

Боєчко В. Ф.

Друга Річпосполита 1914-1921 рр.: становлення державності

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В. Ф. Боєчко

**ДРУГА РІЧПОСПОЛИТА
1914-1921 рр.:
СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ**

Монографія

Черкаси – 2016

УДК 94(438)"1914/1921"

ББК 63.3(4Пол.)

Б 75

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *Добржанський О. В.*
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича);
доктор історичних наук, професор *Корвінко П. С.*
(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка);
доктор історичних наук, професор *Священко З. В.*
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)

Науковий консультант:

доктор історичних наук, професор *Корновенко С. В.*
(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
(протокол №5 від 5 квітня 2016 р.)*

Боєчко В. Ф.

Б 75

Друга Річпосполита 1914–1921 рр.: становлення державності :
монографія / В. Ф. Боєчко. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького,
2016. – 410 с.
ISBN 978-966-353-423-7

Монографію присвячено аналізу суспільно-політичних процесів,
пов'язаних зі становленням польської державності в 1914–1921 рр.
Книга розрахована на фахівців-істориків, студентів та всіх, хто
цікавиться історією. Роботу виконано відповідно до держбюджетної
теми "Український історичний процес у теоретико-методологічних
студіях, джерелах та історіографії країн Центрально-Східної Європи"
(номер державної реєстрації: 0109U006148).

УДК 94(438)"1914/1921"

ББК 63.3(4Пол.)

ISBN 978-966-353-423-7

© ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016

© В. Ф. Боєчко, 2016

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	4
Вступ.....	6
Розділ 1. «ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» НАПЕРЕДОДНІ ТА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В 1918–1919 рр.....	10
1.1 «Польське питання» в польському суспільно-політичному просторі напередодні Першої світової війни.....	10
1.2 Австро-німецький та антантівський проекти Польської держави (1914–1917 рр.).....	45
1.3 Інституціоналізація Другої Речіпосполитої (1918–1919 рр.).....	84
Розділ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1918–1921 рр.....	106
2.1 Особливості конфігурації суспільно-політичних сил у державотворчому процесі Польської республіки.....	106
2.2 Соціально-економічні та адміністративні реформи в Польській державі (1918–1921 рр.).....	148
Розділ 3. КОНСТИТУЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ ДРУГОЇ РІЧПОСПОЛИТОЇ (1919–1921 рр.).....	196
3.1 Початок роботи над проектами Конституції (січень 1919 – липень 1920 рр.).....	196
3.2 Конституційний компроміс та прийняття Конституції 1921 р.....	256
Розділ 4. ВСТАНОВЛЕННЯ КОРДОНІВ НОВОПОСТАЛОЇ ПОЛЬЩІ: ПОЛІТИКА ДИПЛОМАТИЧНИХ МАНЕВРІВ ТА СИЛОВОГО НАРОЩУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ.....	280
4.1 Встановлення західних та південних кордонів Речіпосполитої: дипломатична боротьба та маневри (1919–1921 рр.).....	280
4.2 «Східне питання» в політиці Речіпосполитої 1918–1921 рр.: військове протистояння та політична доктрина.....	315
Висновки.....	355
Список опрацьованих джерел та літератури.....	366

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗВС – Związek Walki Czynnej, ZWC – Союз дієвої боротьби
ЗЛН – Związek Ludowo-Narodowy, ZLN – Народно-національний союз
ЗПМВ – Związek Proletariatu Miast i Wsi, ZPMW – Союз пролетаріату міст і сіл
ЗППС – Związek Polskich Posłów Socjalistycznych, ZPPS – Союз польських депутатів-соціалістів
ЗСЛН – Związek Sejmowy Ludowo-Narodowy, ZSLN – Сеймовий народно-національний союз
КНП – Komitet Narodowy Polski, KNP – Польський національний комітет
КПК – Klub Pracy Konstytucyjnej, KPK – Клуб конституційної праці
КПП – Komunistyczna Partia Polski, KPP – Комуністична партія Польщі
ЛН – Liga Narodowa, LN – Національна ліга
МКП – Międzypartyjne Koło Polityczne, МКР – Міжпартійне політичне коло
НД – Narodowa Demokracja, ND – національна демократія
НЗЛ – Narodowe Zjednoczenie Ludowe, NZL – Національне народне об'єднання
НЗР – Narodowy Związek Robotniczy, NZR – Національний робітничий союз
НПР – Narodowa Partia Robotnicza, NPR – Національна робітничча партія
НРЛ – Naczelna Rada Ludowa, NRL – Головна народна рада
НХСЛ – Narodowo-Chrześcijańskie Stronnictwo Ludowe, NChSL – Національно-християнська народна партія
ПЗЛ – Polskie Zjednoczenie Ludowe, PZL – Польське народне об'єднання

ПКЛ – Polska Komisja Likwidacyjna, PKL – Польська ліквідаційна комісія
ПОВ – Polska Organizacja Wojskowa, POW – Польська військова організація
ППСД – Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska (Cieszyńskiego), PPSD – Польська соціал-демократична партія Галичини і Сілезії
ППС – Polska Partia Socjalistyczna, PPS – Польська соціалістична партія
ПСЛ – Polskie Stronnictwo Ludowe, PSL – Польська селянська партія
ПСХД – Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji, PSChD – Польська християнсько-демократична партія
СДКПіЛ – Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy, SDKPiL – Соціал-демократія Королівства Польського і Литви
СДН – Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe, SDN – Демократично-національна партія
ТРС – Tymczasowa Rada Stanu, TRS – Тимчасова державна рада
ЦКН – Centralny Komitet Narodowy, CKN – Центральний національний комітет
ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
УНР – Українська Народна Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ВСТУП

Перша світова війна, розпад багатонаціональних імперій, активізація національно-визвольних рухів слов'янських народів призвели до появи на політичній карті Європи нових незалежних держав, що визначили характер свого політичного устрою як демократичний. У зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення історії становлення й розвитку державних інститутів Польщі в 1914–1921 рр. У цей період було започатковано і тривало відновлення державної незалежності Польщі, створення та організація у межах національної держави органів державної влади й управління.

Аналіз відродження та розбудови політичної системи Польської республіки в 1914–1921 рр. не лише дозволяє поглибити знання з історії цієї держави, а й дає можливість виявити та дослідити проблеми, які виникали в період її становлення та розвитку. Досвід Польської держави, накопичений в процесі незалежного державотворення в міжвоєнний період, має певну цінність і для України, оскільки вивчення практики функціонування парламентсько-демократичного устрою країни може стати корисним досвідом у подальшому реформуванні політичної системи та демократизації всіх сфер життя українського суспільства.

Україна і Польща пов'язані не тільки спільним геополітичним регіоном, а й історичним минулим, яке є яскравим прикладом взаємозбагачення культур, досвіду суспільного та соціально-економічного розвитку обох країн. В умовах незалежності Української держави, нового етапу українсько-польських взаємин та утвердження обох держав у світовому та європейському співтоваристві особливої актуальності набувають уроки відновлення

національної державності, становлення та розбудови Польської держави в складних умовах міжвоєнної Європи.

Актуальність дослідження підсилюється також особливим місцем Польщі у міжнародній європейській спільноті як у минулому, так і у сучасних умовах. Історія Польської держави є цікавою і повчальною водночас, адже, незважаючи на складні внутрішні та міжнародні умови міжвоєнного періоду, Польща за час свого двадцятилітнього існування нагромадила чималий досвід державно-правового будівництва, вирішення соціально-економічних питань і завдань щодо формування культурно-духовних основ польського суспільства. Державотворчі та соціально-економічні перетворення, що мали місце у період існування Другої Речіпосполитої, можуть стати корисними і для інших держав, що перебувають на шляху реформування і демократизації всіх сфер суспільства, зокрема, і для України як найближчого сусіда і постійного партнера.

Об'єктом вивчення є польське державотворення у 1914–1921 рр.

Предмет вивчення – суспільно-політичні процеси, пов'язані зі становленням Другої Речіпосполитої.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1914–1921 рр. Вибір нижньої хронологічної межі (1914 р.) зумовлено актуалізацією «польського питання» під час Першої світової війни; верхньої (1921 р.) – прийняттям Конституції Польщі 1921 р., яка встановила систему парламентської демократії. В окремих моментах, для повноти викладу матеріалу, автор виходив за окреслені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються Польщі у державних кордонах, визначених системою міжнародних договорів

(Ризьким мирним договором 18 березня 1921 р. та Паризькою мирною конференцією і Радою Послів 15 березня 1923 р.).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу виявлених історичних джерел, здобутків історіографії, сучасної методології дослідити суспільно-політичні процеси, пов'язані з формуванням Другої Речіпосполитої у 1914–1921 рр.

Важливість дослідження зумовлена також тим, що в українській історіографії недостатньо, а в окремих аспектах спрощено висвітлено процеси політичного та соціально-економічного розвитку Польщі у міжвоєнний період, особливо в хронологічних межах 1914–1921 рр. Зокрема, на нашу думку, перспективним є вивчення розуміння «польського питання» польськими суспільно-політичними та громадськими організаціями напередодні та під час Першої світової війни; аналіз австро-німецького та антантівського проектів створення Другої Речіпосполитої; особливостей соціально-економічних і суспільно-політичних процесів у Польщі упродовж 1918 – 1921 рр.; аналіз вирішення національного питання у польській державі; становлення кордонів Другої Речіпосполитої.

Монографія ґрунтується на достовірній, представницькій джерельній базі. Під час наукового пошуку автором опрацьовано документи і матеріали 20 фондів вітчизняних і зарубіжних архівів, понад 50 найменувань періодичних видань, збірники документів і матеріалів, мемуаристику, статистичну та довідкову літературу.

Отже, зважаючи на викладене вище, обрана нами для вивчення тема має науково-практичне і суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Автор висловлює вдячність докторам історичних наук, професорам Л. М. Алексієвець, Л. О. Зашкільняку, В. Л. Комару, А. Г. Швабу та іншим вітчизняним полоністам, праці яких стали основою новітньої української полоністики, умотивували наш вибір теми дослідження, стали у нагоді під час написання монографії.

Щира подяка докторам історичних наук, професорам О. В. Добржанському, Н. І. Земзюліній, З. В. Священко, П. С. Коріненку за слушні критичні міркування, рекомендації, висловлені під час написання роботи.

РОЗДІЛ 1.

«ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» НАПЕРЕДОДНІ ТА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В 1918–1919 рр.

1.1 «Польське питання» в польському суспільно-політичному просторі напередодні Першої світової війни

11 листопада 1918 р. відбулася подія, про яку мріяло багато поколінь поляків. На політичній карті Європи з'явилася незалежна Польща – країна, що за територією (388, 6 тис. км²) посідала на європейському континенті шосте місце, з населенням, за переписом 1921 р., 27,2 млн осіб¹. Проголошення суверенної Польської Республіки після Першої світової війни закономірно стало однією з найзначущих подій, які вплинули на геополітичні зміни в центральносхідноєвропейському регіоні у контексті тогочасної системи облаштування міжнародних відносин міжвоєнної доби. Н. Дейвіс зауважив, що європейський лад не можна уявити без відновленої Польської держави; він «був результатом досягнень Другої Речіпосполитої протягом тих двох унікальних десятиріч справжньої незалежності між Першою світовою війною і Другою»².

У цьому зв'язку доречним є аналіз основних етапів створення передумов і конкретних обставин відновлення Польщі, її інституалізації з урахуванням національних традицій та міжнародної ситуації, що склалася після Першої світової війни. Це дає змогу простежити проголошення Польської Республіки як закономірної події в державницьких домаганнях польського народу і впливу

зовнішньополітичних факторів на її становлення. Для нас незалежнення Польщі – наслідок комбінованих дій об'єктивних та суб'єктивних чинників, але передусім збіг національних інтересів поляків і міжнародних подій у післявоєнній Європі.

Аналіз процесу відродження польської державності підтверджує, що виникнення Другої Речіпосполитої зумовлене колоніальним станом польських земель у межах імперій, а також міжнародним облаштуванням у післявоєнній Європі й правом народів на політичне самовизначення і утворення національних держав. Об'єктивними умовами відновлення Польщі були колоніальна політика Австрії, Пруссії і Росії, становище Польщі в їх складі, потреби польського розвитку в контексті власного національно-державного відродження.

Форми національного пригнічення й умови життя безпосередньо залежали від становища у країнах, які інкорпоровали польські землі. У Королівстві Польському царський уряд проводив політику інтенсивної русифікації та уніфікації польських земель із рештою території Російської імперії, здійснював репресії щодо населення. На початок ХХ ст. тут були скасовані всі спеціальні установи та органи, що символізували автономію, ліквідовано інститут намісництва, впроваджено схожу з російською губернську і повітову структури адміністративного апарату. Чимало відомств стали безпосередньо підпорядковуватися центральній владі. Навіть костел перебував під контролем Римо-католицької колегії в Петербурзі. Поширення на Королівство загальноросійських інституцій супроводжувалось усуненням поляків із адміністративного апарату, переведенням діловодства на російську мову. Поступово найменування Королівства Польського, що відображало

особливе становище польських земель у Російській імперії, почали замінювати новим – «Привіслянський край», який 1888 р. ввели до законодавчих актів. Із особливою ревністю царизм прагнув до викорінення національного духу, «польщизни» в царині культури й освіти³.

Схожою щодо поляків була політика і в Німецькій імперії. До пруського королівства у 1815 р. було включено Познанське князівство, Східне Помор'я, Вармію та Мазури. Якщо Петербург проводив в Царстві Польському політику державної інтеграції і не намагався змінювати етнічний характер населення за допомогою російської колонізації, то Берлін на межі ХІХ–ХХ ст. послідовно проводив курс на збільшення в своїх польських провінціях німецького елемента. І не тільки в містах, але і в сільській місцевості, плануючи згодом надати східним областям рейху переважно німецького характеру. Обмежувалися громадянські права польського населення, фальсифікувалися дані про його чисельність, насаджувалися німецькі імена, прізвища, географічні назви тощо. Велике князівство Познанське було перейменоване на Познанську провінцію. Польську мову витіснили з адміністративних установ, судочинства, навчальних закладів. Німецька адміністрація встановила контроль за діяльністю костелу, який у Берліні трактували не інакше як опору всього власне польського. Політика онімечення підвладного суспільства передбачала й економічні заходи. Так, 26 квітня 1886 р. було прийнято закон «Про внутрішню колонізацію польських провінцій Пруссії». Ним передбачалося утворення Колонізаційної комісії. В її розпорядження виділили 100 млн марок для скуповування землі, що належала полякам, і передачі її німецьким колоністам. Щоправда, за роки канцлерства

Л. Капріві, на початку 90-х рр. ХІХ ст., спостерігалось певне пом'якшення курсу на онімечення, детерміноване прагматичними розрахунками німецьких урядовців, які потребували голосів у рейхстазі 16 польських депутатів. Отже, за підтримку уряду польською фракцією (колом), полякам було зроблено окремі поступки в церковній та освітній сферах. Однак, відставка уряду у 1894 р. та зміна розстановки політичних сил у рейхстазі знову поживили антипольські настрої⁴.

Провідником політики «викорінення» польського населення став утворений 1894 р. Пангерманський союз, який зображав поляків як ворогів, знищення котрих мало стати першочерговим завданням німецької політики. В цьому ж напрямі діяла Спілка підтримки германізації у східних провінціях (створена наприкінці 1894 р.). В умовах антипольської пропаганди німецької преси на польських землях, що належали до Пруссії, активно онімечували польську освіту і культуру. Водночас всіляко підтримувалося і заохочувалося переселення на східні землі німців.

Сприятливішими для розвитку польського народу були умови в Галичині. До Австрії відійшла польська історична провінція Малопольща та Східна Галичина зі змішаним українсько-польсько-єврейським населенням. За умов трансформації імперії Габсбургів у дуалістичну монархію, в 1860-і роки Галичина (так називали землі колишнього Польського королівства в Австрії) увійшла до складу Цислейтанії на правах автономії. Поляки отримали представництво в імперській державній раді – рейхсраті. Австрійський уряд тісно співпрацював із польською шляхтою. У Львові засідав крайовий сейм і розміщувалася резиденція намісників, якими до 1915 р. були лише поляки. У Галичині поляки домінували в економічному,

політичному і культурному просторах. Тут раніше, ніж в інших частинах розділеної Польщі почали формуватися політичні партії й виникли польські кола в крайовому сеймі та віденському рейхсраті. Представники польської аристократії мали можливість робити кар'єру в армії, при дворі, у державному апараті двоєдиної монархії. Становище поляків в Австрії було предметом заздрості їхніх одноплеменників у Німеччині та Росії, але «польським П'ємонт» Галичина не стала. Справжнім центром польської національного життя було Царство Польське. Водночас Галичині довелося сплатити певну ціну за правління краківських консерваторів. Як зазначив П. Вандич: «Вони виявилися не вельми добрими господарниками, а їхня політика відбивала землевласницький, клерикальний і дещо обмежений світогляд»⁵. Галичина залишалася відсталим регіоном, через що інтенсивною в краї була еміграція селян. Вони страждали від малоземелля й безземелля і шукали щастя в чужих краях: виїжджали до Америки, або подавалися на сезонні роботи до Західної Європи. На динаміку суспільно-політичного руху на цих територіях впливало і наростаюче українсько-польське протистояння.

На початку ХХ ст. дедалі очевиднішою ставала тенденція неможливості вирішення невідкладних завдань відновлення польської державності, відродження національної економіки та духовного самозбереження поляків в умовах панування Російської, Німецької й Австро-Угорської імперій. Продовження перебування земель колишньої Речіпосполитої у різних державних об'єднаннях призвело до поглиблення політичної та економічної криз. Наступ російських, австро-угорських та німецьких монархічних кіл на польські землі в останні десятиліття ХІХ – на початку ХХ ст. обмежив права та

свободи поляків, посилив централізацію, уніфікацію, русифікацію й онімечення поляків, посилював розкол польського суспільства.

Політика дискримінації поляків у суспільному житті, яку здійснював царат у Королівстві Польському, викликала незадоволення і протест населення, зростання його суспільно-політичної активності задля відвоювання культурних, соціальних, політичних прав і свобод. Хвиля революційних подій 1905–1907 рр. у Російській імперії охопила й поляків, викликавши активізацію їхнього громадсько-політичного життя. Поляки зуміли використати цей час для відродження традицій, набуття нових суспільно-політичних ідей. Водночас поглибилися суперечності між лідерами політичних партій щодо бачення завдань і перспектив розвитку польської нації та її майбутнього. Під час означених подій було апробовано різні методи боротьби, розширилися межі й урізноманітнилися форми польської суспільної активності: від створення професійних спілок, діяльності Польського кола в Державній думі до організації страйкового руху, змовницько-терористичних акцій Бойової організації ППС. Викристалізувалися політичні програми партій. Вони зуміли поширити свій вплив на ширші кола населення. На нашу думку, це сприяло соціальній структурізації поляків. У ній дедалі більшу роль відігравали демократичні верстви міста й села, котрі вже не бажали сприймати старі порядки та уклад, що позбавляли їх політичних і соціальних прав.

На відміну від попередніх повстань, революція 1905–1907 рр., хоча також зазнала поразки, певною мірою поліпшила національне становище поляків. Вона була своєрідною пробою польських патріотичних сил перед основними змаганнями за незалежність, що припали на

роки Першої світової війни. Можна погодитися з думкою польського історика Т. Наленча, що «революція пробудила від політичного сну мільйонні маси населення, показала їм можливість і реальність боротьби за зміну національного та соціального статусів. Терор і репресії загнали надії у підпілля, проте повторно їх поживлення було вже лише питанням часу»⁶.

Як і попередні визвольні рухи, революція 1905–1907 рр. охопила впливом не лише підросійські терени. Її масштаби визначали місцеві умови. На територіях, що перебували у складі Пруссії, ритм боротьби зумовлювали зусилля німецького уряду щодо онімечення польської людності, які дедалі ефективніше спиралися на зростання шовіністичних настроїв німців. Офіційна влада живила суспільні конфлікти, сприяла посиленню авторитету і популярності серед поляків «народової демократії», основною метою діяльності якої визначено було оборону національних інтересів. Послідовна протидія онімеченню показувала ступінь організованості та силу польського опору.

Діаметрально інакше можна охарактеризувати становище поляків, які проживали на територіях, підвладних Австро-Угорщині. Автономія, що вже кілька десятиліть мала Галичина, гарантувала вільний розвиток їх національно-культурного життя. Порівняно з наданими свободами, «недемократичністю вражала система здійснення влади»⁷. Обмеження національних прагнень впливало також із міжнародної ситуації, яка з часів франко-пруської війни не сприяла вирішенню польського питання. Варто відзначити відставання краю в господарському розвитку. За рівнем національного доходу на особу Галичина вдвічі поступалася Королівству Польському і втричі – польським територіям у складі

Пруссії. Надзвичайно гострими були соціальні суперечності, що впливало на суспільно-політичну ситуацію. Революційні події 1905–1907 рр. у Росії поживили політичне життя Австро-Угорщини і Галичини, дали поштовх посиленню руху за загальне виборче право, впровадження демократичного, 4-складового права голосу – загального, рівного, безпосереднього, таємного. У доцільності реформи був переконаний імператор Франц Йосиф, який вбачав у ній можливість зміцнення послабленої національними конфліктами держави. Однак проект нового положення про вибори спочатку не схвалила парламентська більшість. Вирішальну роль у цьому відіграло Польське коло, котре побоювалося, що демократизація виборів посилить національний рух українців Східної Галичини, який уже вступив у політичну фазу розвитку. Боротьба не послаблювалася впродовж усього 1906 р. У січні 1907 р., завдяки зміні позиції Польського кола, викликаній впровадженням у західноукраїнських землях двомандатних виборчих округів, що виразно надавали переваги полякам, нові засади виборів до Віденського парламенту були ухвалені. Політична напруга дещо ослабилася. Новий виборчий закон про вибори до загальноавстрійського парламенту скасував курії та запровадив загальне виборче право. З ним, голосу позбавляли жінок та учасників громадських організацій. Боротьба за зміну системи виборів до крайових сеймів успішно завершилася лише в 1914 р. Однак виборчий закон не набрав чинності у зв'язку з початком Першої світової війни.

Водночас у Галичині розвивалось інтелектуальне і культурне життя поляків, діяли громадські, наукові та освітні організації, політичні партії. Сюди після 1907 р. перенесла центр діяльності ППС-Революційна фракція

(скорочено ППС-фракція) Ю. Пілсудського. У 1908 р. у Кракові був створений таємний Союз дієвої боротьби (далі – ЗВС) на чолі з Ю. Пілсудським, К. Соснковським, М. Кукелем. Його завданням стала підготовка військових кадрів для майбутнього повстання з метою утворення «Незалежної Республіки Демократичної»⁸. Значення ЗВС зросло, коли в 1910 р. виникли, підпорядковані йому, легальні парамілітарні організації: «Стшелец» («Стрілець») у Кракові та Зв'язок Стшелецькі (Стрілецький союз) у Львові. Напередодні Першої світової війни стрілецькі формації об'єднували 10 тисяч осіб. У 1910 р. частина ендеків утворила таємну організацію – Армія Польська (АП). В її статуті (автор Г. Багінський) чітко зазначено: «Нашою метою є здобуття незалежності»⁹. Із часом легальною організацією АП стали Польські стрілецькі дружини, які нараховували до 4 тисяч юнаків та дівчат.

До початку Першої світової війни польські політичні партії мали таємні та легальні парамілітарні організації, які готувалися до боротьби за відвоювання незалежності Польщі. 25–26 серпня 1912 р. у м. Закопане біля Кракова на з'їзді ірредентистів – представників незалежницьких організацій Галичини та Королівства Польського було утворено Польський військовий скарб. Як звучить в одній із його відозв, «інституція, що служить тільки меті збройних приготувань»¹⁰, тобто військовий фонд. 10 листопада 1912 р. у Відні представники ППС-фракції, ІПСД, ПСЛ, НЗР, НЗХ та кількох інших, менш значних, партій і груп утворили Тимчасову комісію конфедеративних незалежницьких партій. Вона була покликана координувати діяльність партій та військових формувань, представляти їх, а в разі початку війни – створити перший уряд¹¹. На 1914 р. незалежницькі організації, які прагнули відбудувати польську державність

під час майбутньої війни, нараховували кілька десятків тисяч членів. Їхнім центром залишалася Галичина, хоча діяльність поширювалася й на землі, що були поділені між Росією і Пруссією, на Захід і США.

Зауважимо, що польський визвольний рух ще з кінця XVIII ст. був реальним політичним чинником на землях колишньої Речіпосполитої. Його розвиток мав специфіку і залежав від низки соціальних, економічних, політичних та історичних факторів. Саме вони та менталітет поляків визначали інтенсивність, розмах і вплив змагань за національне визволення. Прагнення до унезалежнення держави значною мірою визначалося політичним, соціально-економічним і духовним станом польського народу під владою держав-анексантів. Уже в XIX ст. національно-визвольний рух на польських землях перетворився на важливий фактор політичного самоствердження польського народу. Однак до початку Першої світової війни поляки, що перебували в умовах панування трьох імперій: Росії, Австро-Угорщини та Німеччини, – об'єктивно не могли розраховувати на здобуття державної незалежності, враховуючи відсутність доброї волі правителів цих імперій.

Отже, на початку XX ст. склалися об'єктивні внутрішні передумови для відновлення Польської держави. Ключовим фактором, що впливав на політизацію польського питання, радикалізацію настроїв було національно-державне пригнічення поляків. Політику офіційного Відня, Берліна і Петербурга об'єднували використання людського потенціалу і багатств країни, онімічення та русифікація, руйнування польської національної культури, переслідування польського визвольного руху, обмеження свобод поляків й образа їх національних почуттів. Усе це не могло не залишити

болючих слідів у польській свідомості, виявом чого були і відкриті повстання та війни, і різноманітні форми політичної національної боротьби поляків.

Польські змагання за відновлення поділеної Речіпосполитої ускладнювало багато факторів. З-поміж них – потреба здобуття хоча б лояльності інших національностей, котрі почали утверджувати власні, відокремлені ідентичності, намагання залучити до свідомої частини нації селянство тощо. Проте були і сприятливі чинники: існування протягом певного часу польських військових формувань, значно обмеженої та все ж адміністрації, мова, віра, польська культура. Відбувалися глибинні зміни у самоідентифікації народу – його самоусвідомленні, баченні свого майбутнього, прагненні до здобуття національної державності. Як зазначив Р. Дмовський, «без опертя на суспільство, на те, що було міцним, щиро польським у Польщі, ніколи не спромоглися б ми провести ту політику... плоди якої збирали після закінчення війни»¹². Розтягнутим на довгі роки визвольним змаганням поляків за вільне життя у суверенній державі судилося справдитися на початку ХХ ст.

Політичне життя в Царстві Польському на початку 1906 р. було позначене підготовкою до виборів у I Державну думу. Царству Польському в ній було виділено 37 з 478 місць. Національні демократи, партія реальної політики, прогресивно-демократичний союз сприйняли створення парламенту в Росії як одну з найважливіших поступок царизму і вирішили брати участь у виборах. Водночас ППС, ПЗЛ і СДКПіЛ оголосили бойкот виборам, заявивши, що сам факт присутності польських депутатів у Петербурзі послужить порятунку царського уряду від банкрутства.

Лідер національних демократів Р. Дмовський закликав польських політиків до пошуку компромісу з Росією. Він вважав, що союз з російським народом необхідний для спільної протидії німецькій експансії. Визнаючи необхідність збереження державної єдності Російської імперії, він домагався від російської влади поваги національних прав польського народу. Під час передвиборної кампанії ендеки і «реалісти» обіцяли розгорнути в Думі боротьбу за автономію Царства Польського і запровадження власного сейму.

У виборах взяло участь 1 905 тисяч осіб з 2 128 тисяч. Ендеки отримали 1 713 тисяч голосів, що дозволило їм отримати 34 місця в Думі¹³. Серед депутатів від національних демократів були, зокрема, В. Грабський, А. Парчевський, Ю. Свежинський, В. Тишкевич, С. Хелховський, В. Яронський. У Думі польські депутати створили власну фракцію – польське коло, очолюване Я. Харусевичем. Депутати-поляки із західних губерній до польського кола не приєдналися і утворили окреме парламентське представництво – Територіальне коло¹⁴. Однак розгорнути реальну політичну діяльність вказаним думським групам не вдалося через досить швидкий розпуск першого російського парламенту.

1907 р. розпочався в атмосфері підготовки до призначених на лютий виборів у II Державну думу. У Царстві Польському сформувалося два конкуруючих блоки: Національна концентрація (Національно-демократична партія, Партія реальної політики, Польська партія прогресистів, яка відокремилася від Прогресивно-демократичного союзу) і Прогресивне об'єднання (Прогресивно демократичний союз і Єврейський виборчий комітет). Цього разу у виборах взяла участь і СДКПіЛ, яка виступила єдиним блоком із Бундом.

Національна концентрація пішла на вибори з програмою ендеків про автономію Царства Польського, у виборах взяв участь і Р. Дмовський. Успіх був на боці Національної концентрації: ендеки отримали 29 мандатів, 3 припало на частку Польської прогресивної партії, 2 – Партії реальної політики, інші місця розподілилися так само, як на виборах 1906 р. Таким чином, була закладена традиція, продовжена і в міжвоєнний період, коли на вільних виборах більшість голосів польських виборців отримували ендеки.

Польське коло, кероване Р. Дмовським, у квітні 1907 р. представило в Думі законопроект про автономію Царства Польського. Вона в загальних рисах копіювала систему галицької автономії. Проектом передбачалося надання підросійській Польщі права мати власний законодавчий сейм, бюджет, польського міністра в російському уряді – статс-секретаря у справах Царства Польського, польську цивільну адміністрацію, судочинство, а також введення польської мови в державних школах¹⁵. Національні демократи були переконані в готовності російських лібералів підтримати вимоги поляків про автономію.

За свідченням польських консерваторів, цей законопроект був сприйнятий негативно в правлячих колах імперії. Він звучав як ультиматум у складний для самодержавства момент¹⁶. Р. Дмовському не вдалося домогтися підтримки польської ініціативи з боку жодної з думських партій. Вже 3 червня 1907 р. і ця дума була розпущена. Співпрацю ускладнювала і загальна недовіра російської влади до поляків, яких вважали «невдячними» і «підступними». Саме слово «автономія» дратувало можновладців. Уряд не без підстав побоювався, що автономія може стати першим кроком на шляху до

відокремлення Польщі від Росії. Микола II та російський політичний істеблішмент чомусь вдалися до забуття демократичних ініціатив Олександра II. Можемо лише припустити, що продовження інновацій Олександра II у польському питанні Миколаю II лише сприяло б стабілізації імперії Романових. Воно було адекватне тогочасній назрілій ідеї про Російську імперію як конституційну. Підросійські польські землі могли б стати, висловлюючись сучасною мовою «територією пілотного проекту». З одного боку, це було б свідченням готовності монархії до трансформації. З іншого – сприяло б утриманню династії Романових при владі. Переконані, що урядові побоювання були більшою мірою надуманими. Ідея повалення династії та монархії під час революції 1905–1907 рр. не мала критичної маси прихильників.

Відповідно до зміненого урядом за наказом царя положення про вибори в III Державну думу, Царству Польському виділялося тільки 14 мандатів. Отже, у результаті поляки вже не могли відігравати в російському парламенті помітної ролі. Вибори 1908 р. знову принесли перемогу ендекам. Проте вплив польської фракції в Думі був мінімальним. Представники Царства Польського використовували його головним чином як трибуну для пропаганди ідеї вирішення польського питання. Так, під час обговорення в Думі тексту привітальної адреси імператору в грудні 1907 р. Р. Дмовський запропонував включити в нього прохання про задоволення обґрунтованих вимог народів Росії. Через три дні, під час обговорення програмної декларації П.А. Столипіна, він заявив, що польський народ ніколи не погодиться з положенням громадян «другого сорту». Р. Дмовський намагався домогтися доброзичливого ставлення російської громадськості до польського питання на Всеслов'янському

з'їзді в Празі в липні 1908 р. Проте ефект від цієї акції був незначним¹⁷.

Тогоріч він опублікував у Львові роботу «Німеччина, Росія і польське питання». Вона стала своєрідним маніфестом національних демократів і їх союзників на період до Лютневої революції 1917 р. Її головним завданням було переконати польське суспільство в тому, що ключ до вирішення польського питання – в руках Росії. У Росії, на відміну від Німеччини, немає ніякого плану асиміляції поляків, а встановлений ними в Царстві Польському режим по суті є військовою окупацією. Зате у поляків і Росії є спільна мета – боротьба з німецьким «Дранг нах Остен». Радикальний поворот у політиці Р. Дмовського, на той момент незаперечного авторитету ендеції, привів до внутрішньої кризи цього політичного табору. У 1908–1911 рр. його ряди полишили Союз польської молоді, Національний робітничий союз тощо. Проте російський уряд не поспішав йти назустріч польським політичним силам. Більше того розгорнув наступ на польський національний рух. У грудні 1907 р. було заборонено діяльність польських громадських організацій, що опікувалися питаннями освіти¹⁸. З 1910 р. в північно-західному краї почалася ліквідація польських шкіл, з початкових шкіл звільнялися польські й литовські вчителі. У деяких губерніях місцева влада забороняла вивішувати двомовні польсько-російські вивіски, робити польські написи на товарах у магазинах і афішах.

Останні передвоєнні вибори в Думу в 1912 р. проходили на основі в черговий раз скоригованого закону про вибори. Істотно змінювався склад виборців загалом і виборців в Царстві Польському зокрема. У результаті голосування ендеки втратили мандати у Варшаві та Лодзі, двох найбільших містах провінції. У Варшаві, зокрема,

не пройшов Р. Дмовський. Однак загалом провінція знову підтримала національних демократів.

І все ж, незважаючи на перешкоди, що їх чинили урядові органи розвитку національного життя польського народу, в міжреволюційний час у Царстві Польському спостерігалось загальне поживлення в культурно-освітній сфері. Продовжували працювати об'єднання художників, музикантів, акторів, юристів, лікарів, економістів. Зростала кількість періодичних видань польською мовою. Діяли польські видавництва, театри з національним репертуаром, назви вулиць і вивіски на магазинах були двомовними. Активний розвиток отримав жіночий рух. До початку Першої світової війни було зареєстровано 26 жіночих організацій¹⁹. Якщо влада закривала одні просвітницькі установи, то поляки створювали нові. Діяли ніде не зареєстровані школи, заняття проводилися в групах на приватних квартирах, викладалися польською мовою історія і географія Польщі, створювалися бібліотеки, організовувалися курси для сільських вчителів, видавалася навчальна література. При гімназіях і професійних школах створювалися таємні гуртки самоосвіти. Школярі випускали нелегальні журнали. «Освітнє підпілля» функціонувало завдяки хабарам поліцейським, чиновникам від освіти, шкільним інспекторам. Невипадково Р. Дмовський відзначав, що русифікаторська політика (на відміну від онімечення) не являла для польського суспільства серйозної загрози через низький культурний рівень російської бюрократії, її організаційної невідомості й корумпованості.

Окремі вищі сановники розуміли важливе значення польського питання для долі країни. Одним із таких був міністр закордонних справ Росії С. Сазонов. У листопаді 1913 р. він писав Миколі II, що «вкрай бажано уникати ...

нових приводів для незадоволеності, бо це штовхає поляків в обійми наших зарубіжних ворогів»²⁰. У записці на ім'я імператора на початку 1914 р. міністр підкреслював, що «вирішення питання полягає ... в створенні реального інтересу, який би зв'язав поляків з російською державністю»²¹. В ім'я «великодержавних інтересів» Росії він вважав за доцільне піти назустріч «розумним бажанням польського суспільства в сфері самоврядування, мови, школи та церкви». Однак у подальшому російський політик був змушений визнати, що йому так і не вдалося схилити вищу владу до більш «довірливих взаємин з поляками». «Я очікував від мого призначення міністром закордонних справ можливості з великим успіхом відстоювати і проводити мої погляди в питаннях нашої польської політики, – згадував С. Сазонов. – Однак я повинен був незабаром переконатися, наскільки важко в державі порвати з вкоріненим довгою практикою думками і звичками»²².

Загалом є підстави визнати, що до початку Першої світової війни політична ситуація в Царстві Польському була досить стабільною. Ліві партії в умовах спаду революційного руху розгубили більшість своїх членів і знову перетворилися в невеликі нелегальні організації професійних революціонерів. Ю. Пілсудський і його соратники, вельми помітні на політичній сцені в роки революції, перебували в еміграції в сусідній Галичині й лише періодично направляли в Росію своїх емісарів, головним чином для збору коштів та інформації розвідувального характеру, яку потім передавали австрійській військовій розвідці. Першу скрипку на політичній сцені грали національні демократи та їх союзники, котрі пов'язували перший етап рішення польського питання – об'єднання всіх польських земель в

єдине ціле – з перемогою Росії і її союзників у майбутній війні з німецьким блоком.

Аналогічну політику щодо польського національно-визвольного руху займали і урядові кола німецької імперії, активно діяла Колонізаційна комісія, яка сприяла німецьким колоністам та культурній асиміляції поляків. Здійсненню цієї політики було підпорядковане законодавство. Так, у 1908 р. було прийнято закон, що передбачав примусове відчуження польських земельних володінь у тих місцевостях, де «їх німецький характер не можна забезпечити інакше як зміцненням і збільшенням німецьких володінь шляхом створення поселень»²³. Ця постанова викликала обурення в Європі, де право власності вважалося основою суспільної моралі й порядку. У 1907 р. у рейхстаг було внесено законопроект, який проголошував, що дебати на публічних зборах повинні проводитися тільки німецькою мовою. Попри те, що законопроект не знайшов підтримки депутатів він досить чітко визначив урядову позицію. Влада звільняла поляків з державної служби, витісняла з органів місцевого самоврядування, прагнула повністю усунути польську мову зі шкільної освіти. Польські вчителі переводилися в центральні і західні райони Німеччини, на їх місце запрошувалися німецькі педагоги, які одержували додаткові грошові виплати («східна надбавка»). Вчителі складали присягу в тому, що будуть вчити і виховувати молодь у дусі вірності німецьким ідеалам, Німеччині та кайзеру.

Німці користувалися перевагами на виборах в органи місцевого самоврядування. Адміністрація підтримувала німецький капітал, надавала субвенції для німецьких підприємців. Використовувалися будь-які приводи для дискримінації поляків. Канцлер Б. Бюлов

постійно говорив про «соціалістичну і польську небезпеку для Пруссії та імперії», вважаючи ситуацію в східних районах країни однією з найважливіших проблем внутрішньої політики, від вирішення якої залежить майбутнє Німеччини. Антипольські виступи підтримував і кайзер Вільгельм II.

Р. Дмовський не без підставно вважав, що збереження польських земель у складі рейху було життєво важливим питанням для його керівництва²⁴. Він не уявляв польського народу і майбутньої незалежної Польщі без польського населення східних провінцій Німеччини. Головною загрозою для поляків він називав імперію Гогенцоллернів. «Німеччина наш непримиренний ворог, – писав Р. Дмовський. – Ми стоїмо біля них на шляху таким чином, що між нами немає компромісу»²⁵. Відповіддю на політику онімечення кінця XIX – початку XX ст. став підйом польського національного руху, своєрідне «польське національне Відродження». Загроза втрати національної ідентичності відсувала на другий план соціальні протиріччя, змусила поляків консолідуватися з метою протидії ворожій політиці влади. Значні зусилля польського суспільства були спрямовані на збереження національних позицій в економічній сфері. Під час опору онімеченню поляки організували по суті справи власну національну економіку. Створювалися численні кооперативні об'єднання та економічні товариства, позиково-ощадні каси. У боротьбі за «збереження рідної землі» польські організації та сільськогосподарські об'єднання намагалися не допустити викупу земель Колонізаційною комісією. Земля стала не тільки важливою матеріальною цінністю, але і духовною святинею.

Загалом завдяки працьовитості, кооперації та підприємливості, правовій культурі, в жорсткій

конкурентній боротьбі за виживання поляки демонстрували успішний опір політиці влади. Хоча в Помор'ї, Вармії та Мазурах, де молоді покоління поляків піддавалися асиміляційним процесам, ситуація з національної точки зору залишалася тривожною, у Великій Польщі й окремих районах Верхньої Сілезії німцям не вдалося домогтися економічного і демографічного перелому на свою користь. Як зазначав Р. Дмовський, польське суспільство протиставило німцям «власну культуру, активну і здатну до конкуренції»²⁶.

Особливе значення польські діячі надавали національно-просвітницької та культурної роботі. «Полонізаційні» заходи здійснювали численні культурно-просвітницькі товариства. У відповідь на онімечення шкіл було створено мережу бібліотек і читалень, покликаних підтримувати знання польської мови, прищеплювати смак до читання польської літератури, зміцнювати національну самосвідомість у широких верств населення. Розвивалася лекційна робота, видавалися польські букварі, національна література, поезія, пісенники, історичні праці, преса, створювалися польські регіональні музеї, хорові та оркестрові колективи, гімнастичні спілки та товариства тверезості, відзначалися пам'ятні дати, збиралися підписи під різного роду петиціями, проводилися мітинги протесту, для молоді організовувалися поїздки до Кракова і Львова.

Тривалий час у парламентських установах Німеччини польські інтереси представляли консерватори, які виступали на захист права поляків на вільне відправлення культу, мовну самобутність, проти колонізаційної політики, примусового відчуження польської землі. Однак загалом консерватори проводили помірковану і лояльну владі політику, шукали згоди, компромісу з державою. Їх позиції похитнулися на початку

XX ст., коли на польських землях Німеччини стали посилюватися національні демократи, які виступали за більш рішучі дії на захист прав польського народу. Польські землі, захоплені Пруссією в період поділів Речіпосполитої у XVIII ст., позиціонувалися ендеками як колиска польської державності та невід'ємна частина майбутньої незалежної Польщі.

Ендеки стали діяти у прусській Польщі як нелегальна група з 1898 р. Їх керівником був Б. Хжановський – перший ендек, обраний у 1901 р. до німецького рейхстагу. Національні демократи створювали численні польські організації, які пропагували громадянську і патріотичну активність, закликали відзначати національні свята і пам'ятні дати. Національні демократи помітно зміцнили свої позиції у представницьких установах країни. За підсумками виборів 1907 р., із 20 депутатів польського кола рейхстагу 7 були пов'язані з ендецією. З 1909 р. національні демократи діяли в пруської частини як Польське демократичне товариство.

Одним з найбільш яскравих польських діячів того часу в пруської Польщі був В. Корфанти. У своїй публіцистиці він поєднував соціальні інтереси простого народу з національними гаслами, пропагував ідею єдності польської нації від «Одери до Двіни і Дніпра»²⁷, закликав співвітчизників до «боротьби за мову, віру, звичаї, права успадковані від предків», переконував вибирати не німецьких, а польських депутатів («поляка тільки поляк захистить»), домагався повернення польської мови в школу, адміністрацію і судочинство²⁸.

Революційні події в Росії 1905–1907 рр. поживили політичне життя Габсбурзької монархії. Важливим кроком на цьому шляху було прийняття в 1907 р. нового закону про вибори до парламенту. Згідно з ним, виборчі права

надавалися всім чоловікам, які досягли 24-річного віку. Перші вибори, що відбулися на основі цього закону в травні того ж року, принесли успіх великим політичним партіям. У Галичині Польські соціалісти отримали 4, ліберали – 11, національні демократи – 16, а людівці – 17 депутатських мандатів, ставши найсильнішою польської фракцією в австрійському парламенті. Зміцнилося і парламентське представництво українських партій.

Вельми болючої поразки зазнали на виборах польські консерватори. До 1907 р. до складу польського кола входило 35 консервативних поміщиків (з 65 членів кола), зокрема 9 «краківських консерваторів» і 21 «подоляків»²⁹. У новий австрійський парламент пройшло всього 11 консерваторів. Найбільшою поразки зазнали «краківські консерватори», які отримали лише 4 мандати. У польському колі провідні позиції захопили ендеки і польські ліберали. Опозиційні консерваторам сили домагалися прийняття демократичнішого закону про вибори і до крайового сейму Галичини. Подібна перспектива викликала серйозне занепокоєння консервативних сил, які побоювалися втрати політичного впливу не тільки на загальнодержавному рівні, а й в Галичині, де їм належали провідні позиції.

Найбільш активна частина польської правлячої еліти – «краківські консерватори» (Станьчик) – прагнули уникнути реалізації такого сценарію, вважаючи, що витіснення традиційної еліти з політичної сцени буде мати дуже негативні наслідки для краю і для польської політики в Австрії. Керуючись цим, вони докладали зусиль до збереження впливу консерватизму як політичного фактора, що виконує важливу роль у регулюванні суспільних процесів.

У нових умовах було вже недостатньо зв'язків при віденському дворі та в адміністрації краю для збереження політичного впливу. Для цього була потрібна підтримка широких верств населення. Вирішити це завдання дозволяла модернізація консервативної партії. Оновлення повинно було забезпечити не тільки виживання, а й успішне функціонування консерватизму за тогочасних обставин. І «Станьчик» продемонстрували здатність провести необхідну модернізацію. З неформального політичного об'єднання їх партія перетворилася в офіційно оформлену політичну організацію – Правцю народу. Бажаючи домогтися підтримки широких верств населення, «краківські консерватори» в публічній сфері позиціонували себе як загальнонаціональна партія, орієнтована на захист інтересів різних верств населення³⁰. Перевагою консерватизму як ідейно-політичного спрямування називалася обережна і відповідальна політика.

У той період «краківські консерватори» відстоювали принципи, традиційні для консервативної ідеології: засуджували соціальну боротьбу, висловлювалися за встановлення соціального і національного спокою в Галичині та солідарність польських партій, засуджували антисемітизм, виступали за конструктивний підхід до українського питання, проповідували лояльність Габсбургам³¹. З проавстрійським курсом вони пов'язували збереження особливого статусу і національних завоювань поляків в імперії, отримання допомоги держави для вирішення регіональних проблем Галичини. Вони засуджували дії політиків, які підривали стабільність монархії й цілісність країни. Найбільшим політичним успіхом «краківських консерваторів» можна вважати

призначення австрійським намісником історика М. Бобжинського.

Помітним явищем у польському суспільно-політичному житті Галичини стало налагодження співпраці між «краківськими консерваторами» і партіями, які мали підтримку в широких верствах населення. Вони пішли на співпрацю зі своїми основними опонентами – Польським стронніцтвом людовим. Союз із ПСЛ давав «Станьчик» можливість зміцнити свої позиції в регіональній і загальноавстрійській політиці, ефективніше вести передвиборну кампанію, протидіяти політичним опонентам. ПСЛ була потрібна консерваторам як для досягнення рівноваги сил в польському колі³², так і для зміцнення позицій кола в австрійському парламенті. «Станьчик» розглядали людовців як своїх можливих союзників і при формуванні коаліції більшості в крайовому сеймі Галичини³³. Угода з «краківськими консерваторами» пішла на користь і людовцям – вони посилили свої позиції на виборах до крайового сейму в 1908 р. Якщо в сеймі попереднього скликання вони мали лише 4 мандати, то у 1908 р. – 19. На виборах до австрійського парламенту у 1911 р. ПСЛ також збільшило своє представництво (з 17 до 24 депутатських місць)³⁴.

Щоправда, співпрацю з консерваторами поділяли не всі члени селянської партії. На з'їзді ПСЛ у червні 1910 р. один із лідерів опозиції, Я. Домбський, звинуватив керівництво партії у відмові від боротьби з консерваторами, повалення влади яких він вважав найважливішою умовою будівництва майбутньої Польщі³⁵. Проте ці настрої не були масовими і загалом людовці чітко бачили перспективи та вигоди подібного співробітництва в регіоні – розширення впливу своєї політичної сили та

зменшення пливу на під австрійських поляків ендеків та консерваторів.

«Краківські консерватори» прагнули залучити на свою сторону і ліберальну Польську демократичну партію. Ще в період оформлення Правиці народової в 1907 р. її голова З. Тарновський розглядав лібералів як потенційних союзників. У 1911 р. обидві партії зблизилися для проведення виборів до парламенту. За їх підсумками ліберали зміцнили свої позиції, отримавши в австрійському рейхсраті 13 депутатських місць. Для самої Правиці парламентські вибори 1911 р. теж пройшли вдало. «Станьчик» отримали 10 депутатських місць, стільки ж «подільські консерватори».

Хоча партнерські відносини консерваторів і польських демократів розвивалися непросто, проте лідери Правиці трактували лібералів як союзницьку партію. Партнерів об'єднувала спільність підходів до вирішення національного питання, зближення позицій щодо національних демократів, головного противника «Станьчик».

Схожою стосовно до консерваторів була й позиція польських соціалістів, які пішли на співпрацю з М. Бобжинським. На нашу думку, це можна пояснити тим, що після російської революції 1905–1907 рр. у Галичині знайшли притулок найбільш активні діячі ППС–революційної фракції і члени Бойовий організації ППС. За їхньої участі стали формуватися військові організації антиросійської спрямованості, лояльні до Австрії. До таких належали створені на легальних підставах у 1910 р. Стрілецький союз у Львові і «Стрілець» в Кракові. Керувала організаціями конспіративна структура – відділ Союзу активної боротьби, очолювана Ю. Пілсудським. Формальним главою стрілецьких організацій він став у

1912 р. Саме під час перебування в еміграції в Австро-Угорщині Ю. Пілсудський розробив новий план вирішення польського питання, яким передбачалося відторгнення від Росії частини шляхетської Речіпосполитої. До початку війни між Центральними державами і Антантою підготувати за допомогою воєнізованих стрілецьких організацій офіцерські та унтер-офіцерські кадри для майбутньої польської армії. Її створення він пов'язував з черговим повстанням, яке, на його переконання, мало спалахнути відразу ж після початку європейської війни³⁶. Австрійці широко використовували можливості Ю. Пілсудського для боротьби з російською агентурою в Австро-Угорщині. Більшість російських розвідників у Галичині були викриті за найактивнішої участі прихильників Ю. Пілсудського³⁷.

Угода між австрійською розвідкою і Ю. Пілсудським була схвалена Генеральним штабом у Відні, однак факт існування контактів із польськими воєнізованими структурами було розкрито лише в грудні 1912 р.³⁸ Намісник Галичини М. Бобжинський був проінформований про подібне співробітництво ще в грудня 1909 р.³⁹ і щодо цього зауважував, що «не варто виступати проти цих організацій і прямо боротися з ними, але водночас, не потрібно їх підтримувати ні матеріально, ні в інший спосіб, і по мірі можливостей не втрачати впливу на ці організації та діяти м'яко»⁴⁰. Російська дипломатія повідомляла в австрійське Міністерство закордонних справ про те, що польські військові організації оточені опікою депутатів віденського парламенту І. Дашиньського і Г. Діаманда, які зуміли переконати керівництво галицької поліції в «нешкідливому характері» їх діяльності⁴¹.

Дедалі впливовішою силою на політичній сцені Галичини ставали польські національні демократи. За підсумками парламентських виборів 1907 р. ендеція виявилася найбільшою фракцією в польському колі рейхсрату. Натхнені успіхом, її керівники виступили з гаслом «заміни мізків» на різних рівнях влади, заявивши у такий спосіб про свої претензії на лідерство в суспільно-політичному житті краю. Національні демократи перебували в конфронтації з крайовою владою, очолюваною М. Бобжинським, через українське питання. М. Бобжинський був переконаний, що пропаганда ідей націоналізму, ненависті та боротьби з українцями руйнує національний мир у краї і зводить нанівець все конструктивне, що створювалося в сфері міжнародних відносин протягом століть багатьма поколіннями поляків. Такі судження, як на нас, є резонними. До того ж вони виявилися пророчими.

Натомість національні демократи вважали, що намісник йде на невинуваті поступки українцям, ущемляючи інтереси польського населення в східній частині краю. У результаті з'їзд національної демократії 22 травня 1910 р. прийняв резолюцію, в якій закликав «центрального комітет, депутатів і пресу партії до рішучої опозиції крайовому уряду, яке для збереження видимості спокою жертвує найнаступнішими національними інтересами на користь ворожої нам української партії і одночасно, спираючись на елементи, яким доступні спокуси станових або особистих вигод, деморалізують суспільне життя народу»⁴².

Невдоволення ендеків викликало зближення уряду Р. Бінерт-Шмерлінг із українцями і сіоністами, завдяки підтримці яких у 1909 р. він уник відставки. Радикальне крило ендеції закликало партію перейти в опозицію до

діючого кабінету⁴³. На зустрічі з прем'єром один з лідерів галицьких ендеків С. Гломбинський заявив, що не може гарантувати участі всіх своїх соратників у голосуванні з бюджетних питань. Така політика ендеків призвела до того, що на парламентських виборах 1911 р. вони отримали лише 9 мандатів, у попередньому рейхсраті мала 16 депутатських місць.

У пропагандистській діяльності національних демократів М. Бобжинський бачив серйозну загрозу польським інтересам. Він вважав, що за допомогою «національно-визвольного, антиавстрійського патріотизму, а швидше польського шовінізму» ендеція прагне залучити на свою сторону «натовп»⁴⁴. Намісник же вважав, що Польщу потрібно будувати не всупереч Австрії, а з її допомогою. Коментуючи ставлення М. Бобжинського до ендеків, газета краківських консерваторів «Час» писала, що на виборах «намісник не підтримав національну демократію, так як вона домагалася влади; намісник же хотів, щоб вони приєдналася до спільної, органічної роботи в краї»⁴⁵. У відповідь ендеція розгорнула пропагандистську кампанію з дискредитації політики крайової влади щодо українців. Так, провідний діяч галицьких ендеків Я. Павліковський відзначав, що в «певних політичних колах» виникла концепція, згідно з якою потрібно «догоджати» українцям, щоб в разі війни з Росією Австрія могла на них опертися⁴⁶. Я. Павліковський також висловлював стурбованість тим, що постійні поступки українцям можуть призвести до втрати поляками провідної ролі в Галичині, а послаблення тут польського впливу, може ускладнити поширення «польськості» на інші землі колишньої Речіпосполитої.

З метою послаблення позицій намісника та партії «краківських консерваторів», національні демократи

прагнули розширити свій вплив в краї та налагодити співпрацю з іншими політичними силами, передовсім із тими, що опонували проурядовим силам. З цією метою ендеки намагалися зблизитися з «подоляками», користуючись тим, що останніх не влаштовувала проукраїнська позиція М. Бобжинського. Навесні 1913 р. «подільські консерватори» брали участь у зриві проекту реформи крайового виборчого законодавства. Він був підготовлений під керівництвом лідера «краківських консерваторів» намісника М. Бобжинського і був результатом компромісу між польськими та українськими політиками. «Станьчик» були змушені підтримати цей проект заради досягнення загальної згоди щодо реформи. Однак їм вдалося відстояти куріальних виборчу систему, зберегти чисельний склад курії великих власників і забезпечити незначну перевагу в сеймі депутатів від цензових курій і осіб, що входили до складу представницького органу за посадою (архієпископи і єпископи, ректори університетів).

Додатковий голос на виборах отримували виборці сільської курії, які платили прямі податки. Важливим досягненням було забезпечення польського населення гарантованим кількістю мандатів у тих регіонах Східної Галичини, де переважали українці. Так, у сільських районах, де частка поляків становила як мінімум 35 % загальної чисельності жителів, передбачалося створити двомандатним виборчі округи з пропорційним розподілом мандатів, що гарантувало один мандат польському кандидату. Там же, де польська меншина було незначною, планувалося організувати одномандатні округи виключно для польських виборців⁴⁷.

Зі свого боку консерватори були змушені піти на значні поступки опонентам. Зокрема, вони погодилися на

створення міської курії «загального виборчого права», схвалили процедуру загальних, прямих і таємних виборів у сільській курії, пішли на значне збільшення кількості мандатів у міській цензовій і сільській куріях, погодилися зі збільшенням кількості українських мандатів до 27 % загальної кількості місць у крайовому сеймі, а також з правом українських депутатів обирати зі свого числа без участі поляків членів крайового відділу галицького сейму та сеймових комісій. «Подільські консерватори» вважали запропонований проект занадто демократичним і надмірно проукраїнським. Їх позицію підтримало польське духовництво Галичини. Єпископи були переконані, що нова виборча система призведе до збільшення числа радикальних польських депутатів-людівців, а також українських націоналістів, соціалістів і євреїв⁴⁸. Висловлювалося побоювання, якщо ці сили складуть більшість депутатського корпусу, то може виникнути загроза позиціям церкви і релігії в Галичині, законодавчого та політичного переслідування духовенства з боку ворожої церкви більшості сейму. На виборах у міських округах переможуть єврейські кандидати. Надання українцям можливості самостійно (без участі поляків) обирати своїх представників у крайовий відділ сеймові комісії єпископи вважали початком розділу Галичини на західну (польську) і східну (українську) частини. Наслідком виступу польських єпископів проти проекту реформи стала заява М. Бобжинського про відставку з поста намісника Галичини. Було зруйновано польсько-український компроміс, який був надзвичайно потрібним Відню.

Зірвавши прийняття виборчої реформи навесні 1913 р., її опоненти у кінцевому підсумку все-таки не змогли запропонувати альтернативи, яка влаштувала б більшість політичних сил у Галичині. Австрійська влада

проявляла зацікавленість у якнайшвидшому вирішенні польсько-української суперечки, розраховуючи, що це допоможе стабілізації парламентської системи Австрії та зміцнить зовнішньополітичні позиції імперії. У зв'язку з посиленням загрози військового зіткнення з Росією українське питання набувало геополітичного значення для монархії Габсбургів. Підходи правлячих кіл Відня і «краківських консерваторів» до врегулювання польсько-українських відносин багато в чому збігалися. Не випадково австрійський прем'єр К. Штюргка заявив новому наміснику Галичини В. Коритовському, що для нього польська політика є політикою «краківських консерваторів»⁴⁹.

У лютому 1914 р. крайовий сейм прийняв новий виборчий закон, що в основному повторював положення попереднього проекту. Цю подію «краківські консерватори» розцінили як перший крок до порозуміння між польським та українським народами⁵⁰. Проте подальша тенденція до більшого порозуміння двох основних національних громад Галичини була перервана війною.

Напередодні світової війни в польському політичному просторі чітко проглядалися три основні течії, що різнилися в питанні про шляхи вирішення польського питання. «Краківські консерватори» пов'язували майбутнє польського питання з Австро-Угорщиною, сподіваючись, що після перемоги Центральних держав вона приєднає Царство Польське і трансформується з дуалістичної в триалістичну монархію. Національні демократи, як й їхні однодумці в Царстві Польському, виступали за об'єднання всіх польських земель, тому їх не влаштовувала австрофільська орієнтація.

Ю. Пілсудський робив ставку на загальне збройне повстання в російській Польщі, яке допомогло б їм створити самостійну польську армію на боці Центральних держав і схилити Відень і Берлін, в разі перемоги, до створення самостійної польської держави. Всі інші польські партії тією чи іншою мірою солідаризувалися з одним з цих напрямів.

Подібної пронимецької орієнтації дотримувалися політичні угруповання на чолі з ППС-фракцією, які, як уже було зазначено, ще напередодні Першої світової війни розпочали утворення воєнізованих формувань. Прихильники австро-німецької орієнтації в Галичині 16 серпня 1914 р. створили у Кракові Головний національний комітет. До його складу увійшли представники консерваторів, демократів, «пястівців» тощо. Він об'єднав «Центральний національний комітет і Комісію конфедеративних незалежницьких партій (до листопада 1913 р. – КТССН), а також ті групи, котрі не належали до жодного з цих об'єднань». Комітет перебрав на себе функції «найвищої інстанції у сфері військової, скарбничої, політичної організації польських збройних сил (польських легіонів)»⁵¹. Серед лідерів Комітету, який мав на меті об'єднання Королівства Польського з Галичиною під владою Габсбургів, були такі відомі польські патріоти, як В. Вітос, І. Дашинський, В. Сікорський. Очолив його голова Польського кола Ю. Лео (згодом – В. Яворський). Найактивнішу роль у цьому політичному таборі відігравали прихильники і послідовники Ю. Пілсудського.

У польському суспільстві була й третя орієнтація щодо вирішення польського питання – за допомогою революційних сил. Ліве крило польського суспільно-політичного руху дотримувалося переконань, що

визволити польський народ і відновити державу може лише перемога революцій у країнах, які анексували польські землі. У відозві СДКПІЛ і ППС-лівіці від 2 серпня 1914 р. йшлося про те, що польський пролетаріат повинен боротися за прискорення революції, погоджуючи зусилля з «виступами» в Росії та Європі. Революційні сили засуджували імперіалістичну війну, вважаючи, що тільки загальноєвропейська соціалістична революція й повалення панування буржуазії дадуть польським трудящим соціальне й національне визволення. Щоправда, такі гасла не здобули широкої підтримки серед польського населення. Більшості поляків була ближчою програма прибічників Ю. Пілсудського з яскраво вираженим національно-патріотичним забарвленням. Війна дещо дезорганізувала робітничий рух. Та орієнтація лівих залишалася тією ж: «Товариші! Тільки діючи солідарно, разом із пролетаріатом інших країн польський пролетаріат здобуде перемогу, закладе підвалини демократичної Польщі... Геть війну!»⁵².

Воєнні дії в цей період пов'язані з польськими легіонами, створеними на початку Першої світової війни Ю. Пілсудським, орієнтованими на вирішення польського питання за допомогою Австро-Угорщини. У липні 1914 р. Ю. Пілсудський і В. Сікорський розпочали мобілізацію польських стрільців для організації визвольного походу в Королівство Польське. 3 серпня у Кракові була поширена прокламація «нелегального національного уряду у Варшаві»⁵³. Її головною метою було «викликати наснагу в польського населення», забезпечити приплив до легіонів нових добровольців. Посаду Головного команданта Війська Польського обійняв Ю. Пілсудський. За кілька годин до початку війни між Австро-Угорщиною і Росією 6 серпня 1914 р. стрілецькі

загони під командуванням Ю. Пілсудського перетнули російсько-австрійський кордон і здійснили збройне вторгнення на територію Королівства Польського, захопивши на короткий час м. Кельце. Польські патріоти розраховували, що їх поява призведе до загального повстання поляків, що відразу ж незмірно підвищить значення польської сторони у відносинах з Віднем і Берліном.

Та ці надії виявилися марними: повстання не відбулось, як і не виникло піднесення при баченні союзників австрійців і німців із польською символікою. Населення Королівства Польського не хотіло визнавати в них «головну колону Війська Польського, що прямувало боротися за визволення вітчизни», як йшлося у першому наказі Ю. Пілсудського⁵⁴. До визволителів поляки ставилися не тільки без очікуваної поваги, а й вороже, звинувачуючи пілсудчиків у зв'язках із німцями. Такі настрої не були безпідставні. Після рейду Ю. Пілсудського австро-угорське командування зажадало повного підпорядкування собі польських загонів і неохоче погодилося на формування особливого польського легіону в регулярних військах, призначення Ю. Пілсудського командиром полку, а згодом 1-ї польської бригади, кістяк якої становили колишні стрільці. За активної участі ППС-фракції, після невдалого походу в землі Королівства Польського, Ю. Пілсудський створив також у Варшаві нелегальне формування, котрому надавав дедалі більшого значення, – Польську військову організацію (далі – ПОВ), начальником штабу було призначено полковника Е. Ридз-Сміглу. 3 жовтня 1914 р. ПОВ встановила контакти з німецьким командуванням і зобов'язалася виконувати його доручення. Завданням цієї організації було не тільки здійснення диверсійних акцій та здобуття розвідданих у

тилу російської армії, а й створення політичної та військової структури, яка згодом мала стати важливим чинником у боротьбі за владу. Головною ж її метою продекларували «здобуття незалежної Польщі шляхом збройної боротьби»⁵⁵. Плануючи відновлення самостійної Польської держави за допомогою Центральних держав, Ю. Пілсудський та його прибічники висловлювали готовність відмовитися від західних польських земель, натомість прагнули приєднання до майбутньої Польщі українських, білоруських і литовських територій, що колись належали до Речіпосполитої⁵⁶.

Під час Першої світової війни поляки брали участь у бойових діях на багатьох фронтах. У серпні 1914 р. всі польські воєнізовані формування у Галичині були об'єднані у польські легіони. Вони спільно з частинами Центральних держав брали участь у бойових діях у Королівстві Польському й на Волині. Загалом у них налічувалося кілька тисяч осіб, і якоїсь помітної воєнної ролі вони відіграти не могли. Політичне керівництво національним рухом у Галичині було зосереджене в Головному національному комітеті, де провідну роль відігравали консерватори. Здебільшого тут переважала орієнтація на перемогу Центральних держав, насамперед Австро-Угорщини, й об'єднання всіх польських земель під керівництвом династії Габсбургів. Одночасно у відповідь на військову ініціативу Австрії російська влада на рубежі 1914–1915 рр. сформувала при царській армії Пулавський легіон, набраний із польських добровольців. Згодом його реорганізували у Польську стрілецьку бригаду, а в 1917 р. – дивізію у російській армії. Легіони стали школою Війська Польського, кадрами майбутньої армії. І другий – вони показали бойову звитягу польського жовніра, що матиме

особливу вагу для розвитку польської справи у наступні періоди.

Отже, аналіз історичних передумов відродження незалежності Польщі приводить до висновку, що вони сформувалися на рубежі XIX–XX ст. і визначалися внутрішніми і зовнішніми факторами: перебуванням польських земель у складі Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій, посиленням польського національно-визвольного руху, розвитком суспільно-політичної думки щодо свободи і суверенності кожного народу, його правом на національну державність. У польському суспільно-політичному просторі напередодні Першої світової війни існувало декілька варіантів вирішення «польського національного питання». Визначальним фактором, що впливав на політизацію польського питання, радикалізацію настроїв населення було національно-державне пригнічення поляків. Щирі державотворчі прагнення польського народу країнами-анексантами розглядалися як інструмент маніпуляції, засіб вирішення власних інтересів.

1.2 Австро-німецький та антантівський проекти Польської держави (1914–1917 рр.)

Поштовхом до нової хвилі боротьби польського народу за відновлення незалежності стала Перша світова війна, що розпочалася 1 серпня 1914 р. На початку серпня у війну вступили Росія, Німеччина, Франція, Англія. Воюючі держави, які належали до двох воєнно-політичних блоків – Антанти і блоку Центральних держав – розпочали збройну боротьбу за гегемонію на континенті. Военні дії 1914–1918 рр. мали безпосередній вплив на долю Польщі. Територія Королівства Польського і Галичини стала

ареною боїв. Німеччина і Австро-Угорщина з одного боку, Росія – з іншого прагнули до нового поділу Польщі. Німеччина і Австро-Угорщина розраховували відібрати у Росії Польське Королівство, Росія – захопити у Німеччини Західну Польщу, а у Австро-Угорщини – Галичину⁵⁷.

Перша світова війна розпочалася за умов, коли після останнього поділу Речіпосполитої на Віденському конгресі 1815 р. його учасники вперше вступили між собою в збройну боротьбу. У зв'язку з тим, що польські землі належали до складу територій воюючих держав, Польща від початку стала театром воєнних дій. Російські й австро-угорські правлячі кола, які боролися за панування в Європі, намагалися не тільки зберегти, а й розширити, зміцнити своє становище на польських теренах. Розпочинаючи війну, уряди Німеччини й Австро-Угорщини запевняли у спільній відозві від 9 серпня 1914 р., що їхні війська принесуть населенню Королівства Польського «свободу і незалежність». Царська Росія відозвою до поляків за підписом великого князя Миколи Миколайовича від 14 серпня 1914 р. закликала їх бити ворога в ім'я об'єднання всіх трьох частин Польщі під скіпетром Романових, із наданням Польщі «свободи у своїй вірі, самоврядуванні та мові»⁵⁸. Насправді незалежницькі інтереси і прагнення поляків, як зрештою і інших поневолених народів, мало хвилювали уряди воюючих країн. Для Росії, Австро-Угорщини, Німеччини державницькі домагання поляків були лише інструментом маніпуляцій та реалізації власних інтересів. На практиці йшлося про використання «польського національного питання» у боротьбі з ворогуючою стороною.

Війна між трьома континентальними імперіями стала важким випробуванням і лихом для всього польського народу. Трагедія поглиблювалася тим, що

солдати-поляки перебували з різних боків фронту, який проходив польськими і українськими землями. Бої супроводжувалися значними людськими і матеріальними втратами. Упродовж війни 3 млн поляків воювали у ворогуючих арміях за чужі інтереси. На різних фронтах Першої світової їх загинуло 450 тисяч, понад 1 млн було поранено⁵⁹.

Війна і політика використання ресурсів, яку здійснювали воюючі країни, завдали Польщі й величезних матеріальних втрат. Їх загальний розмір польська делегація на Паризькій мирній конференції в 1919 р. визначила у сумі 73 млрд золотих франків. Сильно постраждало господарство Королівства Польського і Галичини. На цих землях було знищено понад половину мостів, дві третини вокзалів, спалено 1,9 млн будівель⁶⁰. У широких масштабах евакуйовувалися поляки і українці, вивозилося майно. Відступаючі російські війська перемістили вглиб Росії чимало промислових підприємств, установ, навчальних закладів, вагонів і паровозів, кваліфікованих робітників і службовців. Були також депортовані німецькі колоністи.

Після того, як у 1915 р. Королівство Польське окупували війська Центральних держав, його господарство стало об'єктом визиску з боку Німеччини й Австро-Угорщини. Їхні уряди намагалися максимально використати економічний і людський потенціал зайнятих територій для війни, а також, по мірі можливості, підірвати конкурентоспроможність польської економіки на майбутнє. Широких масштабів набуло примусове вивезення робочої сили. Так, лише до Німеччини вислано близько 800 тисяч осіб. У сільському господарстві запровадили систему обов'язкових поставок продукції за

суворо фіксованими цінами, що викликало скорочення аграрного виробництва і розвиток «чорного ринку».

У трохи кращому становищі перебувала економіка Верхньої Сілезії, Познанщини і Помор'я, але й тут у сільському господарстві спостерігався спад. В австрійській частині Польщі від воєнних дій найбільше постраждали нафтова промисловість та сільське господарство, особливо дрібне. Все це активізувало патріотичні сили й революціонізувало польське населення. Протягом воєнних років визвольний рух на польських землях, що мав на меті відновлення держави, не припинявся. З одного боку, війна принесла страждання, руїни, зубожіння та з іншого – поступово, впродовж чотирьох років, зростало значення Польщі, польське питання силою власної питомої ваги стало важливою проблемою європейської політики.

Від початку воєнних дій польські політики та їхні структури сформували кілька таборів, які по-різному бачили майбутнє Польщі й орієнтувалися на ворогуючі військово-політичні блоки: Антанту і Центральні держави. Спочатку передбачали два напрями вирішення польського питання: чи союз із Росією та об'єднання земель під царським скіпетром, чи взаємодія з Австро-Угорщиною і відновлення державності під владою Габсбургів⁶¹. Спільним в обох цих проектах було те, що польська державність об'єднувалася під зверхністю іншої держави. Про самостійність не йшлося. Ці проекти, на нашу думку, ілюстрували правильність наших суджень стосовно того, що «польське національне питання» було інструментом маніпуляцій, досягнення власних цілей Росією, Австро-Угорщиною, Німеччиною. Поділ на поборників союзу з Центральною державою більш-менш співпадав із розмежуванням за партійно-політичною ознакою. За

перший варіант виступали переважно ті політики, які після 1905 р. балотувалися в Думу, стали її депутатами і разом із російськими партіями намагалися впливати на політику царату. Центральною постаттю серед них був лідер Національно-демократичної партії (ендеків) Р. Дмовський. Він і З. Вельопольський очолили орієнтований на Антанту й співпрацю з Росією⁶² Польський національний комітет, утворений у Варшаві в листопаді 1914 р.

Національні демократи, які вважали, що можна не боятись асиміляції росіянами розвиненішого у культурному відношенні польського народу, пов'язували свої плани з імперією Романових. Вони сподівалися на те, що у випадку перемоги Антанти Росія приєднає всі польські землі й надасть їм автономію. Проте, незважаючи на активні спроби ендеків домогтися підтримки цих планів з боку царського двору та уряду, останні не спромоглися на будь-які конкретні обіцянки. Не набула очікуваної підтримки й ініціатива національних демократів щодо створення на боці Росії польської армії з 200–300 тисяч осіб. Успіхи Центральних держав у війні ускладнили становище національних демократів, які й надалі орієнтувалися на союз Петербург–Париж–Лондон. Восени 1915 р. з реалістами і поступовцями вони створили Міжпартійне політичне коло. Зневірившись у готовності Росії взятися за вирішення польського питання, лідер ендеції Р. Дмовський у листопаді виїхав на Захід, сподіваючись заручитися підтримкою Великобританії і Франції, які, зважаючи на позицію свого східного союзника, розглядали тоді польське питання як внутрішню справу Росії. Лідер ендеків уже відверто виступав за повну незалежність Польщі, держави Антанти продовжували бути обережними, а Петербург відкидав зовнішнє втручання.

Війна між Центральними державами і Росією в чергове заактуалізувала польське питання. Поступово воно набуло статусу одного з важливих у міжнародній політиці. Керівництво обох воюючих блоків прагнуло привернути польське населення на свою сторону. 14 серпня 1914 р. головнокомандувач російської армії великий князь Микола Миколайович першим звернувся до польського народу з відозвою про «ліквідацію кордонів, які розділили на частини народ польський». «Нехай об'єднається народ польський в одне тіло під скіпетром імператора російського. Під скіпетром цим відродиться Польща, вільна в своїй вірі, мові і самоврядуванні»⁶³.

Проте наступна політика царського уряду Росії щодо польського питання була діаметрально протилежною навіть щодо скромних обіцянок головнокомандувача. Царський уряд аж до падіння царизму не зробив нічого на користь польського народу. Уряд Росії не лише не приступив до реалізації обіцяного самоврядування, але навіть не зробив спроби до скасування правових обмежень польського народу. Очевидно, звертаючись із відозвою до польського народу, царизм насамперед ставив за мету покращити враження поляків від національної політики, привабити його на свій бік обіцянками свободи і використати його у війні з Німеччиною.

Політику царського уряду в польському питанні підтримували всі російські політичні партії, передусім – кадети. Кадетська газета «Русские ведомости» схвалювала «державно-правове об'єднання» всіх польських земель з Росією, обіцяє у відозві російського головнокомандувача⁶⁴. На наше переконання, враховуючи аналіз раніше невідомих джерел, немає достатніх підстав так високо поцінувати звернення Миколи Миколайовича. По-перше, це було всього лише звернення і не більше.

Ніякої юридичної сили воно не мало. По-друге, воно виходило не від російського царя, навіть не від уряду Росії, а від головнокомандувача російської армії, тому його не можна вважати офіційним. Зважаючи на викладене вище, є підстави вважати його, висловлюючись сучасною мовою, піар-ходом.

На початку серпня 1914 р. до поляків звернулися також головнокомандувачі німецької та австро-угорської армій із загальними закликами взяти участь у війні проти Росії, яка символізувала «азіатські порядки». Як і російська сторона, вони також не обіцяли за це жодних конкретних дій, щоб сприяли вирішенню польського питання⁶⁵. Тогочасний австрійський намісник Галичини, професор Краківського університету М. Бобжинський (1849 – 1935) намагався схилити Франца Йосифа I Габсбурга (цісаря Австро-Угорщини) до виступу з маніфестом, який би обіцяв полякам об'єднання польських земель і перетворення Австро-Угорщини на триалістичну Австро-Угорщино-Польщу. Однак це не принесло успіху через гостру опозицію з боку німців та угорців.

Ми розуміємо, що історія – наука точна і не полюбляє «якби». Водночас, на наш погляд, маніфест мав би широкий резонанс, принаймні, з-поміж польських політичних сил. По-перше, це документ з реальною юридичною силою, а не піар-хід. По-друге, він виходив від імператора, а отже був офіційним документом. Це давало б полякам реальні шанси хоча б на часткове відновлення історичної справедливості. У цій ситуації в польському суспільстві з'явилися різноманітні орієнтації, які сформувалися у два діаметрально протилежні погляди стосовно польської державності: отримання автономії для Польщі у співдружності з Центральними державами або з Росією.

До прихильників царської Росії і її союзників належала насамперед значна частина правлячих груп Королівства. Вони схильні були погодитися на автономію Королівства в кордонах Росії. Разом із тим, польські консерватори та представники Демократично-національної партії сприйняли відозви як перелом у ставленні до Польщі. Виразом різних орієнтацій польських кіл було створення національних представництв при кожній з воюючих країн. Так, у серпні 1914 р. у Кракові був створений Головний національний комітет (Naczelny Komitet Narodowy: далі ГНК), який орієнтувався на центральні держави, а особливо на Австрію. Головою цього комітету спочатку був призначений керівник Польського Кола в Державній Раді Юліуш Лео (1861–1918), а потім – професор адміністративного права Ягеллонського університету Владислав Леопольд Яворський (1865 – 1930)⁶⁶.

Прихильником російського варіанту виступав Польський національний комітет (Polski Komitet Narodowy – далі ПНК), який був створений в листопаді 1914 р. у Варшаві. З другої половини 1915 р. він діяв у Петербурзі під керівництвом Р. Дмовського (1864 – 1939) – одного з засновників і керівників Національно-демократичної партії, письменника-публіциста, політичного опонента Ю. Пілсудського. Комітет опублікував відозву до польського населення, в якій йшлося: «Перед народом постало лише одне завдання: розгром зловісної могутності Німеччини і об'єднання Польщі під скіпетром російського монарха»⁶⁷. ПНК мав на меті стати представницьким органом всіх поляків й одразу почав створювати польські військові відділи. Однак царський уряд припинив цю діяльність, почавши мобілізацію поляків до російської армії.

Серед прихильників австро-німецького блоку особливу позицію займали Ю. Пілсудський (1867 – 1935) і пілсудчики. Ю. Пілсудський був переконаний, що в момент початку війни поляки повинні виступити як союзники однієї з воюючих держав. Вибір випав на Австрію, де найлегше було підготувати кадри для майбутньої польської армії⁶⁸. У 1914 р. чисельність членів стрілецьких формувань перевищила 10 тисяч. Ю. Пілсудський був призначений командувачем незалежницьких військових організацій – Комендантом стрільців⁶⁹. У цих умовах Ю. Пілсудський поступово перетворювався з політичного діяча у воєначальника.

Початок війни дав можливість для реалізації повстанської акції стрільців. Вже 6 серпня 1914 р. загони стрільців перейшли австро-російський кордон. Хоча вже перші години цієї акції вказували на фіаско, пілсудчики вважали її переломним моментом, який розділяв дві епохи національної історії. Згодом, у 1919 р., Януш Єнджеєвич (1885 – 1951), легіонер, майбутній політик «санації» писав: «Коли 6 серпня 1914 р. кадрова рота стрільців Ю. Пілсудського перейшла кордон Королівства Польського, вона вступила в нього як перша рота польського війська, організована з народу, щоб боротися за польську, лише польську справу, не поєднану з жодними чужими державними інтересами...»⁷⁰.

Для втілення ідеї незалежності Польщі Ю. Пілсудський шукав сильних союзників, які б погодилися на утворення Польської держави у будь-якій формі. У 1915 р. Ю. Пілсудському вдалося створити у Варшаві особливу таємну «Польську військову організацію» (далі – ПОВ), яка в 1917 р. охоплювала своїми структурами 17 округів, 77 областей і 250 місцевих організацій (загалом близько 13 тис. членів)⁷¹. Її

комендантом став Едвард Ридз-Смігли (1886 – 1941) – військовий і політичний діяч, близький соратник Ю. Пілсудського. Але дії Ю. Пілсудського наштовхнулися на вплив ендеків і проросійську, на загал, орієнтацію населення королівства.

Після того як російські війська в серпні 1915 р. відступили з території Королівства Польського, на його землі вступили війська Австро-Угорщини і Німеччини. Водночас заявила про себе ПОВ, підпорядкована Ю. Пілсудському, визнана Німеччиною. За короткий час було відновлено всі польські інституції. Також було впроваджено військову і цивільну адміністрацію, створено два генерал-губернаторства: німецьке, з органами влади у Варшаві, та австрійське – в Любліні. Генерал-губернаторство Варшавське обійняло 3/5 території Польського Королівства. Було ліквідовано російський поділ на губернії. У німецькій сфері впливу перебувало 32 повіти, а в австрійській – 27. До складу Варшавського Генерал-губернаторства не увійшли чотири південно-східні повіти, а також Сувальська губернія, де більше половини населення склали литовці. Ці території залишалися під німецьким військовим управлінням⁷².

Влітку 1916 р. бойові дії на Східному фронті набули позиційного характеру. Центральні держави почали відчувати серйозні труднощі у веденні війни, тому що були відрізані від ринків сировини. У пошуках виходу з такої ситуації для продовження війни німецьке командування вирішило піти на поступки в питанні створення незалежної Польської держави. Під час переговорів з польського питання 11 – 12 серпня 1916 р. німецький Канцлер Бетман-Гольвег і австро-угорський міністр закордонних справ Буріан домовилися, що обидві держави – Німеччина і Австро-Угорщина – «поправлять» свої кордони з

майбутньою Польщею⁷³. Таким чином, позиція Центральних держав стосовно Польщі свідчила про те, що вони продовжували розглядати польське питання як свою внутрішню справу. Подібно до нього ставилися урядові кола Російської імперії.

Для вирішення цього питання польська депутація на чолі з ректором Варшавського університету доктором Ю. Будзінським 28 жовтня 1916 р. була прийнята в Берліні Канцлером Бетман-Гольвегою, а через два дні – у Відні міністром закордонних справ бароном Буріаном. Делегація устами ректора Ю. Будзінського просила Центральні держави про видання державного акту, «в якому уряди обох центральних держав визнали б незалежність Польщі, проголосили і гарантували би її»⁷⁴. Потім, на думку делегації, необхідно було приступити до реалізації цього акту в такій послідовності:

- 1) призначення регента, наділеного всіма правами виконавчої влади;
 - 2) скасування кордонів між окупованими територіями і рештою території Польщі;
 - 3) скликання Тимчасової Державної Ради для опрацювання конституції і проекту прав і організації польського державного апарату;
 - 4) утворення військового департаменту при Державній Раді для організації майбутньої польської армії.
- Останнім актом створення Польської держави, вважала делегація, повинно стати проголошення польського короля, а кінцевою формою побудови Польщі повинно бути точне визначення кордонів її території при укладенні миру⁷⁵.

5 листопада 1916 р. у Варшавському замку було проголошено маніфест імператорів Німеччини і Австро-Угорщини про створення Польського Королівства – нового

державного утворення, залежного від Німеччини і Австрії (відомий як «Акт двох імператорів»). В цьому акті проголошувалося: «Одухотворені непереборною впевненістю в остаточну перемогу своєї зброї і керовані бажанням, польські землі, вирвані з-під російського панування важкими жертвами їх переможних військ, привести до щасливого майбутнього, Його Імператорська величність Імператор Німецький, і Його Імператорська і Королівська величність Імператор Австрійський і Рівноапостольний Король Угорський постановили із земель цих створити самостійну державу із спадковою монархією і конституційним ладом»⁷⁶.

Польща мала отримати територію, відібрану від Росії, але лише в кордонах, встановлених Центральними державами, відповідно до тексту документу: «Точне позначення кордонів Польського королівства буде визначено». В акті також гарантувалося, що «нове королівство знайде в поєднанні з обома союзними державами гарантію, необхідну для вільного розвитку своїх сил». Центральні держави вказали також в своєму маніфесті, що Польща буде мати армію, якої «організація, навчання і управління будуть врегульовані за спільною згодою»⁷⁷.

Спеціальним патентом Франц Йосиф, цісар Австро-Угорщини, застеріг збереження Галичини в складі Австро-Угорщини з наданням «права самостійного вирішення своїх крайових прав», а галицькому населенню – «запоруку національного і економічного розвитку»⁷⁸. Хоча плани широкої польської автономії Галичини не були втілені в життя, усі сподівання українців на поділ краю розвіялися, оскільки вся адміністрація в краї перебувала в руках поляків.

Акт 5 листопада 1916 р. мав значний вплив на міжнародну громадськість. Польська справа після тривалої перерви перетворилася на міжнародну проблему, яку повинні були вирішити всі великі держави. Німецька урядова газета «Norddeutsche Allgemeine Zeitung» з приводу маніфесту двох імператорів писала: «Звільнення Польщі пов'язане з перемогою німців і їх союзників. Тільки вони, а не Росія і не західні держави мають в існуванні вільної Польщі свій власний життєвий інтерес... Однак понад усі «за» і «проти» панує імператив, що заради блага нашого власного майбуття ми не повинні допускати, щоб Польща знову опинилася в руках Росії. Безпека Німеччини вимагає на вічні часи, щоб через Польщу, як через відкриті ворота, російські війська не отримали можливості відокремити Сілезію від Східної і Західної Пруссії і віроломно вдертися в нашу державу»⁷⁹.

Повертаючись до акта від 5 листопада 1916 р., зауважимо, що поляки його зустріли без особливого ентузіазму. Та й реакція політичних сил суттєво рзнілася: від його прийняття як «сходження зорі свободи», відбудови Польської держави, нової її появи на карті Європи до «кривавої комедії», протестів⁸⁰. Ю. Пілсудський з цього приводу зазначив: «По суті, акт 5 листопада суперечить міжнародному праву і суперечним з правом є все, що настало після цього акта, оскільки не можна окупантам творити нової держави, а тим більше не можна їм творити війська, яке має бути використане у війні. Військо, сама Рада Стану і акт 5 листопада – все це суперечить міжнародному праву, а отже, чи ж поставлена нам проблема, щоби ми погоджували запити з вимогами міжнародного права, не є квадратурою кола?». Центральні держави фактично намагалися використати польське питання для утворення армії, котра могла б допомогти

Німеччині на Східному фронті⁸¹. Однак реальні результати цього кроку лежали в іншій площині. Насамперед польська справа, що особливо важливо, поверталася на міжнародну арену, а країни Антанти мали визначити своє ставлення до неї. Протягом кільканадцяти днів польське питання не сходило зі шпальт французьких і англійських газет. На шляху поляків до незалежності сталася значна подія.

Акт від 5 листопада 1916 р., як і спроби створення «польської державної влади», повністю підлеглої німецькому й австрійському генерал-губернаторам, не визнала, крім Центральних держав, жодна інша країна. Уряд Росії 15 листопада 1916 р. виступив із протестом, оголосивши Маніфест 5 листопада недійсним⁸². 25 грудня 1916 р. цар Микола II зазначив, що однією з основних цілей війни є «відбудова вільної Польщі з трьох її до цього часу розділених частин»⁸³, що правда, у союзі з Росією. Звичайно, це був крок уперед у вирішенні польського питання, оскільки Варшаві пообіцяли, що вона матиме державний устрій, із власними законодавчими палатами й армією.

Рішення Росії підтримали її союзники. Це давало державам Антанти свободу маневру у використанні польського національного питання для дестабілізації ворога, особливо Австро-Угорщини. Уряди Франції та Великобританії, приєднавшись до російського протесту, надали Росії свободу дій у вирішенні польської проблеми. Союзники також визнали претензії Росії на Галичину, що було зафіксовано 14 лютого 1917 р. в таємній російсько-французькій угоді⁸⁴. Франція в обмін на російську допомогу при встановленні післявоєнного східного кордону зобов'язалася підтримати Росію в усьому, що стосуватиметься визнання після війни її західних кордонів. Йшлося про сприяння поширенню царської влади на всі

або більшу частину польських земель, що перебували під владою Німеччини й Австро-Угорщини. Таким чином, жодна з держав, що поділили Польщу і перебували в стані війни, як і союзні Росії країни Антанти, не давали польському народові обіцянок відновити його національну державність у повному смислі цього поняття. Фактично польським питанням прикривалися, маніпулювали задля задоволення власних інтересів.

Росія прекрасно розуміла, що акт 5 листопада 1916 р. йшов далі ніж відозва верховного головнокомандувача Росії великого князя Миколи Миколайовича від 14 серпня 1914 р., метою якої було стимулювати серед поляків національний рух і створити польську збройну силу проти центральних держав, але, як вже було сказано, обіцяла Польщі не державну самостійність, а лише самоврядування.

Польська еміграція на Заході отримала шанс використати свої впливи в зарубіжних столицях і розгорнути діяльність на втілення ідеї незалежності для своєї держави. Польські емігранти активізувалися в країнах Західної Європи і Північної Америки (у 1914 р. лише до США виїхало 2 млн поляків з усіх трьох дільниць колишньої Речіпосполитої, зокрема, 900 тис. з Росії, 500-600 тис. з Галичини та Пруссії, а загалом за межами Польщі напередодні Першої світової війни перебувало до 6 млн поляків)⁸⁵. За кордоном створювалися різноманітні польські організації, які надавали допомогу жертвам війни, військовополоненим, а також підтримували ідею Польської держави. Серед знаних польських наукових і культурних діячів були Г. Сенкевич, Е. Пільтц, Ш. Аскеназі, професор Г. Нарутович, піаніст І. Падеревський та інші. Створений ними у США Польський центральний комітет провів кампанію збору

підписів під зверненням до Президента США В. Вільсона (1856 – 1924) підтримати відновлення незалежної Польщі.

Ця діяльність пізніше таки знайшла втілення у відозві Президента США В. Вільсона до конгресу США 8 січня 1918 р., тринадцятий пункт якої передбачав: «Потрібно створити незалежну Польську державу, яка повинна зайняти територію, на якій проживає переважно польський народ, якій потрібно запевнити вільний і безпечний доступ до моря і політична, територіальна й економічна незалежність якої повинна бути гарантована міжнародним пактом»⁸⁶. Заява американського лідера, без сумніву, мала дуже важливе політичне значення для Польщі.

Відразу після проголошення акту 5 листопада 1916 р. у Польщі почали створюватися нові державні структури. 12 листопада 1916 р. було видано розпорядження варшавського генерал-губернатора «Про організацію Державної Ради і Сейму в Польському Королівстві»⁸⁷. Однак цей акт стосувався лише території, що перебувала під німецькою сферою впливу. Щодо сфери впливу Австро-Угорщини, повинно було прийняти особливе погодження з урядом цієї країни. Сейм мав складатися з 70 депутатів, вибраних на повітових сеймиках, а у Варшаві і в Лодзі – через міські корпорації (міські ради). До складу Державної Ради повинні були входити голова, що призначався генерал-губернатором, обрані члени та за призначенням.

Компетенція Державної Ради і Сейму була надзвичайно обмеженою: Державна Рада отримала право висловлювати свою думку про закони, подані генерал-губернатором, давати пропозиції стосовно крайового управління і напрацьовувати проекти постанов Сейму. Предметом цих постанов мали бути дотаційний фонд,

призначений для обслуговування потреб комунальних спілок, витрати крайового меліораційного фонду та фонду відновлення територій, зруйнованих війною. Сейм отримав право встановлення надбавок до прямих податків, а також право укладення позик⁸⁸.

Зазначена постанова не набула чинності, тому що 26 листопада 1916 р. було видане нове розпорядження «Про тимчасову Державну Раду в Польському Королівстві», підписане обома генерал-губернаторами (німецьким і австрійським)⁸⁹. Ця Державна Рада повинна була складатися з 25 членів, призначених рескриптами обох генерал-губернаторів: 15 з німецької окупаційної зони, 10 – з австрійської. Кожен генерал-губернатор делегував до Державної Ради урядового комісара і двох заступників. Державна Рада обирала свого представника з титулом коронного маршалка і його заступника. Мовою ведення справ Державної Ради була польська, але органи країн Центральної держав могли послуговуватися німецькою. Засідання Державної Ради велися закрито. Членом Ради став і Ю. Пілсудський, очоливши військову комісію. Її завданням було створення «польського вермахту», за допомогою якого передбачалося зміцнення армій країн центрального блоку.

До компетенції Державної Ради належало висловлювання своєї думки з питань законодавства на запити обох окупаційних адміністрацій – німецької і австро-угорської – або хоча б однієї з них. Крім того, до її компетенції було віднесено сприяння у створенні подальших державних заходів в Польському Королівстві. «З цією метою Державна Рада, говорилося в розпорядженні про її створення, має право: а) напрацьовувати проекти розпоряджень про встановлення загального представництва частин Польського Королівства, керованих окупаційними

властями; б) складати заходи польської державної адміністрації. Крім цього, Державна Рада має право подавати за власною ініціативою пропозиції і проекти зі справ краю»⁹⁰. Однак генерал-губернатори фактично ігнорували її рішення. Отже, хоч Рада і претендувала на роль тимчасового уряду, але її функції зводилися до дорадчих. З іншого боку, попри всі проблеми, розпочалося формування інститутів польської державності, набуття досвіду реального державотворення.

Згідно з внутрішнім регламентом від 30 січня 1917 р.⁹¹, головним органом Державної Ради були загальні збори його членів, так званий пленум, під головуванням коронного маршалка або віце-маршалка. Виконавчим органом пленуму був виконавчий відділ, до компетенції якого входило виконання постанов пленуму. Він очолював всю адміністративну і організаційну діяльність Ради, а до його складу входили маршалок, віце-маршалок і сім членів, вибраних Радою. Одночасно, кожний з членів був директором одного з 8 департаментів: військового, фінансів, закордонних справ, внутрішніх справ, народного господарства, праці, юстиції, віросповідання і народної освіти. Департаменти здійснювали підготовчу роботу для пленуму і виконували його постанови під керівництвом виконавчого відділу. На противагу Державній Раді та виконавчому відділу, які збиралися на засідання за потреби, департаменти діяли як постійні органи.

Кожний департамент повинен був мати у своєму складі раду департаменту, очолювану директором, призначеним із запрошених осіб, а також із членів Державної Ради, які дали на це свою згоду. Рада департаменту повинна була служити дорадчим органом і висловлювати думку з усіх питань загального характеру, які належали до компетенції департаменту. Разом із тим

передбачалося організувати на місцях – в повітах і у великих містах – інститут місцевих комісарів, які повинні були призначатися Державною Радою аж до організації місцевої адміністрації. Однак окупаційна влада протестувала проти цього, побоюючись, що Державна Рада, яка вже робила спроби контролювати адміністрацію в Варшаві, отримає можливість здійснювати свій нагляд за їх діяльністю на всій території краю⁹².

З моменту створення Державної Ради правове становище польських територій не змінилося, адже керівництво краєм продовжувало перебувати в руках окупаційної влади, а всі спроби Державної ради взяти це управління в свої руки залишалися безрезультатними. Це виявилось насамперед у справі польської армії. Після тривалих зволікань представники німецьких та австрійських військових кіл узгодили текст присяги створюваної польської армії («польського вермахту»). У ній йшлося про вірність Польському Королівству, майбутньому королю і союзним арміям Німеччини та Австро-Угорщини⁹³.

Свою позицію Державна Рада висловила в меморіалі від 1 травня 1917 р., спрямованому до нового імператора Австро-Угорщини Карла I, з вимогою сприяти утворенню самостійної об'єднаної Польщі. На це звернення вона отримала відповідь від 8 липня 1917 р. Її зміст можна звести до трьох пунктів: 1) Державна Рада висловила бажання призначити регента, а Центральні держави завірили, що це бажання повністю відповідало їхнім власним намірам і буде здійснено відразу, як будуть створені умови для успішної діяльності регента; 2) Центральні держави визнали Тимчасову Державну Раду представником створюваної польської держави і мали впевненість, що Державна Рада якнайшвидше завершить

свою підготовчу діяльність для конституційної і адміністративної організації Польського королівства;

3) Центральні держави просили підготувати проект передачі управління справами органам польської центральної влади⁹⁴.

У ситуації, що склалася влітку 1917 р., орієнтація на Центральні держави втратила сенс. У зв'язку з цим Ю. Пілсудський вийшов із Тимчасової державної ради. Після того, як він 2 червня 1917 р. з частиною легіонерів відмовився скласти присягу на вірність союзним німецькій і австро-угорській арміям, 22 липня 1917 р. його заарештували та ізолювали у фортеці Магдебург, легіонерів інтернували. Проблема так званої «кризи присяги» спричинила загострення конфлікту між польською громадою та окупаційною владою, сприяючи зростанню популярності Ю. Пілсудського. «Хай живе незалежність! Хай живе Пілсудський!», – злітало з численних відозв, листівок, що масово поширювалися у той час⁹⁵.

Керівництво незалежницьким рухом перебрав на себе Конвент Організації А, яким керував Є. Морачевський. Головне завдання – захоплення влади у слушний момент і проголошення Польської Республіки. Внаслідок такої ситуації й поведінки німців, відсутності згоди на створення справжнього уряду Тимчасова державна рада прийняла рішення про саморозпуск. Імператори Німеччини й Австро-Угорщини надалі не залишали спроб заручитися підтримкою поляків для здійснення своїх планів. У вересні 1917 р. Центральні держави висловили згоду на створення «польської державної влади»⁹⁶. Вона мала складатися з Регентської ради і Державної ради як законодавчого органу. Регентами стали А. Каковський, З. Любомирський, Ю. Островський. Першим головою утвореного 21 листопада 1917 р. уряду

було призначено Я. Кухажевського. Однак, попри залежність названих органів від окупаційної влади, позбавлення свободи дій, вони все ж започаткували формування засад польської адміністрації. У той час, незважаючи на складність ситуації, в країні відбулися деякі позитивні зміни. Почалася розбудова польської національної школи. У вересні 1917 р. було створено Міністерство юстиції. Водночас окупаційна влада вміло використовувала польські адміністративні структури для реквізиції продуктів харчування, вивезення обладнання, сировини та робочої сили до Німеччини.

Загалом німецькі проекти не відповідали польським інтересам й були радше спрямовані на заспокоєння та тримання під контролем польського національного руху. Пропоновані органи влади: як Регентська, так і державна ради, – не мали реальних повноважень. Проте, навіть ці обмежені поступки в «польському питанні» національна еліта використала для консолідації, нарощення політичного та й військового потенціалу й продовжила боротьбу за здобуття власної державності.

Повалення самодержавства в Росії створило умови для вияву демократичних прагнень багатонаціонального населення імперії. Адже Тимчасовий Уряд, який прийшов до влади в Росії, розпочав ряд реформ, обіцяючи широку демократизацію суспільно-політичного життя. Одним з перших таких документів було звернення Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів від 27 березня 1917 р. «До народу польського»⁹⁷. Рада заявляла, що Польща має право бути абсолютно незалежною в державно-міжнародних відносинах, а 29 березня 1917 р. Тимчасовий уряд оголосив відозву до поляків. У ній він підтримав ідею створення незалежної Польщі на всіх територіях, де більшість населення – поляки. Водночас

Тимчасовий уряд Росії у відозві до поляків застеріг про майбутній політичний союз Польщі з Росією.

28 березня 1917 р. Тимчасовий уряд Росії утворив Ліквідаційну комісію в справах Королівства Польського, яку очолив близький до кадетів О. Ледніцький (1866 – 1934). На нашу думку, наявність застереження, що майбутнє Польської держави має бути пов'язаним із Росією «вільним військовим союзом» та аналіз Маніфесту дозволяють говорити про схожість цього документу з актом від 5 листопада 1916 р. Загалом, ми вважаємо, що рішення Петроградської ради і Тимчасового уряду були наступним важливим кроком на шляху до розв'язання польської проблеми. Вони сприяли розширенню свободи маневру Великобританії і Франції, котрі підтримали положення про створення незалежної і об'єднаної Польщі⁹⁸. Однак їх більше не пов'язувало зобов'язання перед Росією вважати польське питання її внутрішньою справою. Проти відродження польської державності не заперечувала й Українська Центральна Рада. Отже, виникли умови для його міжнародного обговорення і вирішення. У зв'язку з тим, що в Росії була створена Польська ліквідаційна комісія для врегулювання всіх проблем польсько-російських відносин і почалося створення польських військових частин, Президент Франції Р. Пуанкаре 4 червня 1917 р. підписав Декрет про формування польської армії у Франції. У так звану «блакитну армію» під командуванням генерала Ю. Галлера влилося понад 20 тис. добровольців із поляків-емігрантів, які проживали в США і Канаді, кілька тисяч – із Бразилії⁹⁹.

У квітні 1917 р. у війну вступили США. Президент В. Вільсон ще у січні 1917 р. висловився за відновлення «об'єднаної, незалежної і автономної Польщі»¹⁰⁰. Це, на нашу думку, свідчило про його згоду з російською

позицією того часу. Вступ у війну США різко зменшив шанси Четверного союзу на перемогу, хоча остаточний перелом у Першій світовій війні на користь Антанти стався тільки у 1918 р.

Отже, аналіз німецького та російського варіантів вирішення польського питання дозволяє констатувати, що німецький проект більшою мірою відповідав інтересам Австро-Угорщини та Німеччини, аніж Польщі. Російський варіант, зокрема Тимчасового уряду, носив відверто пропольський характер. Він став чітким сигналом для країн Антанти підтримати становлення незалежної Польщі.

Перша світова війна змусила польські політичні партії та сили, широку громадськість чітко визначити свої позиції щодо майбутнього національної державності. Після Лютневої революції в Росії в 1917 р. і після переїзду ряду відомих польських політиків на Захід було відновлено діяльність вже згаданого Польського Національного Комітету. Він на своєму організаційному засіданні 19–25 червня 1917 р. доручив Р. Дмовському, Е. Пільцу, М. Замойському і М. Сейді опрацювати проект політичного устрою для польської держави¹⁰¹. Цей комітет вже орієнтувався на Антанту, перемога якої очікувалася. Керівником цього комітету знову було призначено Р. Дмовського.

На конференції ПНК 9–10 серпня 1917 р. було ухвалено три основні завдання: 1) політична репрезентація Польщі та представництво її інтересів перед західними державами; 2) створення польської армії під опікою коаліції (Англії, Франції, Італії і США) і керівництво нею; 3) здійснення консульського захисту поляків за кордоном. Конференція прийняла ухвалу про скликання з'їзду Комітету на 11 і 12 серпня 1917 р. Водночас було

затверджено текст «Звернення до Краю», яким Комітет заявляв про свою діяльність і програму¹⁰². У Комітеті були створені такі відділи: військовий, праці, політичної освіти, секретаріат засідань, канцелярія, каса і референт цивільних справ.

На наше переконання, ухвалення вищезазначених документів відбулося під домінуючим впливом французького чинника. Підставою для такого нашого судження є те, що ухвалення документів збіглося у часі з початком діяльності в Польщі французької військової місії на чолі з генералом Архінард'ом. Її метою було «приготування і організація польського війська». Як результат, Президент Франції своїм декретом від 4 червня 1917 р. дозволив організувати у Франції на час війни «автономну польську армію», поставлену під французьке командування, але яка «буде боротися під польськими знаменами»¹⁰³. Згодом владу ПНК над цією армією визнав французький Міністр закордонних справ в листі від 20 березня 1918 р. Це визнання було підкріплено особливою угодою Польського Національного Комітету з урядом Франції від 28 жовтня 1918 р. Відповідно до неї польська армія підпорядковувалася його верховній політичній владі¹⁰⁴. Комітет отримав право призначення верховного начальника польської армії, але це призначення все ж вимагало згоди керівництва Франції, а еwentуально також й інших союзних з нею урядів.

На засіданні ПНК 24 серпня 1917 р. було прийнято ноту до урядів союзних держав. Нею вони повідомлялися про створення такого Комітету, мету і завдання його діяльності з проханням про визнання¹⁰⁵. Французький уряд визнав Комітет «офіційною польською організацією» 20 вересня 1917 р., англійський уряд – 15 жовтня, італійський – 30 жовтня, американський – 10 листопада.

Керівництво США запропонувало своєму представнику в Парижі задовольнити бажання Комітету на юридичне визнання. У такий спосіб Польський Національний Комітет отримав повноваження на представництво у справах Польщі і право голосу з польського питання¹⁰⁶.

Незалежно від офіційного визнання Комітету Центральними державами, його керівництво доклало усіх зусиль, щоб про нього довідалося якомога більше міжнародних інституцій і організацій. Як результат, на міжнародній конференції в Версалі (Франція) 3 червня 1918 р. за участю прем'єр-міністрів Франції, Англії, Італії було декларовано, що «створення об'єднаної і незалежної Польщі з доступом до моря є однією з умов тривалого і справедливого миру, а також утвердження верховенства права в Європі»¹⁰⁷.

Ми переконані, що у відродженні Польщі велику роль відіграла Франція – країна, яку можна вважати основним переможцем у світовій війні. Водночас ми свідомі того, що французи насамперед керувалися власними національними інтересами. Створення сильної Польщі на східних німецьких кордонах було в її власних національних інтересах (так само, як у довоєнні часи – економічне зміцнення Росії). Правлячі кола Франції передусім мали на меті унеможливити Німеччині майбутній реванш.

Істотні зміни у внутрішній організації Комітету відбулися наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. На засіданні Комітету 14 листопада 1918 р. було ухвалено новий регламент, затверджено нові організаційні структури. Однак невдовзі трансформації у політичному житті Польщі позначилися на майбутньому ПНК. Ухвала про остаточну ліквідацію Комітету була прийнята на його засіданні 15 серпня 1919 р. Частково він залишився при

польському посольстві в Парижі, але поступово це представництво також було ліквідовано. 25 травня 1920 р. рішенням ліквідаційної комісії було припинено існування ПНК з 30 червня 1920 р.¹⁰⁸

Влітку 1917 р. політична і воєнна ситуація в Польщі докорінно змінилася. Після революційних подій в Росії ідея незалежності Польщі підштовхнула Ю. Пілсудського до створення двох таємних організацій, які повинні були проводити роботу в політичних партіях та організаціях (організація А, та організація Б). Особливо успішною була робота організації А, що займалася проникненням до лівих політичних партій. Сам Ю. Пілсудський шукав причини, щоб остаточно відійти від німецької орієнтації. У липні 1917 р. він наказав польським легіонерам не складати присяги, затвердженої німецькими й австрійськими військовими. Більшість вояків I і III бригад виконали наказ Бригадира, в результаті чого вони зазнали репресій. 3,5 тис. вояків було інтерновано і відправлено до концтаборів, а вихідців з Галичини було скеровано до австрійської армії і на італійський фронт (3,5 тисяч осіб)¹⁰⁹.

Відставка Державної Ради справила величезне враження в Німеччині і зумовила видання нового маніфесту монархів Центральних держав від 12 вересня 1917 р. У цьому акті монархи заявили, що їх настійним бажанням є приступити до подальшого творення Польської держави, основи якої вони заклали своїм маніфестом від 5 листопада 1916 р. Далі в цьому вересневому акті зазначалося, що призначення польського короля і створення народного представництва на основі всезагальних і прямих виборів здійснити не є можливим, але вже й тепер державна влада повинна бути передана «в суттєвій своїй частині в руки народного уряду і для цього права й інтереси народні мають бути довірені новій,

розширеній Державній Раді»¹¹⁰. Звернення було спрямоване до обох генерал-губернаторів, яким монархи доручили видання спеціального «патенту» «Про організацію державної влади в Польському королівстві»¹¹¹. Цей патент від 12 вересня 1917 р. містив в собі шість статей.

Статтею 1 проголошувалося: 1) верховна державна влада в Польському королівстві, до того як прийме її в свої руки король або регент, вручається Регентській Раді, але без порушень міжнародного становища державо-окупантів; 2) Регентська Рада складається з трьох членів, які призначаються на цю посаду монархами державо-окупантів; 3) урядові акти Регентської Ради контрасигнує (скріплює своїм підписом) відповідальний міністр-президент. Статтею 2 закріплювалося: 1) законодавчу владу здійснює Регентська Рада спільно з Державною Радою Польського Королівства на підставі патенту і законів, які мають бути видані згодом; 2) в тих областях, управління якими ще не передано польській державній владі, законопроекти можуть обговорюватися в Державній Раді лише за згодою державо-окупантів; в цих областях, поряд з актами державних органів Польського Королівства (Регентська Рада і Державна Рада), розпорядження, які мають силу закону, мають право видавати також генерал-губернатори, однак лише з обов'язковим заслуховуванням думки Державної Ради.

У статті 3 йшлося про те, що Державна Рада буде організована на підставі спеціального закону, виданого Регентською Радою за згодою державо-окупантів. Резонно постає питання, де ж тут незалежність і визнання самостійної, суверенної польської державності, якщо для здійснення функції влади установчої, визначення правового становища і компетенції одного з вищих

державних органів польської держави необхідна згода держав-окупантів?

У статті 4 говорилося, що судочинство і управління будуть здійснюватися польськими судами і органами, тому що ці функції довірені польській державній владі; однак на час окупації ці функції будуть виконувати органи держави-окупанта.

Стаття 5 вказувала, що польська державна влада отримує право міжнародного представництва Польського Королівства і укладення міжнародних договорів тільки після припинення окупації території цієї нової держави. І, нарешті, стаття 6 оголошувала, що цей патент набирає чинності з моменту організації Регентської Ради¹¹².

Постатейний аналіз патенту справляє неоднозначне враження. З одного боку, начебто демонструється турбота про вирішення «польського питання» не словом, а ділом. З іншого, на наше переконання, турбота носить гіпертрофований характер. Вона унеможлиблює самостійну діяльність новопосталих органів. З третього боку, поляки отримували, нехай і обмежені у повноваженнях, національні органи влади. Це було серйозним кроком уперед на шляху становлення польської державності.

27 жовтня 1917 р. у Варшавському замку відбулася церемонія урочистого відкриття Регентської Ради, яка складалася з трьох членів: варшавського архієпископа, а згодом кардинала, князя Олександра Каковського, князя Здіслава Любомирського (найвизначнішої фігури цього часу, голови Цивільного комітету) і графа Юзефа Островського. Регентська Рада звернулася до польського народу з відозвою, в якій заявила: «Приносячи урочисту присягу в королівському соборі св. Яна, ми приймаємо із згоди обох великих монархів верховну владу Польського

Королівства», а потім: «Ми хочемо привести народ до його державної незалежності на основі актів, виданих монархами обох Центральних держав в пам'ятні дні 5 листопада 1916 р. і 12 вересня 1917 р.»¹¹³.

На нашу думку, Регентська Рада була першим перехідним органом державної влади в Польському королівстві і саме вона активно працювала над організацією Польської держави, приймаючи відповідні декрети, оскільки на відміну від створеної раніше Державної Ради, була наділена реальними політичними повноваженнями й мала можливість реалізовувати власні державотворчі кроки в умовах війни.

Регентська Рада 3 січня 1918 р. видала декрет «Про тимчасову організацію вищих органів влади в Польському королівстві»¹¹⁴. Відповідно до цього документу Регентська Рада мала право видавати декрети і рескрипти, а Державна Рада затверджувати закони: декрет нормує відносини загальними нормами, рескрипт – нормами спеціального характеру. Регентська рада здійснювала функції управління через голову Ради Міністрів і окремих міністрів, як керівників восьми міністерств, поряд з якими продовжували існувати департамент закордонних справ і військова комісія. Першим головою уряду призначили колишнього ендека, історика Яна Кухаревського (1876 – 1951).

Функцію законодавчої влади виконувала Державна Рада, створена декретом Регентської Ради від 4 лютого 1918 р. Вона складалася із 110 членів, з яких 12 вірлістів входили до її складу за посадою, 55 членів вибиралися сеймиками і міськими радами, а 43 призначалися Регентською Радою. Державна Рада, відповідно до свого статусу, повинна була активно і обов'язково брати участь у здійсненні законодавчих функцій¹¹⁵. Законодавчі функції

Державної Ради були обмежені правом Регентської Ради на видання розпоряджень, що мали силу закону і видавалися в терміновому порядку для врегулювання окремих питань управління.

Невдовзі маніфестом від 7 жовтня 1918 р. Регентська Рада розпустила Державну Раду, проголосила утворення незалежної Польської держави на всіх польських землях, створення багатопартійного уряду і проведення виборів до Законодавчого Сейму. «Вже пробила велика година, – говорилося в маніфесті, – якої весь польський народ чекав з великими надіями. Наближається мир, а разом з ним і здійснення прагнень польського народу до повної незалежності. Що стосується засад майбутньої Польщі, то вона повинна бути незалежною, обіймати всі землі польські, з доступом до моря, з політичною і економічною самостійністю, з територіальною недоторканністю, що повинно бути гарантовано міжнародними документами. Нехай замовкне все, що може нас розділяти, а нехай пролунає один великий голос: Польща Об'єднана Незалежна»¹¹⁶.

Декретом від 15 жовтня 1918 р. Регентська Рада оголосила, що до скликання конституційного сейму розпорядження, які мають силу закону, будуть видаватися нею, Регентською Радою, під відповідальність Ради Міністрів; ці розпорядження втрачали силу, якщо вони не були внесені на затвердження першого ж засідання найближчого Сейму¹¹⁷.

Однак маніфест від 7 жовтня 1918 р. викликав негативну реакцію частини партій, які відмовляли Раді у представництві інтересів народу. Щоб залучити на свій бік ці партії, насамперед пілсудчиків, Рада 23 жовтня 1918 р. призначила новим Прем'єр-міністром ендека Ю. Свежинського (1868 – 1948). Військовим міністром

«заочно» став Ю. Пілсудський, який перебував у Магдебурзькій в'язниці. Декретом від 26 жовтня 1918 р. було створено чотири нових міністерства: внутрішніх справ, військових справ, інформації і продовольства, а 30 жовтня були утворені ще два нові міністерства: охорони здоров'я і громадського забезпечення, а також міністерство захисту праці¹¹⁸.

Таким чином, Регентська Рада активно працювала над організацією Польської держави, намагалася передовсім запобігти анархії в краї. Так, декретом від 12 жовтня 1918 р. вона затвердила текст присяги для війська і оголосила, що з моменту складання цієї присяги військо переходить під верховну владу Регентської Ради. 19 жовтня 1918 р. Регентська Рада видала декрет. У ньому йшлося про таке: «Ми, Регентська Рада Королівства Польського, постановляємо і встановлюємо: на підставі нашого декрету з дня 12 жовтня 1918 року про перехід Верховної Влади над польською армією в Наші руки, приступити до формування регулярної національної армії на підставі тимчасового закону про всезагальну обов'язкову військову службу, яким одночасно оголошуємо, і доручаємо нашому уряду її виконання без зволікань.

Даний в Варшаві дня 19 жовтня 1918 р.

Олександр Каковський

Зд. Любомирський

Юзеф Островський

Президент Міністрів Юзеф Свежинський»¹¹⁹.

Однак політична ситуація в країні була надзвичайно складною. 3 листопада 1918 р. кабінет Ю. Свежинського оголосив без відома Регентської Ради відозву до народу, маючи намір утримати владу в своїх руках. Цей крок не зустрів співчуття і підтримки громадських кіл і Регентська

Рада наступного дня дала відставку своєму кабінетові міністрів із власної ініціативи. Влучними є зауваження Б. Косковського про настрої чи прагнення польського суспільства у листопадові дні: «Неймовірно швидким способом наш народ пройшов сьогодні демократичну школу. Постулати, що ще вчора видавалися далекими й підвішеними в повітрі, сьогодні знайшли загальне схвалення. Не викликає сумнівів передача влади в руки народу шляхом скликання Установчих Зборів на найдемократичніших засадах»¹²⁰.

Нова ситуація, що склалася на завершальному етапі Першої світової війни, відкрила перед громадсько-політичними діячами широке поле діяльності для розбудови основ владних структур Польської держави. Прагнення поляків до незалежності було відображено у створенні перших урядових осередків, передусім на польських етнічних землях, тобто у Варшаві, Лодзі, Кельцах, Кракові, Гарнові, Любліні. Державний характер, хоча з обмеженими атрибутами, мали Тимчасова державна рада, Регентська рада, Тимчасовий народний уряд Польської Республіки, Польська ліквідаційна комісія тощо. Взагалі на цей час на польських землях було 4–5 урядів чи інституцій, які можна певною мірою вважати за урядову владу. Про її основні осередки вже частково йшлося. Проте перерахуємо їх, із деякими заувагами.

У Варшаві діяла Регентська рада. Регенти розуміли, що їхня місія завершується й шукали шляхи утворення уряду, який мав би широку підтримку народу, такого, щоб могли передати владу з довірою та впевненістю, що той найближчим часом проведе вибори до Установчих зборів.

28 жовтня 1918 р. у Кракові прийшла до влади Польська ліквідаційна комісія. Незважаючи на назву, це був справжній уряд (від 4 листопада 1918 р. на чолі з

В. Вігосом), який діяв у Західній Галичині, спираючись на польську адміністрацію, військо і поліцію. Наступним урядом можна вважати утворений у Любліні 7 листопада 1918 р. Тимчасовий народний уряд Польської Республіки на чолі з І. Дашинським. Був він при владі лише чотири дні й не виходив поза межі міста Любліна. Однак мав безсумнівне значення з огляду на програму, яку представив народові, зокрема суспільних реформ, котру згодом уже не можна було відкинути, хіба що – ускладнювати, послаблювати чи відкладати її реалізацію.

У Познані підпільний Міжпартійний комітет переформувався 11 листопада на Головну народну раду і розпочав підготовку до захоплення влади у Познанському воєводстві. Територіально вона охоплювала впливом землі пруської займанщини, мала власні військові структури – Народну охорону (Стража Людова) і Громадянську охорону (Стража Обивательська). Найбільше впливала на її спрямування і діяльність найсильніша у Великопольщі Національно-демократична партія. Очолив НРЛ священик С. Адамський. Серед її відомих діячів – В. Корфанті, М. Сейда, С. Лашевський, Ю. Ример. Метою політики Головної народної ради, як зазначено у відозві її Комісаріату від 11 листопада 1918 р., «є завжди: об'єднана, незалежна Польща з морським узбережжям». Трохи згодом, 3–5 грудня 1918 р., НРЛ скликала в Познані Польський окружний сейм¹²¹.

У Цешині урядові функції вже від 19 жовтня 1918 р. виконувала Народна рада Цешинського князівства на чолі з ксьондзом Ю. Льондзіним. Вона проголосила приєднання Цешинської Сілезії до Польської держави. Прагнучи відвернути конфлікт із чехами, погодилася на її поділ. У жовтні-листопаді 1918 р. активізувався робітничий рух, особливо на теренах колишньої

підросійської території. 5 листопада 1918 р. виникла перша Рада робітничих і солдатських депутатів у Любліні. Вона утворила народну міліцію й оголосила вимогу проведення негайних суспільних реформ. Комітет Люблінської СДКПІЛ виступив проти Тимчасового уряду Польської Республіки в Любліні й закликав до творення Рад робітничих і селянських депутатів¹²². Схожих рад у листопаді виникло кілька десятків. Зосереджувалися вони здебільшого в Домбровському басейні та інших промислових містах. Хоча політично й організаційно ради утворювалися за взірцем російських, на порозі незалежності Польщі вони відігравали дещо іншу роль. Серед населення панували патріотичні настрої, поєднані з надіями на поліпшення соціального становища у незалежній державі. Ради, будучи насамперед чинником захисту соціальних інтересів, ставали інституціями, що намагалися забезпечувати громадський порядок, підтримували демократичні ініціативи місцевих незалежницьких організацій.

Революційна хвиля захопила й частину селянства. Особливо характерними були випадки в кількох повітах у розгалуженнях Вісли і Сяну, зокрема в Тарнобжеському повіті. Фактично в цей період альтернативою парламентської республіки ставала не монархія, а устрій республіки рад, паростки якого бачимо у вигляді рад робітничих та селянських депутатів. Однак радикальні соціалісти не здобули вирішальної переваги в радах. Польський робітник, на протигагу німецькому чи російському, боровся не лише з соціальним пригніченням, а й з національним, покладаючи відповідальність за важку життєву ситуацію насамперед на іноземну владу. Внаслідок цього його революційна сила була спрямована проти зовнішнього ворога. Тому в момент, коли утворилася

Польська держава, слова: «Для міжнародного табору соціальної революції не існує кордонів», – не доходили до свідомості народу, захопленого відродженням країни¹²³. З огляду на пануючі настрої та загальну ситуацію, можна стверджувати, що комуністична революція у Польщі не мала соціального підґрунтя.

Важливу роль у творенні основ національної державності відіграла діяльність закордонних польських патріотичних інституцій. У провідних європейських країнах сформувалися і діяли громадські організації поляків, які допомагали жертвам війни, військовополоненим, підтримували і пропагували ідею незалежної Польської держави. На міжнародній арені польський провід домогся визнання права на власну незалежну державу. З цим погодилися і Центральні держави, і країни Антанти й США. В результаті за ініціативою Р. Дмовського в Лозанні виник 15 серпня 1917 р. Польський національний комітет та розпочалася діяльність його представників. Останні фактично здійснювали дипломатичні й консульські функції. КНП виконував роль польського уряду в межах діяльності Міністерства закордонних справ, частково Міністерства військових справ, зокрема політичного керівництва сформованої у Франції польської армії, яку спочатку очолив французький генерал Л. Арчинар, а у 1918 р. її головнокомандувачем став Ю. Галлер. «Блакитна армія» (від кольору мундирів) на кінець війни нараховувала до 67 тисяч вояків. У відповідь на звернення Р. Дмовського країни Антанти визнали Польський національний комітет представницьким органом польського народу¹²⁴.

У США діяв Польський центральний комітет, до складу якого належали відомі діячі: І. Падеревський, Г. Нарutowич та інші. Так, під час кампанії зі збору підписів

під зверненням до Президента США В. Вільсона про підтримку відновлення незалежної Польщі було зібрано 600 тисяч підписів. Якщо у Парижі та Лондоні домінувала роль Р. Дмовського, то у Сполучених Штатах – І. Падеревського, який пропагував польську справу на цьому континенті. За посередництвом американського полковника Е. Хауза, він отримав доступ до В. Вільсона. У листі до І. Падеревського від 30 січня 1917 р. В. Вільсон писав про підтримку польської справи, запевняючи: «Ви можете бути певні, що все, що я можу зробити в інтересах Польщі, буде зроблено від усієї душі»¹²⁵.

У Швейцарії група польських емігрантів за участю Г. Сенкевича, М. Складовської-Кюрі, З. Любомирського утворила Генеральний комітет допомоги жертвам війни. У цих умовах формувалася популярність таких майбутніх державних керівників незалежної Польської держави, як Р. Дмовський, Ю. Пілсудський, І. Дашинський, І. Падеревський, В. Вітос, Г. Нарутович, Ю. Галлер та інших. У 1914–1918 рр. польське суспільство зазнало швидких і суттєвих змін, практично від «повної неволі» до повного суверенітету наприкінці Першої світової війни. Загалом активна діяльність польських патріотичних сил у країні та в еміграції у роки світової війни в різних формах і на різному рівні уможливила успішне використання восени 1918 р. сприятливої міжнародної ситуації для досягнення основної національної мети – відновлення і будівництва основ суверенної польської державності.

Тим часом боротьба за державу тривала. У ніч з 6 на 7 листопада 1918 р. за ініціативою лівих партій та підтримки загонів ПОВ, керованих Е. Ридз-Сміглим, у Любліні був створений Тимчасовий Народний Уряд Польської Республіки під керівництвом галицького соціаліста І. Дашинського. 7 листопада 1918 р. уряд

опублікував маніфест, в якому оголосив про свою владу на всіх польських землях і проведення радикальних соціальних реформ: передачу землі селянам, націоналізацію всіх галузей промисловості, демократизацію суспільного устрою, запровадження восьми годинного робочого дня¹²⁶.

Дії Регентської Ради постійно були предметом критики. Її звинувачували у надмірному запобіганні перед окупаційними властями, а також у повільному пристосуванні до внутрішніх і міжнародних змін. Тоді Регентська Рада зробила висновок, що становище в країні може врятувати лише Ю. Пілсудський, який 10 листопада 1918 р. повернувся до Варшави з Магдебурзької в'язниці. Він користувався великим авторитетом серед широких мас польського суспільства. Метою свого життя Ю. Пілсудський вбачав створення незалежної Польщі, яка мала стати «великою» державою для того, щоб залишитися «незалежною»¹²⁷. У Ю. Пілсудського на руках був козир, якого не мав Р. Дмовський, який теж претендував на національне лідерство, – його легенда. Е. Закшевський в нарисі «Польська політика і ув'язнення Пілсудського» вказував наступне: «Кожен державний діяч може і повинен помилятися. Державний діяч – це вождь, який веде народ на боротьбу за розвиток, за добробут, за національні, політичні або соціальні права... Пілсудський веде політику польського народу, визначає напрям його дій і в своїх вчинках користується підтримкою переважної більшості народу, хоча у нього немає політичного апарату, яким володіє кожен звичайний політик. Його ім'я на вустах у всіх. Кожне нове починання, кожна нова гіпотеза, кожна нова пропозиція, що стосується долі Польщі, супроводжується питанням: а що говорить Пілсудський? ... У цей момент він виразник польських інтересів, він

бореться за повноту вимог і прав нації. Не обраний формально, без офіційного мандату – він є представником всієї Польщі»¹²⁸.

11 листопада 1918 р. Регентська Рада оголосила декрет, яким передала всю владу керівникові польського війська, бригадирові Юзефу Пілсудському, якого визнав Люблінський Тимчасовий Народний Уряд, а також ліві і центристські партії. «Тоді, – згадував про цю подію князь З. Любомирський, – всі партії, від крайньо правих до лівих, вимагали від нас передати владу Пілсудському»¹²⁹. Своїм декретом 14 листопада 1918 р. Регентська Рада саморозпустилася, внаслідок чого повна цивільна і військова влада опинилася в руках Ю. Пілсудського. Рішення про припинення свого існування прийняв також Тимчасовий Народний Уряд Польської Республіки, створений в ніч з 6 на 7 листопада 1918 р. в Любліні. Навіть очолювані ендеками праві сили не заперечували необхідності передачі магдебурзькому в'язню влади в державі. Проти такого кроку протестували лише ліві революціонери, але не з персональних мотивів, а з переконання, що поляки повинні брати участь в європейській соціалістичній революції.

У зверненні Регентської Ради від 14 листопада 1918 р. йшлося про таке: «До Верховного Командувача Польських військ Юзефа Пілсудського. перехідний стан поділу верховної влади, встановлений зверненням від 11 листопада 1918 р., не може тривати без шкоди для виникаючої Польської держави. Ця влада повинна бути єдиною. Тому, керуючись благом вітчизни, ми постановляємо: Регентську Раду розпустити, і з цієї хвилини наші обов'язки і відповідальність перед польським народом ми передаємо в Твої руки, Пане Верховний Командире, до передачі Народному Уряду»¹³⁰.

Це звернення підписали: Александер Каковський, Здіслав Любомирський і Юзеф Островський.

З того часу й розпочалася організація Польської держави за дорученням польського народу, який вірив, що незалежність вирішить всі існуючі проблеми, що всяке зло і несправедливість безповоротно щезнуть разом з іноземним пануванням. «Неможливо передати переповнення тою великою радістю, – писав Енджей Морачевський, голова Тимчасового Уряду Польщі, – яка охопила тоді польське населення. Через 120 років щезли кордони, немає «їх»! Свобода! Незалежність! Воз'єднання! Власна держава! Назавжди! Хаос? Нічого. Все буде добре. Все буде, оскільки ми звільнилися від кровопивць, злодіїв, грабіжників, від «фуражки» з кокардою, будемо самі господарювати»¹³¹.

Ю. Пілсудський, який прагнув самовладно управляти Польщею, тільки-но досягнувши повноти влади, поставив за мету скликання найближчим часом Установчих зборів, щоби польський народ сам вирішував свою долю. Він вважав: диктатура швидше подолала б труднощі країни, що відроджувалась, однак треба було виховати народ, навчити його державотворчої культури, якої він не міг набути й розвинути в роки неволі. Тут варто наголосити на складності ситуації: держава без визначених кордонів, зовнішня загроза, невелике, погано озброєне військо, порожня державна скарбниця, адміністрація у зародковому стані. Та Ю. Пілсудський зумів, хоч частково, реалізувати окреслену програму дій.

Отже, «польське питання» пройшло складну еволюцію: від внутрішнього питання трьох континентальних імперій, до визнання за польським народом права на національну державність. Поштовхом до інтернаціоналізації «польського питання» стала позиція

Тимчасово уряду Росії, правлячих кіл Франції, США. Стрімко еволюціонувала і польська національна ідентичність, результатом якої стала консолідована політична польська єдність. Це дає підстави говорити про те, що відродження Другої Речіпосполитої після Першої світової війни було підготовлене всім ходом національної та світової історії, становило закономірний результат державницьких домагань польського народу, його руху за незалежність. У процесі історичних випробувань, соціальних катаклізмів, революцій, реформ у свідомості поляків посилювалося почуття національної ідентичності, яке об'єднувало їх у самодостатню європейську націю. Перемога державного самоствердження Польщі стала квінтесенцією закономірного поступу польського народу, надавши його історії логічного розвитку. Враховуючи історичні, політичні та соціально-економічні процеси у відродженні Польщі, стверджуємо, що становлення державності Другої Речіпосполитої тривало до міжнародно-правового врегулювання кордонів і прийняття Березневої конституції.

1.3 Інституціоналізація Другої Речіпосполитої (1918–1919 рр.)

11 листопада 1918 р. стало першим Днем незалежності Польщі. Ю. Пілсудський взяв у свої руки ініціативу зі створення центральних державних органів влади. Люблінський Тимчасовий Народний Уряд саморозпустився, передавши владу Ю. Пілсудському. В декреті від 14 листопада 1918 р., який мав характер відозви до народу, Ю. Пілсудський як верховний головнокомандувач польської армії оголосив, що главою

уряду призначається І. Дашинський, чия багаторічна громадська діяльність гарантувала йому підтримку інших політичних угруповань. Завданням І. Дашинського було встановити перехідні засади організації влади до часу скликання Законодавчого Сейму¹³². Однак унаслідок протидії національних демократів І. Дашинському не вдалося сформувати уряд. Цю місію взяв на себе і виконав соціаліст Е. Морачевський (1870–1944), який очолив Тимчасовий Уряд Республіки Польщі 18 листопада 1918 р.

До складу цього уряду увійшли представники різних політичних партій (соціалісти, людовці) та безпартійні. Ендеки відмовилися взяти участь у «лівому» уряді. Ю. Пілсудський мотивував користь лівоцентристського уряду таким: «У внутрішній політиці залежить мені на тому, щоби довести справу до Сейму без надто гострої форми внутрішньої боротьби, яка могла б спричинити пролиття крові. Цієї мети можна було б досягти тільки спираючись на частину лівиці (людовці, ППС), що викликало поділ усієї суспільної лівиці на два табори й ослабило силу її опозиційних ударів»¹³³. Тобто, уряд Є. Морачевського сформувався і мав діяти за складних політичних обставин. Його становище віддзеркалювало певною мірою два напрями боротьби за характер держави: революційної лівиці й правих сил, які представляла головним чином «народова демократія», котру підтримувала час від часу ПСЛ «Пяст»¹³⁴.

Для більшості польської спільноти у країні, знищеної війною, утворення нового уряду пов'язувалося з переконанням, що незалежність поєднується з суспільно-господарськими змінами. Водночас перед новою владою стояло непросте завдання – вивести країну з хаосу і захистити від зовнішньої загрози. 21 листопада 1918 р. було оголошено Маніфест до народу. У ньому було

підкреслено народність влади і проголошено здійснення соціальних реформ, які мав затвердити Законодавчий сейм¹³⁵. 22 листопада 1918 р. уряд Є. Морачевського видав «Декрет про верховну представницьку владу Польської Республіки». Ним було проголошено Польську Республіку¹³⁶. Більшість народу схвалила майбутній устрій держави, який запропонував Є. Морачевський. На його переконання, Польща повинна була стати демократичною республікою за зразком західних демократій. На основі декрету – фактично першої тимчасової конституційної норми незалежної держави – Ю. Пілсудський здобув найвищу владу в країні. Він був проголошений Тимчасовим Начальником Держави з правом звільняти уряд, затверджувати чи відмінити урядові законопроекти і бюджет, призначати вищих посадових осіб тощо¹³⁷.

Ю. Пілсудський обіймав також посаду Верховного головнокомандувача військ. Цими повноваженнями він міг користуватися до скликання Законодавчого сейму.

Цього ж дня декрет був затверджений Ю. Пілсудським. Він набрав чинності з 29 листопада 1918 р. і увійшов в історію як перша Конституція відродженої Польської держави¹³⁸.

У декреті вказувалося: «На підставі декрету з дня 14 листопада року Божого запропонував мені п. Президент Міністрів затверджений через Тимчасовий Уряд Польської Народної Республіки проект створення Найвищої представницької влади Республіки Польща, аж до часу скликання Законодавчого Сейму.

Затверджую запропонований мені проект, який становить наступне:

Стаття 1. Обіймаю, як Тимчасовий Начальник Держави, Найвищу Владу Республіки Польща і буду її

здійснювати аж до моменту скликання Законодавчого Сейму.

Стаття 2. Уряд Польської Республіки складається з Президента Міністрів і Міністрів, які призначаються мною і переді мною відповідальні аж до скликання Сейму.

Стаття 3. Законопроекти, прийняті Радою Міністрів, підлягають моєму затвердженню і отримують обов'язкову силу з часу опублікування в «Щоденнику Прав Польської Держави», оскільки інше не встановлено самим законом, і втрачають свою силу, якщо не будуть подані на першому ж засіданні Сейму на його затвердження.

Стаття 4. Урядові акти контрасигнує Президент Міністрів.

Стаття 5. Суди виносять рішення іменем Польської Республіки.

Стаття 6. Всі службовці Польської Держави складають присягу на вірність Польській Республіці.

Стаття 7. Призначення вищих посадових осіб, як зазначено в дотеперішніх приписах, надане Главі Держави, буде проводитися мною на підставі подання Президента Міністрів і відповідного Міністра.

Стаття 8. Бюджет Польської Республіки на перший бюджетний період схвалить Уряд і подасть мені на затвердження.

Дано в Варшаві, дня 22 листопада 1918 року. Ю. Пілсудський¹³⁹.

Цей Декрет став одним з першим актив конституційного характеру про вищу представницьку владу Польської Республіки. Із його змісту випливало, що на перехідний період в руках Тимчасового Начальника Держави була зосереджена найвища державна влада аж до скликання Законодавчого Сейму. Одночасно

Тимчасовий Начальник Держави обіймав пост Верховного головнокомандувача Збройних Сил Польщі.

Незважаючи на спроби Уряду втілити в життя соціалістичну програму, його діяльність викликала невдоволення правих сил, передусім «ендеків». Вони організували 17 листопада 1918 р. у Варшаві багатотисячну демонстрацію проти «лівого» уряду з нападами на урядові приміщення. Польський Національний Комітет блокував визнання уряду Е. Морачевського західними країнами. Ситуація була складною, навіть переросла у спробу державного перевороту, яку здійснила група офіцерів, близьких до «ендеків». Вони заарештували Прем'єр-міністра Е. Морачевського та членів його уряду. Однак змовники були затримані та незабаром звільнені.

Уряд Е. Морачевського, справджуючи назву народного, значну увагу приділяв вирішенню соціально-економічних проблем. Його декретами запровадили 8-годинний робочий день, виплату допомоги робітникам у випадку хвороби, гарантовано мінімальну зарплату на держпідприємствах, засновано інспекцію з питань праці¹⁴⁰. Було також запроваджено демократичні свободи слова, друку, зборів, сформовано народну міліцію. Справжню поліцію організував трохи згодом С. Войцеховський, міністр внутрішніх справ у кабінеті І. Падеревського¹⁴¹.

Ключовим прагненням нової влади був захист кордонів Польської держави, якій загрожували зі сходу й заходу, Німеччина і Росія. Дестабілізація Центральної Європи, що наступила в результаті революцій та громадянської війни в Росії, розпаду Австро-Угорщини й поразки Німеччини, змушувала уряд Е. Морачевського дбати про створення сильної армії, яка ставала за тих обставин необхідним гарантом слабкої ще державної незалежності й істотним чинником у боротьбі за кордони.

Створення польських збройних сил полегшувалося традиціями формування різноманітних збройних формувань у роки Першої світової війни. Кадри майбутньої польської армії виховувалися в легіонах у незалежній від окупантів Польській військовій організації. Загін «байоньчиків» у Франції (200 осіб), польські легіони (15–20 тис.), Пулавський легіон (900 осіб), корпус Ю. Мусницького в Росії (29 тис.), армія Ю. Галлера у Франції (50 тис.), утворені під німецьким протегуванням польські збройні сили (9 тис.), підпільна широко розгалужена ПОВ (30 тис.), нарешті, польські збройні формування в Радянській Росії, особливо відомий Білгородський полк (17 тис.). Значна роль польських командирів у жовтневому перевороті (Р. Лонгва, Р. Муклевіч, С. Жбіковський) – це найважливіші приклади польської участі у воєнних діях і найвідоміші польські військові структури світової війни¹⁴².

Польські військові формування брали участь у багатьох битвах, зазнали великих втрат вбитими і пораненими, проте на тлі багатомільйонних армій, які боролись у цій війні, їх реальне значення не могло бути великим. Тому військові дії поляків мали характер передусім маніфестації польської присутності, вияву волі до боротьби за національні інтереси. Останні різні частини польського суспільства і політичні організації на той час розуміли по-різному, хоча основною метою всі вважали здобуття незалежності Польщі. Реальне ж значення ці військові формування мали як майбутня основа, на якій розбудовувалося, вже в незалежній державі, єдине Військо Польське, здатне перетворитися на силу, з якою рахувалася б Європа. Отже, військові кадри та структури на польських землях і поза ними доби Першої світової війни стали вже у відновленій Польщі зачатком її збройних сил. На

початковому етапі формування національної держави, 11 листопада 1918 р., при зброї були: у Варшаві та її околицях – Польські збройні сили, підлеглі Регентській раді – 9 373 осіб, під владою Люблінського уряду на території колишньої австрійської окупації – 11 500, в Галичині військо, підлегле Польській ліквідаційній комісії – 8 520 і дивізіон вершників колишнього корпусу Ю. Мусницького – 150; усього – 29 543 особи. Велику допомогу у справі відбудови держави, її збройних сил надавали поляки, які проживали поза межами країни. У квітні 1919 р. на Батьківщину повернулася добре оснащена й вишколена, утворена у Франції польська армія. Вона налічувала 70 тис. вояків¹⁴³. Об'єднання армій полегшило процеси становлення Польських Збройних сил.

Суттєву роль у стабілізації суспільно-політичної ситуації на початковому етапі розбудови польської державності відіграли оголошений 28 листопада 1918 р. Декрет про виборчий закон¹⁴⁴ і водночас призначені на 26 січня 1919 р. вибори до Законодавчого сейму¹⁴⁵. Згідно з положенням вибори оголошувалися всезагальними, рівними, таємними і прямими, при пропорційному голосуванні. Право обирати депутатів отримав кожний польський громадянин, якому до дня оголошення виборів виповнився 21 рік¹⁴⁶.

Позитивним є те, що вперше право голосу отримали жінки, які в інших європейських країнах ще були позбавлені виборчого права. Зауважимо, що в той час був відсутній закон про польське громадянство, тому питання належності до польського громадянства вирішували місцеві адміністративні власті на підставі узаконень, які діяли на окупаційній території. Поняття польського громадянства вперше було запроваджено законом № 44 від 20 січня 1920 р. «Про Польське громадянство»¹⁴⁷.

Вимогу положення про вибори прийняли фактично всі політичні сили. Законодавчий сейм, відображаючи настрої і погляди суспільства, мав бути найвищим виразником волі народу, а також джерелом всіляких прав і державної влади. Таким чином ідея сейму передбачала опертя побудови Польської держави на демократичні засади.

Здійснення широких реформ ускладнювала нерішучість уряду Є. Морачевського, яка впливала з Декрету від 22 листопада 1918 р. Згідно з ним, Рада Міністрів перебирала на себе тільки опрацювання їх проектів для подання у Законодавчий сейм. Ці проекти мали чимале державне значення. Вони передбачали «примусове відчуження більшої частини поміщицьких земель і передачу їх у руки трудівників під державним контролем; націоналізацію шахт, соляних копалень, нафтової промисловості; участь робітників у адміністрації недержавних промислових закладів; створення загальної світської, безоплатної школи, однаково доступної для всіх без огляду на матеріальний стан. Тільки здібності мають вирішувати привілей освіти»¹⁴⁸. На нашу думку, уряд Є. Морачевського припустився тієї ж помилки, що і Тимчасовий уряд у Росії 1917 р. Він готував подання до Законодавчого сейму, а не реалізовував окреслені завдання.

Зауважимо, що у тогочасній Польщі більшість політичних сил визнавала республікансько-парламентський устрій, який і був зобов'язаний утвердити Законодавчий сейм у січні 1919 р. Однак суспільно-політична ситуація в країні залишалася складною.

Нестійке політичне становище спонукало Ю. Пілсудського звернутися до головнокомандувача арміями Антанти маршала Ф. Фоша з проханням надіслати до Польщі війська для захисту країни від більшовизму¹⁴⁹.

16 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський уклав із німецьким командуванням угоду про виведення німецьких військ з польської території, західний кордон якої відповідав російсько-німецькому кордону 1914 р. Залишаючи ці землі, німці передавали частину зброї Польській військовій організації або іншим воєнізованим організаціям. Визнання кордону 1914 р. фактично означало згоду на збереження німецького панування в Познанщині, Верхній Сілезії та інших західних польських землях, що, безумовно, суперечило польським національним інтересам і викликало закономірний спротив та невдоволення населення. У Верхній Сілезії протягом короткого часу виникло чимало Народних рад, де дуже впливовими були національні демократи. Створена в Познанщині Головна народна рада вважала представником польської влади не варшавський уряд, а Польський національний комітет. Сейм представників польського населення колишньої Німецької імперії 5 грудня 1918 р. прийняв рішення чекати розгляду питання про приєднання західних етнічних польських земель до Польщі на майбутній мирній конференції. Однак окремі збройні сутички з німецькими націоналістичними угрупованнями на великопольських землях вилилися 27 грудня в польське національно-визвольне повстання¹⁵⁰. При продовженні Комп'єнського перемир'я (через 6 тижнів) було передбачено припинення 16 лютого 1919 р. воєнних дій на Познанщині, що закріплювало владу НРЛ на звільнених до того часу великопольських землях.

Не сприяла стабілізації внутрішньополітичного становища наявність опозиції до уряду Є. Морачевського. Ряд його декретів був радикально-демократичним і викликав критику з боку правих угруповань, особливо ендеків. Рішення уряду бойкотували, проти нього

організовували мітинги та демонстрації. Негативно ставилися до кабінету Є. Морачевського і комуністи, вважаючи його «прикриттям» панування буржуазії в Польщі.

На міжнародній арені інтереси опозиції представляв Польський національний комітет (далі – КНП). Як бачимо, Польща мала наче два уряди: в країні влада була фактично в руках Ю. Пілсудського та його прибічників і підпорядкованого Начальникові держави кабінету Є. Морачевського, а на міжнародній арені Польщу представляв КНП під керівництвом Р. Дмовського, якого держави Антанти визнавали фактичним представником Другої Речіпосполитої. У країні, однак, він не мав реальної влади, хоча й користувався підтримкою значної частини польського суспільства, встановленої на Познанщині НРЛ на чолі з В. Корфантим. Двовладдя, схоже на російське у 1917 р.

Наближення мирної конференції, яка мала б запровадити новий порядок в Європі, примусило польські політичні сили консолідувати зусилля у спільній справі – якомога краще представити інтереси Польської Республіки. Для цього потрібно було досягти взаєморозуміння між КНП та центральною владою у Варшаві. Втім, місія С. Грабського не мала успіху. Та й не могла його здобути з огляду на широко окреслені завдання. Відсутність же єдиної, загально визнаної в країні і за кордоном державної влади негативно впливало на польське державотворення. Двозначна політика правлячого угруповання щодо Німеччини не подобалась, зокрема, ендекам, які дотримувалися переважно профранцузької орієнтації і мали перевагу в КНП. У ніч на 5 січня 1919 р. вони здійснили спробу державного перевороту, заарештувавши Прем'єр-міністра і кількох

членів уряду та проголосивши «революційний народний уряд» на чолі з М. Янушайтісом і Е. Сапегою¹⁵¹. Одна з груп бойовиків мала намір навіть узяти під варту Начальника держави. Проте заколот був швидко придушений. Ю. Пілсудський у цьому конфлікті не підтримав жодну з сторін – ні поміркованих лівих в особі соціалістів, ні правих ендеків, прагнучи бути надпартійним лідером, котрий виражає загальнонаціональні інтереси. Роззброївши учасників змови, він не допустив розправи над ними, вважаючи за краще піти на компроміс із КНП.

Перебіг і придушення перевороту підняли авторитет Ю. Пілсудського, ослабили позиції Є. Морачевського і С. Тутутта, спростили Начальникові держави заміну уряду, який до цього часу безрезультатно шукав кандидатуру на Прем'єра, сприйнятого і правицею, і лівицею. І такий кандидат з'явився на політичній арені – І. Падеревський. 27 грудня 1918 р. він прибув до Познані, а 1 січня 1919 р. – до Варшави. «Виняткова позиція в Польщі й за кордоном, індивідуальність із тих, які не в кожному поколінні з'являються», надзвичайна людина, «в якій велика художня душа поєднується з політичним розумом і політичним темпераментом»¹⁵². У виступі на Віденському вокзалі у Варшаві І. Падеревський підкреслив думку про свою діяльність в інтересах усього народу: «Повинен вам заявити, що не можу служити жодній партії... Знаю тільки одну партію, яку визнаю – це Польща»¹⁵³. Він був одним із небагатьох діячів, які за популярністю могли рівнятися з Ю. Пілсудським.

16 січня 1919 р. Є. Морачевський подав у відставку, а Ю. Пілсудський скликав новий кабінет, який очолив один із визначних діячів Паризького комітету та лідерів ендеків – І. Падеревський (січень – листопад 1919 р.)¹⁵⁴. Новий Прем'єр не мав досвіду політичної діяльності, але був добре

відомим у країні й на Заході як видатний музикант і гарячий польський патріот, підтримував тісні контакти, з Президентом США В. Вільсоном та іншими відомими західними політиками. Більш прийнятну кандидатуру в умовах того часу віднайти було б важко, він влаштував усіх головних гравців внутрішньополітичної сцени і західних політиків як людина поміркованих поглядів, що не надає переваги жодній політичній партії. З ендеками його поєднувала лише участь в ПНК і організована кампанія пропаганди польського питання в США, а не спільність політичних поглядів та ідеологічних переконань.

Незважаючи на те, що багато міністрів колишнього уряду зберегли свої портфелі, ставлення до кабінету І. Падеревського в країні і за кордоном було кардинально іншим. 21 січня уряд у Варшаві було визнано ПНК, 30 січня – США, 24 лютого – Францією, наступного дня Великобританією, 27 лютого – Італією. Таким чином, процес конституювання Польської держави на міжнародній арені пройшов черговий важливий етап. Слідом за констатацією в 1914–1918 рр. права польського народу на незалежне існування було визнано польський уряд в країні.

Водночас, Р. Дмовський погодився на поновлення складу ПНК прихильниками Ю. Пілсудського і збереження за останнім поста Начальника держави. І. Падеревський обійняв посаду Прем'єр-міністра і Міністра закордонних справ. Одним із найпомітніших членів кабінету, значною мірою його справжнім керівником, був С. Войцеховський, недавній соратник Ю. Пілсудського, в недалекому майбутньому Президент Другої Речіпосполитої¹⁵⁵.

Утворюючи кабінет І. Падеревського, Ю. Пілсудський не втратив ані своїх прав, ані свого впливу. Навпаки, він виграв у непростій ситуації, скориставшись нею. Він

надалі піклувався передусім про військо, його оснащення, яке міг отримати тільки на Заході, від держав коаліції. Цього не домігся Є. Морачевський, але зумів здобути новий Прем'єр – І. Падеревський¹⁵⁶. Ставлення до держав переможної коаліції, боротьба за західні кордони залишались, як дотепер, завданням ПНК. Ю. Пілсудський віддавав ці справи І. Падеревському і Р. Дмовському, знаючи, що вони здатні найкраще вирішити згадані питання. Компроміс між Ю. Пілсудським і І. Падеревським принципово змінив ситуацію. ПНК був до цього часу незалежною політичною інституцією, претендував навіть на владу в країні. Після 16 січня 1919 р. це вже було тільки представництво держави, яку очолював її Начальник. За домовленістю між Ю. Пілсудським і Р. Дмовським, у січні 1919 р. офіційними польськими делегатами на Паризьку мирну конференцію були призначені Р. Дмовський та І. Падеревський. Польських представників допустили до участі в Паризькій мирній конференції, а потім розпочалася хвиля визнання Польщі з боку США, Франції, Великобританії, Італії та інших країн. Ще одним результатом досягнутого компромісу стала політична та фінансова підтримка уряду І. Падеревського середніми і заможними верствами населення.

Вирішення широкого кола державотворчих проблем тривало в умовах гострої, інколи жорсткої боротьби політичних настроїв, а також під час українсько-польської війни. У цій атмосфері країна очікувала від уряду І. Падеревського проведення чесних демократичних виборів до Законодавчого сейму. Уже в першому циркулярі до старост новий міністр внутрішніх справ С. Войцеховський наказав: «Сейм вирішить долю народу всередині Польської держави та його ставлення до інших народів. У сеймі має знайти вияв справжня воля всього

народу. Треба, щоб усі партії могли вільно вибрати своїх представників до Сейму. Завданням адміністрації держави є простежити, щоб усі могли виконати свій громадянський обов'язок 26 січня. Я закликаю Вас вжити всіх необхідних заходів, що гарантують спокій і безпеку голосуючих та цінних документів»¹⁵⁷.

Повселюдною серед поляків була віра в Законодавчий сейм, його історичну роль, національну місію, покликання. На загальну думку, сейм мав прийняти історичні рішення: якою буде нова, відбудована після років неволи Польща, її суспільний і політичний устрій, закріпити лад парламентської республіканської демократії, прагнення польського народу до державної самостійності, відкрити новий етап на шляху дальшого формування національної державності. На нашу думку, таке ставлення до Законодавчого сейму, своєрідне возвеличення цієї інституції поляками можна пояснити таким. По-перше, Законодавчий сейм генетично, на рівні історичної пам'яті, уособлював Першу Річ Посполиту. Його скликання автоматично означало відновлення всього того, що уособлював польський національний дух: державність, шляхетність, свободи. По-друге, у роки революційних потрясінь початку ХХ ст. у Європі парламент для багатьох народів уявлявся панацеєю від усіх бід. Наприклад, росіяни свято вірили в Установчі збори, у загально інтелектуальному тогочасному полі парламент розумівся дієвим органом демократії, до якої прагнули. Без парламенту демократія не мислилася.

Вибори до Законодавчого сейму Польщі були призначені на 26 січня 1919 р. і повинні були охопити населення розділених в свій час польських земель. Призначення виборів на 26 січня 1919 р., на нашу думку, було викликане, з одного боку, намаганням виграти час,

вибори мали зміцнити позиції уряду й держави, все ще не визнаної де-юре на міжнародній арені, а з іншого – необхідно було забезпечити і внутрішню стабілізацію. На польських землях розпочалася гостра суспільно-політична боротьба. Жовтневі події в Росії активізували населення: селяни вимагали поділу поміщицьких земель, робітники виступали за націоналізацію промислових підприємств, банків, транспорту. Декрет про проведення виборів до Законодавчого сейму, що проголошував гасла легалізму і парламентської демократії, мав, на думку Ю. Пілсудського та його соратників, відіграти важливу роль у боротьбі проти революційних настроїв у польському суспільстві. Майбутній сейм, обраний на основі демократичного виборчого закону, повинен був визначити політичний устрій країни і провести реформи.

Однак насправді вибори були проведені лише на території колишнього Королівства Конгресового, а також в колишній Західній Галичині. У них взяли участь до 80% виборців, які віддали перевагу ендекам, що виступали під назвою Народно-національний союз (Związek Ludowo-Narodowy, ЗЛН); вони здобули 36% місць; за ними йшли ПСЛ Визволене – 15%, ПСЛ «Пяст» – 12%; ППС – 9%. На території ж колишнього прусського захоплення і в колишній Східній Галичині до складу Сейму увійшли польські депутати, які перед цим входили до складу німецького парламенту і австрійської палати депутатів¹⁵⁸.

Згідно з Декретом, до складу Сейму повинно було входити 526 послів, але внаслідок неможливості провести вибори в окремих округах, до Сейму було обрано 423 депутати¹⁵⁹. В результаті виборів склад Сейму відображав політичну і соціальну диференціацію суспільства. Жодна партія, представники якої були обрані до Сейму, не мала переваг. Під час політичної боротьби внаслідок

перегрупування депутатів право-центристські сили поступово здобули перевагу (69% депутатів). Така структура Сейму, на наше переконання, була причиною частих змін Кабінету Міністрів і не могла сприяти консолідації суспільства для розбудови держави.

8 лютого 1919 р. Ю. Пілсудський видав Декрет № 217 «Про скликання Законодавчого Сейму» на 9 лютого 1919 р.¹⁶⁰. На його засіданні Тимчасовий Начальник Держави Ю. Пілсудський передав Сеймові свою верховну владу. Виступаючи перед депутатами Сейму, він сказав: «У великому хаосі і послабленні напруженості, яке охопило після війни всю Центральну і Східну Європу, я хотів зробити з Польщі центр культури, в якому править і панує закон... Незважаючи на всі перепони, мені вдалося досягнути головної мети мого правління і зібрати в Варшаві перший польський Сейм у спокійних умовах. Я вважаю, що після цього моя роль завершилася. Я щасливий, що залишаючись вірним солдатській присязі і своїм переконанням, можу передати в розпорядження Сейму владу, яку до цього часу здійснював в народі»¹⁶¹. Наскільки вражаючою може виявитися еволюція поглядів людини, яка на порозі незалежності доклала всіх зусиль, щоб добровільно відмовитися від влади, а вісім років потому (в 1926 р.) вирішила здійснити державний переворот, щоб захопити її.

Ю. Пілсудський такої події, як відкриття Законодавчого сейму надавав великого значення. Декретами № 218 та № 219 від 8 лютого 1919 р. цей день було проголошено всенародним святом та оголошувалася амністія (для засуджених на незначні строки покарання, штрафи, взяття під варту)¹⁶².

Основним завданням цього однопалатного сейму було встановлення засад державного устрою Польської

Республіки і ухвалення Основного закону незалежної держави – Конституції. Адже Законодавчий сейм був конституантом. 20 лютого 1919 р. сейм прийняв ухвалу, яка увійшла в історію як «Мала Конституція»¹⁶³. Це поняття не є юридичним терміном, але надовго увійшло в політичний словник, вживається також в науковій і публіцистичній літературі. Характерною рисою Малої Конституції була її тимчасовість і неповність, яка полягає в тому, що вона не регламентувала особливості політичного, соціально-економічного устрою держави, а також права і свободи громадян. Суттєвою особливістю Малої Конституції від 20 лютого 1919 р. є відсутність принципу поділу влади. Так само, як і в першій Конституції від 22 листопада 1918 р., Мала Конституція складалася з двох частин. У першій містилася заява Сейму про те, що Сейм приймає до відома заяву Ю. Пілсудського про передачу Сеймові повноважень Начальника Держави і висловлювала йому подяку за виконання своїх обов'язків на службі Вітчизні.

Друга частина Малої Конституції повідомляла, що «аж до затвердження Конституції, яка визначить основні норми організації вищої влади в Польській державі, Сейм довіряє Ю. Пілсудському далі керувати країною як Начальнику Держави на таких підставах:

1) Суверенним і законодавчим органом влади в Польській державі є законодавчий Сейм; закони опубліковує маршалок з контрасигнуванням Голови Ради Міністрів і відповідного Міністра.

2) Начальник Держави є представником держави і вищим виконавцем постанов Сейму в справах цивільних і військових.

3) Начальник Держави призначає уряд в повному складі на підставі погодження з Сеймом.

4) Начальник Держави і Уряд відповідальні перед Сеймом за виконання своїх службових обов'язків.

5) Кожен державний акт Начальника Держави вимагає підпису відповідного міністра»¹⁶⁴.

Поняття «державний акт» тогочасна практика розуміла по-різному, оскільки на багатьох різноманітних державних актах Начальника Держави підписів Міністра не було. Постанова, яка доповнювала і пояснювала пункт 3-й Малої Конституції, стверджувала: «Слова «Начальник Держави призначає» і «на підставі погодження з Сеймом» Сейм тлумачив так, що ініціатива щодо призначення Прем'єра належала, як правило, Начальнику Держави і що при відсутності пропозиції з боку Начальника Держави або при відсутності згоди з боку Законодавчого Сейму або органу, встановленого Сеймом законодавчим порядком, цей орган призначав прем'єр-міністра більшістю голосів»¹⁶⁵. Ця постанова спричинила появу нового органу – Головну Комісію під головуванням маршалка Сейму. Отже, диктатура Начальника Держави була замінена системою, в якій Сейм становив найвищий орган влади і мав вирішальний голос. Це означало, що Мала Конституція запроваджувала демократичну систему парламентських урядів.

Однак на практиці Начальник Держави не завжди дотримувався визначених йому повноважень. Цьому сприяли здебільшого загальний характер та недостатня точність сеймових ухвал, що викликало сумніви щодо їхнього трактування. Якщо призначення уряду Начальником Держави мало відбуватися за узгодженням із сеймом, то чітко не окреслювалося, у який саме спосіб. Дискусії в Сеймі стосовно кандидатів на міністерські посади лише призводили до тривалих службових криз. Такою ситуацією і скористався Ю. Пілсудський,

призначивши генерала Ю. Лесневського військовим міністром за згодою лише маршалка сейму і посприяв призначенню прем'єр-міністром А. Слівінського, не допустивши на цю посаду сілезького політичного діяча і свого противника В. Корфанти (1873 – 1939). З цього приводу один із соратників Ю. Пілсудського, історик, В. Побуг-Малиновський відзначив, що «брак чіткого визначення стосунків поміж всевладдям Сейму і компетенцією Начальника Держави, який був одночасно Верховним Вождем, давав можливість широкої інтерпретації... Перевага впливу на перебіг подій була на боці більшої активності, сміливої ініціативи та швидкого рішення, а відтак на боці Начальника Держави»¹⁶⁶. З таким судженням складно не погодитися. Воно об'єктивно відображає і характер Ю. Пілсудського, і ситуацію в країні.

Контент-аналіз Малої Конституції від 20 лютого 1919 р. переконує у тому, що вона мала чітко орієнтований персоналізований характер. Підтвердженням такого нашого судження є те, що вона була пов'язана лише з особою Ю. Пілсудського як Начальника Держави. Зв'язок був такий сильний, що відмова Ю. Пілсудського від цієї високої посади викликала б необхідність прийняття нової Конституції.

Серед факторів, що визначили територіальну форму Польщі, необхідно згадати про дві протилежні концепції: федеративну та інкорпоративну. Ю. Пілсудський був прихильником федеративної концепції, що спиралася на ідею Ягеллонів і окреслювала державу в кордонах до 1772 р. Він хотів з України, Білорусії, Литви і Польщі створити федерацію держав на противагу Радянській Росії, тому що саме в Росії він вбачав головну загрозу існування Польщі. Ще в 1903 р. Ю. Пілсудський стверджував: «На землях Литви і Русі після перемоги з'являться дві чи три

окремі, незалежні республіки, які можуть поєднатися в якийсь більш-менш міцний федеративний союз»¹⁶⁷. Створення «союзу», «федерації» чи «альянсу» з сусідніми державами, передусім з тими, що виникли на руїнах царської Росії, бачилось йому як найбільш дієвий інструмент такої міжнародної політики Польщі.

Прихильником поміркованого федералізму був також громадський діяч Б. Лімановський, який убачав майбутнє в розробці ідеї федерації народів: «вільних з вільними», «рівних з рівними». «Поляки, українці, білоруси, литовці вільним і загальним голосуванням визначаться, чи жити їм у федеративній державі, чи відокремитись кордонами». Серед федералістів вирізняється постать Т. Голувка (1899 – 1933). Він виступав проти війни Польщі із Західноукраїнською Народною Республікою, в якій бачив намагання поляків повернути свої маєтки. На його думку, Польща значно б виграла, якби Україна була незалежною державою. «Країна тоді б шукала союзу з Польщею, а не з Росією»¹⁶⁸.

До поміркованого федералізму зараховуємо і соціалістичну течію. Її представники намагалися вивільнити з-під царського ярма всі пригноблені самодержавством народи. «Найбільш відчутним засобом послаблення царизму буде відокремлення від російської держави інших народів». Нагадаємо, що до соціалістів деякий час примикав і Ю. Пілсудський, який у свій час створив організацію ППС у Вільно¹⁶⁹.

Друга форма державного устрою – інкорпоративна, тобто концепція приєднання, була представлена партією національної демократії (створена в Польщі в 1897 р., очолювана Р. Дмовським). Основна її ідея полягала в колонізації всіх національних меншин, а також у протидії національним прагненням інших народів. Керуючись

концепцією пріоритету загальнонаціональних інтересів над «дрібними» інтересами національних меншин, роль суверена має відігравати польський народ – виключний власник засобів виробництва в країні і єдиний нащадок і спадкоємець культурних надбань, Р.Дмовський говорив, що «...коли мова йде про міцну державу, то не можна говорити про федерацію. Федерація – це слабкість, а не сила, тим більше, коли немає з ким створювати федерацію»¹⁷⁰. Прихильники цієї концепції прагнули приєднати до складу Польщі східні землі з Вільнюсом і Львовом, Гродненську і більшу частину Мінської губернії, а також Волині та Поділля. Концепція приєднання мала загарбницький характер. Сьогодні подібний підхід до розгляду національного питання не є прийнятним у міжнародній політиці.

Що стосується питання кордонів Польщі, то її правлячі кола сподівалися у визначенні західного кордону на сприяння Антанти, а в утвердженні східного – на власні збройні сили, оснащені тією ж Антантою. Це була гнучка політика, що, як нам видається, приносила найкращі дивіденди Польщі. Даючи настанови Прем'єр-міністру І. Падеревському, Ю. Пілсудський у травні 1919 р. так визначив курс своєї політики: «До врегулювання питання наших західних кордонів ми на 9/10 залежимо від доброї волі Антанти. Тому я дотримуюся думки: поки це найважливіше питання не буде розв'язане, необхідно зі всіма іншими справами, через які ми можемо конфліктувати з Антантою, зволікати, не розв'язуючи їх остаточно, не ставлячи ніде крапки над «і». Лише після врегулювання цих справ ми станемо першорядною силою на Сході, з якою рахуватиметься кожний, не виключаючи Антанти. Тоді буде легко, використовуючи будь-які зачіпки, що завжди відшукуються, вирішити справу на свою користь»¹⁷¹.

Отже, відновлення 11 листопада 1918 р. незалежності Польщі й проголошення її республікою відповідало вимогам національної та європейської новітніх історій, було логічним кроком у розвитку польської національно-визвольної боротьби, завершенням довготривалого руху поляків до свободи і політичної самостійності. Унезалежнення Польщі – це зезультат комбінованих дій об'єктивних та суб'єктивних чинників, але передусім – збіг національних інтересів поляків і міжнародних подій у післявоєнній Європі.

Проголошення незалежності – своєрідна точка відліку нового періоду історії Польської держави. Його суть полягала у закладенні підвалин нового суспільно-політичного устрою і захисту території. Розгорнутий після проголошення незалежності Польщі державотворчий процес протікав суперечливо і неоднозначно. З одного боку, відбулися певні позитивні зрушення: затверджено центральні та місцеві органи влади, створювалися збройні сили, трансформовано елементи політичних і громадських організацій, які мали державницький характер, розбудовано нові державні структури, формувалося правове поле тощо. З іншого – простежувався значний вплив політичного протистояння на дії урядів, недостатня кваліфікація державних кадрів, невизначеність кордонів, прорахунки у зовнішньополітичній діяльності. Прагнучи до власної держави, поляки зуміли створити Другу Річпосполиту, яка вже на початках здійснила важливі заходи щодо відновлення та розбудови власної суверенної державності, прагнула до утвердження демократії.

РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1918–1921 рр.

2.1 Особливості конфігурації суспільно-політичних сил у державотворчому процесі Польської республіки

Становлення державності Польської республіки після Першої світової війни відбувалося за умов активізації демократичних та революційних процесів як у Європі, так і на польських землях. Формування основ суспільно-політичного устрою відновленої держави значною мірою залежало від позиції, прагнення й активності різних політичних партій та громадсько-суспільних угруповань, їх ідеології. Набуття Польщею незалежності вимагало від політичних партій кардинально змінити свої програми і цілі діяльності, навчитися функціонувати в нових умовах, підтвердити свою затребуваність суспільством. Швидше за все визначилися нові лідери політичної сцени. Довоєнні фаворити були відтіснені на другорядні позиції, як це сталося наприклад з «краківськими консерваторами», ще в роки Першої світової війни найвпливовішої сили Галичини. Лідерство перейшло до партій, що орієнтувалися на потреби і переваги масового виборця і демонстрували відданість демократичним цінностям. У пошуку стабільної конституційно-політичної моделі Польща «рухалася від слабкого парламентського режиму до контроверсійної авторитарної системи»¹⁷².

Польська держава, щонайменше до 1926 р., існувала в умовах демократично-парламентської системи. Це сприяло об'єднанним прагненням у різних сферах і площинах національного, суспільного, економічного та культурного життя. Подібне явище виникло, втім, у всіх

країнах Центрально-Східної Європи, які в 1918 р. здобули незалежність. Варто також додати, що внаслідок специфіки суспільно-політичного життя в окремих польських територіях, діючі там партії внесли після відродження Польщі до її розбудови різноманітні, подекуди цілком відмінні традиції, форми й методи своєї діяльності. Так, специфіка політичного життя Галичини сформувала типи партій, наближені до центрально- і західноєвропейських моделей. Їх діячам, незалежно від їхнього політичного походження, була притаманна лояльність щодо державної влади, переоцінка ролі парламенту і схильність до компромісів.

Натомість, кожні починання партій, які діяли на території, що колись належали Пруссії, були визначені необхідністю боротьби з германізаційною політикою німецьких властей. Значну роль у цьому протистоянні відіграли ендеція, партія християнських демократів і католицькі організації, які не лише пробуджували у широких верств національну свідомість, а й відстоювали ідею боротьби за незалежність Польської держави. Території, що колись анексувала Пруссія, де домінував вплив правоцентристських партій, увійшли до суспільно-політичного життя Другої Речіпосполитої як такі, що мали порівняно високу культуру праці у місті й на селі, суспільну дисциплінованість, а також деякий консерватизм.

Конституція 1921 р. 108 статтею гарантувала громадянам Польської держави право коаліцій, зібрань, утворення товариств і союзів¹⁷³. Правові положення, що діяли у Польщі від часу здобуття в 1918 р. незалежності до травневого перевороту 1926 р., створювали політичним партіям широкі можливості для діяльності. В існуючій тоді системі парламентської демократії вони відігравали вирішальну роль у законодавчій та виконавчій владах.

Партії, залежно від своєї волі й значення в різних державних структурах, впливали на рішення сейму, а також політику урядів, делегуючи до них своїх представників.

Маючи на увазі згадані обставини й проблеми, що стосуються становлення і розвитку суспільно-політичних партій та об'єднань у контексті національно-державного будівництва, проаналізуємо партійно-політичні структури, які сформувалися на польських землях напередодні 1918 р. й розвивалися в роки Другої Речіпосполитої. Час після Першої світової війни – доба відродження та утвердження державності слов'янських народів – став часом розвитку масових суспільно-політичних об'єднань і партій. Політичні партії віддзеркалювали всі складності й суперечності післявоєнного розвитку країни. Ми погоджуємося з тим, що ставлення різних політичних сил до власної національної державності виявилось важливою передумовою, яка визначила у подальшому їх позиції під час державотворчих процесів¹⁷⁴. Водночас на нашу думку, не варто і гіперболізувати роль партій, зважаючи на польські особливості політико-партійного життя. Партійно-політична система Польщі, яка отримала державну самостійність після Першої світової війни, складалася в процесі політичної диференціації польського суспільства шляхом трансформації політичних сил, їх ідейно-програмних установок за нових обставин. Внутрішньополітична орієнтація, на наш погляд, стала основною відмінною ознакою їх політичної конфігурації, на противагу від зовнішньополітичної напередодні та в роки Першої світової війни. Все це визначало не тільки форми й напрями діяльності різних партій, а й еволюцію програмних позицій боротьби за суспільно-політичний устрій на етапі відновлення Польської держави.

Новосформована польська партійно-політична структура після 1918 р. стала важливою функціональною частиною представницько-парламентської системи. Вона відображала соціальну і національну структуру відновленої Польщі, була виявом досягнутого на початку ХХ ст. рівня економічних відносин. Соціально-класова структура загалом відповідала рівневі середньорозвинених європейських країн із особливостями, що впливали з характеру попереднього соціально-економічного і політичного розвитку. За структурою населення вона поступалася передовим країнам: 74% людності проживало на селі й 26% – у містах (у східному регіоні лише 13%). У сільському господарстві було задіяно майже 64% населення, промисловості – 17,2%, торгівлі – 6,2%, на транспорті та комунікації – 3,7%, в адміністрації – 3,2%¹⁷⁵.

Особливістю соціально-економічного становища була різноманітність соціальної і національної структур різних регіонів. Суттєво проглядалася диференціація основних верств населення, за значної питомої ваги селян, робітників, дрібних власників та ремісників. Так, у соціальній структурі населення в 1921 р. селяни становили 53,2%, робітники – 27,5%, дрібні власники і ремісники – 11,0%¹⁷⁶.

Багатонаціональність держави створювала для партійно-політичних правлячих кіл певні проблеми, які стояли на позиціях інтеграції та зміцнення унітарності Польщі як національної держави, обмежували відцентрові й «сепаратистські» прагнення тих національностей, котрі компактно заселяли регіони: українці, німці, литовці. За переписом 1921 р., з урахуванням коректив, пов'язаних з його неповнотою, у країні проживало 64% поляків, 16% українців, 10% євреїв, 5% білорусів, 4% німців, а також 1% росіян, чехів, литовців та представників інших

національностей разом узятих. Поляки домінували у центральному регіоні, натомість із наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. На Поліссі, Волині, у Східній Галичині вони становили меншість: Полісся – 24%, Волинь – 16%, Східна Галичина – 26%. Польське населення переважало у великих містах – Познані – 94%, Кракові – 84%, Варшаві – 72%, Лодзі – 62%, Львові – 62%, Вільно – 56%¹⁷⁷. У нових політичних умовах початку ХХ ст. посилилась активність національних меншин, набрала сили тенденція до їх організаційного згуртування та політичного самовизначення, розгорнувся процес самоствердження утворених національних політичних партій, кристалізації їхніх програм і активної боротьби за вплив на маси.

У перші роки існування відродженої Польської Республіки вже функціонувала розгалужена мережа різноманітних за характером і програмними засадами політичних партій. Так, у 1926 р. зафіксовано 26 польських та 33 партії етнічних меншин, а 31 з них досягла законодавчого представництва¹⁷⁸. З-поміж найважливіших політичних угруповань, які відіграли вагому роль у Польській державі, варто відзначити консервативні, національно-демократичні, селянські (людові) й соціалістичні¹⁷⁹.

Найдавніші традиції належали консервативним угрупованням, що виражали інтереси передусім землевласників й знаходили в них своїх прихильників, так би мовити соціальну основу. Частково шукали опори серед великих буржуа й консерватори. Вони представляли рух, який погоджувався співпрацювати з імперською владою. На початку ХХ ст. консерватори зробили спробу інтеграції в тісніші організаційні межі, пристосовуючись до вимог системи парламентської демократії¹⁸⁰. У вільній Польщі

вони симпатизували то пілсудчикам, то ендеції. Під їх контролем перебували два впливових друкованих органи: «Час» у Кракові та «Слово» у Вільно. До найвідоміших ідеологів цього напрямку належав публіцист і письменник С. Мацкевич (Цат)¹⁸¹.

Схожий характер мав національно-демократичний табір, який виріс здебільшого з позитивістського та ліберального рухів. Виступаючи як представники інтересів польського народу, націонал-демократи проголошували насамперед необхідність підготовки суспільства до боротьби з державами-загарбниками. Як загально-польський рух, національно-демократичний табір, виступаючи з гаслами солідарності й національної єдності, а також проголошуючи націоналізм, зміг інтегрувати буржуазію, дрібне міщанство, інтелігенцію, а також здобути прихильність у частини селян і робітників. Під час революції 1905–1907 рр. ендеки на польських землях у складі Російської імперії висловилися за політику угоди з царатом. Одночасно вони обстоювали автономію для Польського Королівства в межах Російської імперії, прислухаючись до національних, суспільно-політичних та соціально-економічних прагнень частини польських заможних верств населення. Напередодні Першої світової війни ендеки в Королівстві Польському виступали за співпрацю з Росією, вороже ставлячись до Німеччини. В основі ідеології польської правниці в умовах відродженої національної державності була ідея парламентської республіки, хоча праві партії не стали послідовними прихильниками парламентської демократії, вважаючи, що польське суспільство до неї ще не готове. Однак за умов, коли більшість спільноти вбачала у демократичному правлінні кращу гарантію майбутнього Польщі, повністю переорієнтувалися на західні держави Антанти,

проголошуючи вимогу об'єднання польських земель та утворення незалежної Польської держави, і завбачливо надали перевагу формуванню суспільно-політичного устрою у формі парламентської демократії.

Національний табір, який усвідомлювали як захисника польської державності, віддзеркалював багатотнічні та федералістські традиції давньої Польщі до періоду поділів. Його представники, наполягаючи на тому, що лише поляки можуть бути господарями у відновленій державі, прагнули усунути етнічні меншини від дієвої участі у політичній владі. Вони також намагалися, наскільки було можливо, культурно колонізувати всіх їх, за винятком євреїв, котрих правниця розглядала як неспроможних до асиміляції, і яких потрібно позбавити громадянства. У такий спосіб прагнули створити цілісне польське суспільство. Основною рисою суспільної програми було прийняття принципу солідарності, економічної програми, її основи – приватної власності, пов'язаної з колонізацією народного господарства і наполяганням на конституційній й адміністративній централізації. В культурі, освіті та звичаях домінували націоналістичні ідеї, підтримані культом традицій і відзначені привілейованою роллю католицького костелу.

Окреме місце в суспільно-політичній конфігурації польського суспільства належало християнським демократам (Християнська демократія), які спиралися в принципі на ту саму соціальну базу, що й ендеки. Цей рух був виразніше клерикальним, сповідував християнсько-соціальну ідеологію *Regum Novarum*¹⁸². Спроби організації партії хадеків, яка на схожих засадах діяла в країнах Західної Європи, були зроблені на зламі XIX–XX ст. на всіх без винятку польських територіях. Християнсько-

суспільний рух під пруським пануванням, базуючись на ґрунті суспільної солідарності, об'єднувався на основі гасел захисту католицької віри і прав польської національності від переслідувань німецькою стихією. Також у цей час у Галичині й Цешинській Сілезії зроблено спробу організувати партію хадеків (Союз Сілезьких католиків, Польський народний центр). Зате утворення в Польському Королівстві під час революційних подій 1905–1907 рр. об'єднання християнських робітників, як і організацію в той же час з ініціативи ендеків Національного робітничого союзу, потрібно трактувати як прояв проникнення у робітниче середовище суспільно-консервативних угруповань. Представники радикального напрямку християнських демократів у перші роки існування Другої Речіпосполитої в програмних документах приділяли увагу визначенню шляхів досягнення національної незалежності, а також розробці проектів соціально-політичних і духовних перетворень у польському суспільстві. З-поміж політичних діячів-хадеків найбільшої популярності набув В. Корфанти¹⁸³.

Особливою формою організації суспільно-політичного життя сільського населення був селянський (людовий) рух¹⁸⁴. Селянство за умов відновлення польської державності становило більшу частину населення і, природно, стало об'єктом гострої боротьби між різними політичними партіями за вплив на нього. В атмосфері напружених національних і соціальних колізій рубежу XIX–XX ст. на польських землях зростає політична активність селянства, виникли селянські партії, які боролися за самостійну політичну роль у роки незалежної Польської держави. Вони намагалися відобразити інтереси різних верств села, зокрема найбільш вразливих селян. Надзвичайна активність селянських партій спричинена

чезавершеністю аграрних перетворень і сприятливою для цього системою парламентської демократії.

Зауважимо, що у 90-х роках XIX ст. організованої форми селянський рух набрав у Галичині, оскільки цьому сприяли відповідні політичні умови, насамперед автономія, яку мав край. Зате в Королівстві Польському розвиток самостійного політичного руху селян наразився на труднощі як з огляду на законодавство Росії, так і через те, що на зламі століть значний вплив серед сільського населення отримали ендеки. Тільки від моменту здобуття Польщею незалежності тут простежується тенденція посилення селянської активності.

Найвпливовішою силою у польському політикумі після Першої світової війни й парламентській системі була селянська партія «Пяст». Її підтримувало переважно польське селянство Галичини. Народна партія виникла у 1895 р. З 1903 р. – Польська народна партія. Тоді ж було схвалено її програму, в якій проголошені вимоги впровадження загального виборчого права, парцеляції земель великих власників, розвитку на селі соціальних інститутів, досягнення незалежності Польщі, проголошення народної республіки¹⁸⁵. У 1913 р. внаслідок розколу, виникли дві партії: ПСЛ-Лівиця і ПСЛ «Пяст»; якщо перша симпатизувала Ю. Пілсудському, то друга була ближче до ендеції. Націоналістична, періодично пов'язана з правими, ПСЛ «Пяст» опиралася здійсненню радикальних аграрних реформ, побоюючись того, щоби білоруські та українські селяни у східних регіонах не отримали переваги за рахунок польських і щоб принцип приватної власності не був підданий небезпеці. Партія «Пяст» діяла щодо селян шляхом опікування громадської роботи та інших видів сприяння з боку держави. Це потребувало від неї намагання бути завжди урядовою.

Партія користувалася підтримкою населення, найбільше в Галичині, про що свідчать результати виборів, наступний вплив на формування виконавчої влади, популярність і впливовість її лідерів – В. Вігоса, М. Ратая, В. Керніка.

Інша селянська партія – «Визволене» – активно боролася за реалізацію своїх концепцій державного устрою Другої Речіпосполитої, соціально-економічні перетворення і визначення державних кордонів країни. Посилення політичної активності селян примусило партію в 1918 р. значно радикалізувати програмні вимоги, виступаючи за надання повної національної незалежності польському народові, а у доповненнях до програми від 1916 р.¹⁸⁶, ухвалених на з'їзді 1–2 листопада 1918 р., партія стала на засади парламентської демократії¹⁸⁷. Висунута ПСЛ «Визволене» вимога радикальної аграрної реформи, її боротьба за демократизацію політичного устрою Польської держави і соціальну емансипацію селянства сприяли підвищенню рівня зрілості селян-виборців, активному залученню до політичної діяльності, що було суттєвим кроком на шляху до усвідомлення їх ролі та дій щодо необхідності корінного перетворення польського суспільства на основі парламентського управління. Виступаючи на парламентських виборах 1919 р. і 1922 р. з власним списком, «Визволене» здобуло підтримку і брало активну участь у діяльності вищого законодавчого органу Другої Речіпосполитої¹⁸⁸.

Соціалістичний рух розвивався помірно, паралельно в усіх польських дільницях, перебуваючи у сфері впливу двох моделей соціалістичних партій: сформованої в умовах монархічної Росії та національних демократій Заходу. Певною специфікою польського соціалістичного руху, на наше переконання, був його порівняно ранній поділ на дві течії: незалежно-реформаторську та

революційно-інтернаціоналістичну. Однак він стосувався не всіх польських земель, а тільки Королівства Польського, де соціалістичний рух діяв за умов глибокої конспірації. Натомість в «австрійській» частині Польщі наявні мінімальні конституційні свободи дещо сприяли соціалістичній пропаганді. Робітничий рух у Галичині виник раніше, ніж у Королівстві, але внаслідок відсталості соціальної структури цього регіону не набув послідовності й динамічності. Значні відмінності у федеративно-правовому устрої держав, що розділили Польщу, призвели до різних темпів формування суспільної свідомості робітничих верств населення. В австрійській частині цей процес проходив в умовах господарського застою краю, суспільної і культурної відсталості, що було зумовлено як намаганням австрійських властей перетворити Галичину в напівколонію, так і політикою польських заможних класів, які зберегли та зміцнили свої економічні та політичні переваги. У Королівстві Польському умови формування соціалістичного руху були значно складнішими через відсутність громадянських свобод у імперії Романових. На польських землях у складі Німеччини посилення асиміляторської політики властей викликало стихійний опір польського населення. Намагання зберегти рідну мову і католицьку віру створювало сприятливий ґрунт, з одного боку, для розвитку національної самосвідомості, а з іншого – для поширення ідей соціальної співдружності перед загальною небезпекою. Незважаючи на територіальний поділ, між соціалістичними партіями цих трьох регіонів Польщі (ППС, ППСД і ППС під німецьким пануванням) налагоджено тісні контакти. Також варто додати, що СДКПІЛ та утворені після розколу в ППС у 1906 р. ППС-Лівиця і ППС-Револуційна фракція представляли партії

конспіративного типу, які діяли в особливих умовах Росії. Зате ППСД, діючи легально, набувала рис, типових для соціал-демократичних партій західних країн. Разом із виховними функціями намагалася здобути якнайбільшу кількість виборців.

Початок Першої світової війни спричинив подальше структурування політичного життя і створив ширші умови для утворення міжпартійних блоків у межах всіх польських територій. Суттєві корективи внесло відновлення Польської держави: відбулися зміни настроїв у суспільстві, на які змушені були зважати всі політичні партії, відбувалися перегрупування суспільно-політичних сил, відкриваючи чітку перспективу будівництва нової незалежної Польщі. Соціалістів та пілсудчиків¹⁸⁹, які напередодні Першої світової війни були одним рухом та тісно пов'язаними багатьма ідеологічними, особистими і «сентиментальними» стосунками впродовж 1920-х рр., ототожнювали з давніми багатоетнічними, федералістичними й толерантними релігійними традиціями держави, так само як із антиросійськими повстаннями 1794, 1830 – 1831 та 1863 – 1864 рр., що мали на меті відновлення незалежності Польської держави на демократичних засадах. Тому не лише робітництво, а й багато державницьки налаштованих інтелігентів підтримували ці два лівих рухи у міжвоєнній Польщі. Соціалісти, за якими йшла значна частина польського населення, визнаючи необхідність часткової націоналізації промисловості й радикальної аграрної реформи, рішуче заперечували шлях, який після жовтневого перевороту 1917 р. обрала Росія. Оптимальною формою суспільно-політичного устрою для Польщі вони вважали парламентську республіку.

Зауважимо, насамкінець, про ще одну особливість партійного життя Другої Речіпосполитої. Вона полягала в тому, що політичні партії, які діяли в Польщі після 1921 р., мали значно більшу історію, ніж незалежність. Традиційний їх поділ на правих, лівих і центристів не стосувався партій національних меншин та комуністів. На правому крилі бачимо ендеків (ЗЛН), хадеків (ПСХД) і консерваторів, у центрі – ПСЛ «Пяст» і НПР, зліва – ППС, ПСЛ «Визволене». Звичайно, діючих партій у Польщі було більше, однак «близько тридцяти справді відігравали роль»¹⁹⁰.

Таким чином, здобуття державної незалежності Польщі справило вирішальний вплив на розвиток суспільно-політичного життя у країні. Становлення і трансформація польської системи парламентаризму післявоєнної доби пов'язані з множинністю політичних партій, організацій, ідейних течій, яка, природно, впливала на функціонування всього державного апарату відновленої держави. Все це було результатом анексії в минулому польських земель. На територіях, що ввійшли до Другої Речіпосполитої у 1918 р., існували значні відмінності у соціальних структурах та політично-правовій системі. Інтеграція польського суспільства ускладнювалася наявністю іннаціональних територій, а також регіональною специфікою, що історично склалася. До того ж, у країні спостерігався розвиток сильних національних партій, котрі домагалися підвищення своєї ролі в управлінні країною і загалом у політичному житті. Деклароване рівне для всіх партій право участі у прийнятті рішень із питань державного значення часто порушували ліві партії, насамперед ендеки, які прагнули фактичного усунення партій національних меншин від участі в суспільно-політичному житті країни. Це не могло не

викликати недовіру і навіть ворожнечу нацменшин, зокрема українців і білорусів, до Польської держави.

Однією з важливих специфічних прикмет політичного життя на польських землях було те, що в умовах позбавлення державності до 1918 р. сформувалися певні елементи власної партійно-політичної системи всупереч чужинній державній владі. Ця система згодом розвинулася й функціонувала в умовах незалежності країни. Міжвоєнне двадцятиліття в основному принесло, як уже було зазначено, множинність у сферу розвитку політичних партій. Порівняно з періодом до 1914 р., поширився вплив партій різноманітного типу й різної політичної орієнтації. Почали переважати партії з розбудованою організаційною структурою і масовим членством. Від моменту відродження Польщі виникли нові умови для діяльності партій та політичних течій, які у своїй основі сформувалися наприкінці XIX – на початку XX ст. Найпомітнішим явищем стало об'єднання після листопада 1918 р. споріднених ідейних течій, що були в окремих розділених територіях. Згодом відбувалася подальша поляризація у межах партій та політичних блоків в умовах функціонування пристосованого до системи парламентської демократії. Розбудована ще до 1918 р. партійно-політична система, її основні елементи зазнали глибоких модифікацій у відновленій Польщі, разом із перебудовою та формуванням нового соціально-економічного і суспільно-політичного устрою. У нових історичних умовах відбувалася поляризація суспільно-політичних сил навколо правого сектору партійної системи Польщі та лівої частини польського політичного простору, які відігравали значну роль в історії Другої Речіпосполитої. Роль партій, що представляли інші політичні напрями, була меншою в тодішніх подіях. У цей новітній період ключову роль у

суспільно-політичному житті Польщі відігравали два угруповання – табір національно-демократичних сил і так званої незалежної лівіці.

У перші роки незалежності вирішальну роль у суспільно-політичному житті відігравали партії та об'єднання, що володіли відповідним досвідом участі в політичному житті держав, до яких належали польські землі до листопада 1918 р., а також розгалуженою системою політичного, ідеологічного й організаційного впливу, кадрами і фінансами. Такого типу політичним об'єднанням була національна демократія – основна політична сила заможних верств населення польського суспільства до травня 1926 р. В історіографії утвердилася думка про національну демократію як політичний табір правого спектра партійної системи Польщі міжвоєнної доби, тобто сукупності кількох політичних організацій, пов'язаних не тільки спільністю ідеологічних установок, а й наявністю єдиного керівного, хоч і неформального центру¹⁹¹.

До правої частини польського політикуму, політичного стержня об'єднання табору ендеції належала політична організація – Народно-національний союз (ЗНЛ). Традиційно в радянській історіографії згадане утворення характеризувалося тенденційно та упереджено. Більшість дослідників вказували, що «з початку свого існування була найбільш реакційною, національно-контрреволюційною партією польської буржуазії», яка «раніше від інших буржуазних партій почала застосовувати фашистські методи», «посилено добивалася фашизації Польщі за зразком Італії»¹⁹². Окрім Народно-національного союзу, основними суб'єктами в цьому політичному спектрі виступали Галицьке Демократично-національне угруповання й Королівське Демократично-

національне об'єднання, а також Демократично-національне товариство на польських землях у складі Німеччини. У діяльності ЗЛН спирався на ряд політичних організацій, які мали вплив на широкі соціальні верстви населення польського суспільства.

До 1918 р. на кожній із польських територій, що входили до складу інших держав, діяли формально самостійні організації національної демократії. У Галичині ендеки підпорядковували своїм впливам численні культурно-освітні та громадські товариства. Зв'язок між ними і координацію їх діяльності здійснювала таємна Національна ліга.

Утворення загальнопольської організації ендеції розпочалося наприкінці 1918 р. Провідна роль у цьому належала ендекам із Галичини С. Грабському, С. Гломбінському, К. Верчаку та ін. Відомий діяч ендеції з колишнього Королівства Польського С. Козицький пояснював це тим, що «вони мали навички і досвід парламентської боротьби, а також уміння організувати громадську думку й впливати на неї»¹⁹³. Згодом С. Грабський писав про ЗЛН як партію, котру «я створив з колишньої національної демократії і ряду споріднених груп»¹⁹⁴. Приступаючи до створення загальнопольської організації, ендеки намагалися об'єднати всі політичні сили, з якими співпрацювали до 1918 р.

Зародком національної демократії була Польська ліга, заснована ще у 1887 р. у Швейцарії З. Мілковським (псевдонім Теодор Томаш Єж)¹⁹⁵. Програма Ліги перегукувалася з положеннями Польського демократичного товариства (1832–1862) і обстоювала необхідність «пристосування і зосередження всіх національних сил з метою повернення незалежності Польщі в межах перед поділом, на федеративній основі»,

формулювала ідеї справедливого суспільного ладу й загальної освіти¹⁹⁶. З часом дедалі більшу роль у Лізі почали відігравати крайові осередки, відомі польські діячі Р. Дмовський, З. Баліцький, Я. Поплавський, які згодом утворили нову політичну організацію – Національну лігу. Вона відіграла значну роль в об'єднанні національно-демократичних сил усіх польських земель. У ній перебувало багато керівників правих політичних організацій¹⁹⁷.

Національна ліга (1893–1928) по-іншому сформулювала концептуальні засади прогресивних польських демократичних кіл на шляху до національної суверенності. Центральною фігурою Національної ліги був Р. Дмовський, який заклав основи польського націоналізму. Його політичним стрижнем була відбудова національної державності, солідарність усіх верств та підпорядкування соціальних інститутів національним. Ця ідеологія стверджувала вороже ставлення поляків до всіх національностей, які «перешкоджали» здобуттю незалежності, пропагувала цивілізаційну вищість поляків над іншими народами¹⁹⁸. Метою боротьби за незалежність мав служити організаційний рух, різного типу товариства, об'єднання, кооперативи і спілки.

Подальша програма еволюції національного табору була пов'язана з діяльністю в Галичині Демократично-національної партії, вплив якої поширювався на інші польські землі. У 1897 р. була видана програма, яка, зауважимо, постала в підросійській частині Польщі лише 1905 р., що представляла прагнення ЛН, а також мала свідчити про існування тут таємної національної партії. Автор її – Я. Поплавський, разом із Р. Дмовським і З. Баліцьким, створив ідеологію тогочасного національного руху. Жовтнева програма 1903 р., схоже, як

попередня, служила пропагандистській і агітаційній меті ЛН. 8–9 грудня 1905 р. відбувся II з'їзд партії у Львові, де було прийнято програму СДН в підавстрійських землях¹⁹⁹. Додамо, що на території, яку свого часу анексувала Пруссія, СДН постала пізніше, в 1909 р., початково як Польське Демократично-національне товариство, 1910 р. – Демократично-національне товариство. Національно-політична програма ендеків передбачала завдання завоювання незалежності й відбудову держави в кордонах колишньої Речіпосполитої з наступною асиміляцією непольських народів, «...здобуття в усіх трьох частинах позицій, які б забезпечували полякам найбільшу національну самостійність», а у внутрішній політиці щодо тих народів, які могли перешкодити розвиткові польської нації, програма зобов'язувала обмежувати їхні впливи, не зупиняючись перед «вигнанням їх із замешкалих теренів» і «зміцнення на цій території польської стихії та її цивілізаційної діяльності»²⁰⁰.

У 1903 р. Р. Дмовський у праці «Думки новочасного поляка» обґрунтував програму СДН, вважаючи, що національний інтерес в ієрархії людських цінностей має бути на першому місці. Так поступово викристалізовувалася програма ендеції, впливи якої ширилися на всі польські землі. Однак, базою надалі залишалось Королівство. Т. Лепковський з цього приводу писав: «На місце «м'якого» лібералізму надходив «твердий» націоналізм (національний інтерес і егоїзм). Гасло «незалежність» замінила формула про «національну експансію», що захищає польську традицію, культуру та «межі впливу» перед німецькою і єврейською загрозою»²⁰¹.

У цьому контексті трансформація ендеції відбувалася згідно з прийняттям обов'язкової тези, викладеної у концепції Р. Дмовського, що визнавала політику й

експансію Німеччини за найбільшу небезпеку для Польщі. В зв'язку з цим Росія позиціонувалася як єдиноможливий реальний союзник у боротьбі з німецькою небезпекою²⁰². На думку Р. Дмовського, поляки мали не боротися з Росією, а підтримувати її. Лояльність щодо Росії мала б у майбутньому призвести до надання польським землям автономії. Такі русофільські орієнтації у діяльності ендеків не принесли помітної користі, натомість спричинили кризу в національному таборі й два розколи – у 1908 і 1911 рр. Однак це не змінило політики Р. Дмовського, котрий став незаперечним лідером національно-демократичних сил.

Під час Першої світової війни члени Національної ліги також стояли на боці Росії, вважаючи, що її військова перемога сприятиме об'єднанню польських земель, а лояльність підданих призведе до подарованої автономії. Цієї концепції дотримувався також, нагадаємо, утворений в 1914 р. у Варшаві Польський національний комітет²⁰³. У 1915 р. Комітет переніс місце свого перебування до Петербурга і залишався там до Лютневої революції 1917 р. Тоді «народовці» започаткували створення КНП з місцем перебування в Парижі й відкрито висунули гасло відбудови незалежної об'єднаної Польської держави. Як уже зазначалося, визнаний країнами Антанти, він почав відігравати роль польського національного представництва на міжнародній арені. Політичні та ідейні впливи ендеків як у світі, так у всіх трьох частинах польських земель неухильно зростали.

Події на завершальному етапі Першої світової війни та відродження Польської держави стали завершенням довготривалого процесу об'єднання всіх національно-демократичних сил у загальнопольську організацію. Діяльність ендеції щодо згуртування правих політичних сил в єдину організацію стимулювали також призначені

на кінець січня 1919 р. вибори до Законодавчого сейму. У грудні 1918 р. виник Національний виборчий комітет демократичних партій, до якого увійшли представники національної демократії, Національного об'єднання, Християнської робітничої партії і Польської прогресивної партії. Парламентські вибори 26 січня 1919 р. принесли блокові 109 мандатів²⁰⁴. Народно-національний союз мав у сеймах 1919 р. та 1922 р. чисельну депутатську фракцію, яка відстоювала позиції правих політичних сил.

У лютому 1919 р. було створено сеймовий Народно-національний союз на чолі з В. Корфанти. Серед заступників: С. Гломбінський, К. Ковалевський, Л. Скульський, Ю. Теодорович²⁰⁵. Одночасно тривала підготовка до створення єдиної політичної партії. Помітну роль у цьому відіграв С. Грабський, котрий прибув наприкінці 1918 р. до Варшави з найширшими повноваженнями від КНП в Парижі. У травні 1919 р. відбувся I Всепольський з'їзд ЗЛН, у якому взяли участь 3,5 тис. довірених осіб. З'їзд заявив про необхідність створення партії як масової опори сеймового Народно-національного союзу. Було ухвалено статут ЗЛН і обрано Головний секретаріат, який відразу ж після з'їзду приступив за допомогою бюро і спеціальних інструкторів до організації місцевих осередків²⁰⁶.

Однак це об'єднання правих організацій було швидше формальним. Розбіжності між партіями, що увійшли до ЗЛН, уже в липні 1919 р. призвели до першого розколу і виходу з нього групи депутатів сейму, які заснували Християнсько-національний робітничий клуб (згодом Християнсько-демократичну партію). Серед цих депутатів був і В. Корфанти. У серпні та вересні 1919 р. Народно-національний союз залишили два об'єднання – Національно-народне і Міщанське. ЗЛН втратив позицію

найбільшої за кількістю депутатів фракції Законодавчого сейму. Перетворення Народно-національного союзу на єдину партію правих сил мало для ендемії, на нашу думку, негативні наслідки. Справа у тому, що саме за допомогою організацій, що належали до об'єднання, вона сподівалася посилити вплив на селянство, дрібних буржуа і робітників. Відзначимо, що, вийшовши зі ЗЛН, ці організації зберігали ідейну близькість із ендецією, що створювало сприятливі умови для їх подальшої співпраці у сеймі. Саме ідейна спорідненість була основною причиною того, що, незважаючи на відносну невдачу первісного задуму, лідери «народової демократії» впродовж усього міжвоєнного періоду не припиняли спроб створення єдиної політичної організації.

Розколи у сеймовому клубі ЗЛН майже не позначилися на стані його організаційної мережі на місцях. Уже впродовж літа 1919 р. виникло кілька сотень первинних організацій. У жовтні 1919 р. у Варшаві відбувся II з'їзд ЗЛН, у роботі якого взяли участь близько 5 тис. делегатів і довірених осіб²⁰⁷. З'їзд схвалив діяльність парламентського клубу ЗЛН, прийняв програму й організаційний план розвитку партії²⁰⁸. Національно-політична програма ЗЛН була обов'язковою впродовж майже всього подальшого періоду діяльності партії. Основу її становив націоналізм, принципи якого перекладали на всі головні установки Народно-національного союзу в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Програма вимагала усунення національних меншин із промисловості й торгівлі, культурної колонізації всіх їх, за винятком євреїв. Вимагаючи збереження польського характеру держави, програма обмежувала і громадянські права нацменшин, і їхній вплив на перебіг загальних справ. Основною рисою суспільної програми

ЗЛН було прийняття принципу солідарності, непорушності приватної власності як основи її економічної частини. У справах культури, освіти і звичаїв переважали націоналістичні ідеї, підтримані культом традицій, відзначена привілейована роль католицького костюлу. Щодо моделі устрою Польської держави, то підтримувалася ідея парламентської республіки²⁰⁹.

3 Народно-національним союзом й усім національно-демократичним табором, що мав широкий вплив майже серед усіх суспільних верств, був пов'язаний ряд таких визначних польських політиків й організаторів національного життя, вчених і культурних діячів, як С. Грабський, В. Грабський, Я. Поплавський, В. Тромпчинський, В. Собеський, С. Козицький, М. Сейда, В. Корфанти та інші. Однак найвидатнішою постаттю серед них залишався, без сумніву, керівник та ідеолог національної демократії Р. Дмовський. Саме він проголошував необхідність національної експансії етнічно польській стихії з метою національного й державного відродження польського народу. Найвищою метою вважав навіть не державу, а творення нації як етнокультурної спільноти, покликаної здобути собі «місце під сонцем» у боротьбі з іншими великими і малими націями. «Національна політика у головних своїх засадах, – писав Р. Дмовський, – має бути загальнопольською... Ми повинні мати на увазі різні, властиві місцевим умовам засоби дій, але це ні в чому не змінює головного принципу – кожний політичний крок поляка, незважаючи на те, де він зроблений і проти кого спрямований, повинен мати на увазі інтереси всієї нації... справжній патріотизм повинен мати на увазі не інтереси одного класу, а добро всієї нації»²¹⁰. З цією метою «народовці» намагалися сформувані в найширших колах польського населення глибокі

патріотичні переконання, пробуджувати національну свідомість у справі розвитку національно-демократичного руху поляків, вважаючи, що національна самостійність є мірилом їх політичної і цивілізаторської цінності.

Політична й ідеологічна робота ЗЛН, зокрема боротьба за голоси виборців, становила один із найважливіших напрямів у діяльності партії, яка стояла на позиціях визнання й підтримки системи парламентської демократії. Її інтересам і завданням підпорядковувалася організаційна структура. Вищим керівним органом Народно-національного союзу був Всепольський з'їзд. На III з'їзді ЗЛН в 1921 р. у Ченстохові були присутніми близько 20 тис. осіб, на IV в 1924 р. – близько 5 тис. з провінції і 2 тис. делегатів та гостей із Варшави²¹¹.

На Всепольських з'їздах ЗЛН (II та III) обрали Головну раду, яка формально була керівним органом партії між з'їздами. На пленарних засіданнях нею було обрано Головне правління, визначено програму дій ЗЛН на найближчий період, тактику в парламенті, окреслено питання про скликання чергового з'їзду партії тощо. Згідно з рішеннями II з'їзду ЗЛН, до Головної ради входили 100 членів, яких обирав з'їзд, усі депутати парламентського клубу, а також по одному представникові від повітових осередків. На III з'їзді ухвалили, що Головна рада складатиметься з 60 осіб, котрих обирав з'їзд, делегатів воєводських організацій (2 – 3 від організації) і третина від загальної кількості депутатів парламентської фракції. IV з'їзд знову змінив процедуру формування Головної ради, яку вже не обирали, а створювали з представників воєводських рад, головних редакторів провідних газет ЗЛН, котрих запрошувало до складу ради Головне правління, 1/5 депутатів парламентського клубу і президії Головного правління Народно-національного

союзу. На з'їзді обирали президію ЗЛН з 5 осіб. Було встановлено норми представництва: Варшавське воєводство – 6 делегатів, м. Варшава – 6, Лодзінське воєводство – 7, Келецьке – 7, Люблінське – 6, Білостоцьке – 5, Краківське – 5, м. Львів – 4, Львівське воєводство – 5, Станіславівське – 2, Тернопільське – 4, Віленське – 4, Новогрудське – 2, Поліське – 2, Волинське – 2. У такому вигляді Головна рада ЗЛН проіснувала до 1925 р. – часу реорганізації власне Народно-національного союзу. Робочим органом Головної ради залишалось Головне правління, поточною організаційною і технічною діяльністю займався Головний секретаріат²¹².

Розгляд діяльності Народно-національного союзу свідчить, що ключове місце в партії належало парламентському представництву. Депутатами сейму і сенату були найвідоміші діячі різних рівнів – від загальнодержавного до місцевого. Вони мали широке представництво в керівних органах ЗЛН. Доки парламентська діяльність залишалася основною для ендеції, саме парламентське представництво визначало головні напрями політичної активності всього національно-демократичного табору. У політичній сфері національної демократи виступали за створення польської більшості в сеймі і її польських урядів. Виходячи з геополітичного становища Польщі між Росією і Німеччиною («молотом і ковадлом»), вони не вірили в можливість забезпечити безпеку власними силами, тому виступали за тісний контакт з Францією і її союзниками в Центральній і Східній Європі. Вбачаючи головну загрозу Польщі в Німеччині, вони були не проти нормалізації відносин з Росією. В економічній сфері ендеки дотримувалися ліберальних поглядів, вважаючи будь-яке

державне втручання шкідливим для народного господарства.

Уже перші й найважливіші питання обстоювання суверенітету Польщі у вигляді проекту її Конституції виявили глибокі розбіжності між правцею (ендеками) та соціалістами й пілсудчиками, радикально налаштованими представниками людового руху – польською лівицею. «Лівиця» відзначалася широким і неоднорідним за ідеологічним забарвленням спектром у конфігурації суспільно-політичного сектору польського суспільства післявоєнного часу, в період відродження держави та формування системи національної демократії. Класичними представниками ідеології польської лівиці стали Польська соціалістична партія і на початках – рух Пілсудського. «Тоді комуністи, – як зазначив Д. Ротшильд, – ототожнювані з історично і тогочасним ворогом Польщі та пов'язані з тим ворогом, аби обстоювати поступку східних окраїн Польщі Радянському Союзові, з підозрою розглядалися більшістю поляків як партія «східна» радше за «ліву»²¹³.

Польський соціалістичний рух пройшов випробування в діяльності низки соціалістичних організацій і партій попереднього періоду²¹⁴. Розпорошені організації та групи діяли нелегально в усіх трьох сегментах колишньої Речіпосполитої та в еміграції. Польські соціалісти, розділені кордонами різних держав, змушені були вирішувати складні ідеологічні проблеми національного відродження. У результаті напруженої політичної боротьби 18 відомих польських соціалістів-емігрантів із партій II Пролетаріату, Робітничого об'єднання, Національно-соціалістичної громади та берлінської «Газети робітничої» – С. Мендельсон, А. Дембський, В. Йодко-Наркевич, С. Войцеховський,

С. Грабський та ін. – у листопаді 1892 р. на з'їзді в Парижі фактично заснували об'єднану Польську соціалістичну партію на основі програми організаційного поєднання соціалістичного руху зі 100 річною традицією боротьби за незалежність Польщі²¹⁵.

Паризький з'їзд визначив низку вимог, домінуюче місце серед яких належало завдання утворення демократичної Польської республіки, до якої мали увійти всі землі колишньої Речіпосполитої²¹⁶. Тоді ж делегати з'їзду прийняли програму, яку написав С. Мендельсон. Вона проголошувала необхідність боротьби за незалежність і демократичний устрій відродженої Польщі. Соціалізм сприймали як устрій майбутнього, кінцевий напрям реформ, спрямованих на поступове перетворення суспільства²¹⁷. Конкретний вияв вона знайшла у вимогах прямого загального і таємного голосування; рівності всіх громадян незалежно від статі, національності й віросповідання; свободи слова, друку, зборів і товариств; виборності чиновників державного апарату всіх рівнів; повної рівноправності національних меншин, які входили б до складу Речіпосполитої на основі добровільної федерації; безкоштовної, обов'язкової загальної та повної освіти та в інших загальнодемократичних вимогах²¹⁸.

Паризький з'їзд розробив програму соціалістичної партії, але ще не створив її. Було організовано лише закордонний ідеологічний центр – Закордонний союз польських соціалістів на чолі з Централізацією, до якої увійшли Е. Абрамовський, С. Войцеховський, Б. Єнджеєвський, Я. Лорентович, В. Ратульд, Ф. Перль²¹⁹. Основну діяльність ППС переносила на польські терени. Рішення Паризького з'їзду викликали суперечливі тлумачення у Варшаві, але ідея об'єднання розрізнених організацій зустріла підтримку. З утворенням в 1893 р.

ППС на підросійській території ЗСП став її відділом, а в 1900 р. змінив назву на Закордонний відділ ППС. На початку 1893 р. до ППС приєдналися групи польських соціалістів із Вільно – група Ю. Пілсудського, Варшави – групи II Пролетаріату і Союзу польських робітників. Однак уже влітку 1893 р. деякі соціалістичні діячі не погодилися з «націоналістичною» програмою ППС, вважаючи недоцільним відновлювати незалежну Польську державу. Вони продовжували вважати головним завданням партії здійснення соціалістичної революції. У липні 1893 р. ці соціалісти, з-поміж яких провідну роль відігравали Б. Весоловський, Р. Люксембург, Ю. Мархлевський, вийшли із ППС і утворили партію Соціал-демократія Королівства Польського, з 1900 р. – Соціал-демократія Королівства Польського і Литви. Друкованим органом її залишилася «Справа Роботніча». Ідеологи СДКП, критикуючи програму ППС, намагались довести, що ідея відбудови національних держав служить інтересам консервативної шляхти і відсталого селянства²²⁰.

Партія не мала формально прийнятої програми, однак її програмні позиції неодноразово представлялися у партійних публікаціях. Перша з них – «Політичні завдання польського робітничого класу», яку найімовірніше підготувала Р. Люксембург, – закликала до здобуття «...уряду, який би обирав увесь народ, і використання цього уряду для нашої робітничої справи...»²²¹. Польські соціалісти, котрі схилилися до прийняття гасла незалежності Польщі й рішень Паризького з'їзду пішли за Я. Стржецьким²²² і восени 1893 р. створили Центральний робітничий комітет ППС. Так розколовся польський соціалістичний рух. У його межах функціонували дві політичні концепції, котрі були закріплені організаційним розмежуванням так званого

інтернаціонального (марксистського) і націоналістичного спрямування, що серйозно позначилося на всьому подальшому розвитку польського соціалістичного руху. У листівці, датованій квітнем 1905 р., центральний робітничий комітет ППС закликав до об'єднання, «боротьби за політичну і національну свободу», «Хай живе революція!», «Хай живуть польські законодавчі збори у Варшаві!»²²³.

Російські революційні події 1905–1907 рр. спричинили розкол у середовищі польських соціалістів. Більшість делегатів IX з'їзду ППС (листопад 1906 р.), яка висловилася за вірність соціалістичним ідеям робітничого руху і солідарність з російськими соціалістами, почала називати себе ППС-Лвицею. До неї згодом приєдналося близько 40 тис. членів. Виключена з з'їздом меншість утворила партію ППС-Революційна фракція²²⁴. Вона проголошувала «нічим не завуальовану повстанську програму»²²⁵. До неї увійшло 19 тисяч членів²²⁶. Сам Ю. Пілсудський діяльність Бойової організації ППС, що, власне, зазнала нищівної критики і стала озвученим мотивом постання двох партій, оцінював як таку, що «підготувала людність до збройної боротьби», на неї «сперлися незалежницькі елементи партії».

На нашу думку, справжні причини розколу були глибшими і помітними раніше. Зокрема, виразна відмінність у поглядах на мету прагнень партії, ідеологічні й тактичні конфлікти між групою «старих» і «молодих» загострилися ще на початку 1905 р. З 1909 р. ППС-Революційна фракція повернулася до назви ППС. У 1912 р. група опонентів Ю. Пілсудського залишила лави ППС-фракції і утворила нову партію – ППС-опозицію (Ф. Перль, Т. Арцішевський та ін.). Її лідери заперечили підпорядкування діяльності партії суто національно-

визвольним інтересам і нехтування соціальними питаннями²²⁷.

На X з'їзді ППС (I з'їзді ППС-лівиці) у 1908 р. з програми партії вилучили гасло незалежності Польщі й замінили його вимогою автономії Королівства в складі демократичної Росії. Власне, було прийнято програму ППС-лівиці, яка декларувала, що «Польська партія соціалістична має на меті організацію робітничого класу для боротьби з експлуатацією і гнітом під гаслами міжнародного соціалізму». Це призвело до виходу з партії групи незгідних діячів (А. Струг, Н. Барліцький, С. Познер), не сприяло об'єднанню з СДКПІЛ, програма якої була прийнята в грудні 1905 р. і теж розпочиналася з тези про прагнення партії «разом із соціал-демократією всіх капіталістичних країн до встановлення соціалістичного ладу»²²⁸. Есдеки звинувачували лівих соціалістів у непослідовності щодо національного питання. «Нехай живе солідарна і об'єднуюча революційна боротьба польського і російського пролетаріату», – закликав ЦКР ППС у січні 1918 р.²²⁹

У березні 1907 р. на X з'їзді ППС (I з'їзді ППС-Револьюційної фракції) було прийнято програму партії на підставі проектів Ф. Перля і В. Йодко-Наркевича. Вона визначала мету ППС як перебудову суспільного устрою країни на нових соціалістичних засадах, що у політичній і національній площинах означало «встановлення Незалежної Польської Республіки», «позбавлення всякого національного утиску, об'єднання Польщі». Загалом польський соціалістичний рух на початку ХХ ст. помітно активізувався і набув більш демократично-національного рис, хоча не відзначався послідовністю. Революційні листопадові події 1918 р. за ініціативою лівих партій та за підтримки загонів ПОВ, якими керував Е. Ридз-Смігли,

призвели до створення у Любліні Тимчасового народного уряду Польської Республіки під керівництвом галицького соціаліста І. Дашинського. Маніфестом уряду від 7 листопада 1918 р. проголошено Польську Народну Республіку. Першочерговим було питання здійснення радикальних соціальних реформ. Народжувалася незалежна Польська держава, устрій та подальше її відродження залежали від численних внутрішніх і зовнішніх чинників. Серед них не останню роль відіграли польські соціалісти, а Ю. Пілсудський та його прихильники, хоча й не становили єдиної політичної організації, мали вирішальний вплив на формування національної державності²³⁰.

Утворена на Паризькому з'їзді Польська соціалістична партія співпрацювала з Польською соціалістичною партією піднімецьких теренів і Польською соціал-демократичною партією Галичини та Сілезії. ППСД становила перейменовану в 1897 р. Соціал-демократичну партію Галичини, що була створена у 1892 р. як складова Австрійської соціал-демократичної партії. Її лідери: Г. Діамант, І. Дашинський, Є. Морачевський, Г. Ліберман – відомі політичні діячі країни, домагалися для поляків широкої культурної автономії, незалежності Польщі як демократичної держави. На піднімецькій території нечисленні польські соціалісти діяли у німецькому русі, з їх Соціал-демократичної партії вони виокремилися в 1893 р.²³¹. Впливи партії були незначними. Названі польські соціалістичні організації об'єдналися у квітні 1919 р. на XVI конгресі ППС у Кракові. Проте, як зазначає Т. Наленч, об'єднання ППС-фракції, ППС, що діяла на під пруських землях, та Соціал-демократичної партії Галичини й Сілезії «не було отожним із усуненням усіх відмінностей, що розділяли

соціалістичне середовище»²³². Уже перші виступи І. Дашинського і Ю. Бінішкевіча, наголошуючи на попередній співпраці, застерігали з'їзд від розколів. Протриваюче ідеологічне хитання й бродіння свідчили чергові дискусії в об'єднаній ППС, які в більшості випадків скеровували деякі розкольніцькі групи в бік комуністичних ідей. Аж до моменту здобуття державної незалежності такими проблемами, що розділяли соціалістів, було ставлення до справи національного відродження й суспільного розвитку, а точніше – надавання переваги якомусь із цих напрямів.

Після проголошення національно-державної незалежності більшого значення набуло питання суспільно-політичного розвитку. Потрібно було визначитися: революція чи еволюція. На цьому ґрунті також виникали відмінності у ставленні до інших суспільних груп і союзників. Утвердженню основних суспільно-політичних положень щодо майбутнього польського суспільства передувала гостра ідеологічна боротьба в країні. Прибічниками революційної перебудови соціально-економічних відносин були СДКПіЛ та ППС-Лівиця. У діяльності вони намагалися спиратися на пролетаріат і ради робітничих депутатів, які почали створювати ще на початку 1918 р. на території колишнього Королівства Польського. Проте цим партіям, що об'єдналися 16 грудня 1918 р. в Комуністичну робітничу партію Польщі²³³ (з 1925 р. – Комуністична партія Польщі), не вдалося завоювати більшість у радах, за винятком Домбровського вугільного басейну, і перетворити їх на повноцінні органи революційної влади. Цьому заважали організаційна слабкість комуністів, їх небажання вирішувати аграрне питання в інтересах усього селянства,

недооцінка значення національної незалежності, прихильність до ідеї світової пролетарської революції.

Положення й політичні вимоги об'єднаної ППС ставали дедалі конструктивнішими разом із зростанням радикалізму суспільної позиції. Найяскравіше це явище виявилось у 1919 р. в проекті програми партії, яка з одного боку формувалася під тиском революційних подій у сусідніх державах і, з іншого – не зовсім певної суспільно-політичної ситуації у відродженій Польщі. Партійна програма, прийнята через рік, була значною мірою поміркованою²³⁴. У результаті дискусії, що передувала її ухвалі, вже було усунуто гасла революційної боротьби за владу, диктатуру пролетаріату чи позбавлення буржуазії виборчих прав до Законодавчого сейму. Соціально-політичні трансформації, як заявили соціалісти у програмі, мали визначитися суспільним та економічним розвитком, а не силою. Польські соціалісти, проголошуючи соціально-економічні реформи, що захищали б інтереси всього народу, основною ареною цієї боротьби робили сейм й установи місцевого самоврядування, хоча передбачалися й безпосередньо пролетарські акції, тобто страйки і вуличні демонстрації. Об'єднана ППС мала сильний організаційний апарат, справляла значний вплив на профспілковий та кооперативний рухи в країні.

Польська соціалістична партія проголошувала себе рішучою прихильницею парламентської системи, заснованої на широких демократичних засадах. Соціалісти вважали оптимальною формою державного устрою парламентську республіку. Історичні умови створення системи національної демократії потребували від діяльності ППС вироблення власної позиції щодо національно-державного відродження. Водночас ППС-фракція та селянські партії, за якими йшла значна частина

польського населення та їх підтримувала, визнаючи необхідність часткової націоналізації промисловості й радикальної аграрної реформи, рішуче заперечували шлях, що після жовтневого перевороту 1917 р. обрала Росія, і соціалістичну перспективу для Польщі за більшовицьким образком²³⁵.

Дослідники теорії і практики функціонування польського парламентаризму, зокрема В. Яворський та С. Ейстрайхер, вказували, що ступінь залучення партій до державної діяльності залежить від форми правління, яка здебільшого визначає роль та вплив парламентських груп і фракцій при створенні уряду, та від типу виборчої системи. Роль партій в управлінні державою безпосередньо не залежить від типу виборчої системи. Однак, саме вона визначає чисельний склад парламентських партій і передбачає різні стимулюючі заходи щодо партій та коаліцій, які беруть участь у виборах²³⁶. У контексті цих теоретико-методологічних установок ППС виробила програмні положення щодо підготовки й участі в парламенті. Зокрема, вона виступила за вибори з п'ятьма ознаками до сейму й органів місцевого самоврядування. На її думку, парламент мав бути однопалатним. Передбачалися також інституції безпосередньої демократії: референдум та громадянську ініціативу. Соціалісти хотіли також утворити Палату праці, яка б висловлювалася в справах організації праці для населення, вимагали широкого регіонального самоврядування, а для національних меншин – територіальної автономії. Вони захищали громадянські свободи й рівність перед законом²³⁷.

Польські соціалісти домагалися гарантії прав, які робітники вже отримали щодо тривалості робочого дня, страхування, охорони праці. Крім того, вони обстоювали

визнання прав заводських робітничих комітетів брати участь в управлінні підприємствами. Значно ширше, ніж інші політичні партії, ППС визначала галузі, передбачені для націоналізації, зокрема: гірництво, ливарна справа, шляхи сполучення, банки, ліси, води, торгівля предметами першої необхідності. Не оминули вони увагою і підприємства, що служать регіональним громадам: електростанції, газостанції тощо. Аграрна реформа мала сприяти радикальним змінам на селі. Прогресивні податки визначалися як елемент справедливого поділу доходу²³⁸.

Першим випробуванням для польських соціалістів були вибори до Законодавчого сейму 26 січня 1919 р. Проте, партія не отримала бажаного для себе результату, здобувши підтримку 600 тис. голосуючих, тобто 12,5%, що дало їй 35 мандатів, і четверте з огляду на кількість фракцій місце у парламенті²³⁹. У парламентських виборах 1922 р. на списки ППС припало 906 тис., що становило тоді 10,3% всіх голосів. Після перерахунку на мандати це означало 41 місце. В нижній палаті засідали сім «пепесівців», яких підтримали 8,4% голосуючих²⁴⁰. Сеймова фракція ППС посідала тепер п'яте місце після Народно-національного союзу, «Пясту», «Визволене», Християнської демократії. Результати виборів показали скромні можливості впливу ППС на створення урядів. Від відставки кабінету Є. Морачевського в січні 1919 р. аж до нових виборів у 1922 р. лише раз представник ППС виконував високу урядову функцію. Ним був І. Дашинський – Віце-прем'єр утвореного в липні 1920 р. уряду національної оборони В. Вігоса²⁴¹. Однак уже в січні 1921 р. І. Дашинський подав у відставку, а ППС перейшла в опозицію, подальшу позицію котрої характеризувала певна нерішучість. Вона виникала головним чином з неможливості узгодження підтримки Ю. Пілсудського

щодо коаліцій, які формували чергові уряди, котрі користувалися його довірою й неспокоєм щодо дедалі явнішого зміцнення позицій правих.

Звернемо увагу на факт, що не знайшов належного висвітлення в історіографії. Мова йде про те, що соціалісти кілька разів суттєво впливали на перебіг подій в історії Польщі. У 1918 р., коли, спільно утворюючи перші уряди відродженої країни, визначили зміцнення основ парламентської демократії. У травні 1926 р., коли соціалісти не тільки заявили про свою підтримку Ю. Пілсудському, а й одночасно приступили до активних дій. Залізничники, які належали до ППС, затримали поїзд із загонами, що їхали на підмогу урядові²⁴².

До лівого політичного спектра в перші роки існування Другої Речіпосполитої як носія лівої альтернативи політичного життя²⁴³, радикального напрямку людського руху належала Польська селянська партія «Визволення», яка була справді лівою, але політично менш ефективною, ніж «Пяст». Остання, як ми вже зазначали, була найбільш центристською партією. «Пяст» – цілковито націоналістична, пов'язана з правими, опиралася здійсненню справді радикальних земельних реформ. Навпаки ж, «Визволене» співчувало прагненням етнічних меншин, було схильне до глибоких перетворень на селі. ПСЛ «Визволене», як і всі інші політичні партії в 1918–1922 рр., активно боролось за втілення своїх концепцій державного устрою Другої Речіпосполитої, за соціально-економічні перетворення у нових умовах. Для «визволенців» цей етап був характерним і тим, що партія робила спроби реалізації вимог у нових для її діяльності умовах стосовно широких свобод парламентської системи. У цей час відбувалося пристосування основних програмних установок до таких умов, перебудовувалися

форми і методи організаційної роботи. Прийнята в 1921 р. програма ПСЛ «Визволене» визначила стратегічні завдання на наступний етап і вимоги партії на період передвиборчої кампанії 1922 р.

Упродовж трансформаційного періоду відбулися суттєві організаційні реформи партії ПСЛ, яка, нагадаємо, 2 листопада 1918 р. перейменувалася у ПСЛ «Визволене»²⁴⁴. Виникла вона на території колишнього Королівства Польського в 1915 р. у результаті об'єднання трьох організацій – Селянської партії, Селянського союзу і Союзу польського селянства. Ініціатором об'єднання виступив Селянський союз, тісно пов'язаний із Ю. Пілсудським і ППС-фракцією. Базою угоди про створення нової партії стало прийняття згаданими організаціями концептуальних основ Ю. Пілсудського про шляхи досягнення незалежності Польщі.

Перед ПСЛ на початковому етапі його діяльності стояли два основні завдання: виробити єдину та дієву соціально-політичну програму, а також закріпити й розширити вплив партії на селі. Питання зміцнення авторитету ПСЛ «Визволене» серед селян було найгострішим, тому що у його керівництві переважала інтелігенція, часто не пов'язана походженням із селом. Основну увагу в програмних документах приділяли шляхам досягнення національної незалежності, а також розробці проекту соціально-економічних, політичних перетворень у майбутній незалежній Польщі. Слідом за Ю. Пілсудським, котрий мав на партію великий вплив, ПСЛ змінювала свої погляди на шляхи здобуття державної незалежності. Зокрема, аж до другої половини 1916 р. висловлювалася за об'єднання польських земель за допомогою і під егідою Австро-Угорської монархії. З другої половини 1916 р., у зв'язку зі зміною воєнно-

політичної ситуації пілсудчики і партії, які їх підтримували, зокрема ПСЛ, головну роль у відновленні польської державності відводили Німеччині.

Жовтневі події 1917 р. у Росії і революційне піднесення в європейських країнах ознаменували, як уже було зазначено, перетворення польського питання на міжнародну проблему і створили умови для самовизначення нації. Це різко стимулювало визвольний рух на польських землях, в якому ПСЛ відіграло помітну роль. Основним напрямом діяльності партії згаданого періоду була рекрутація селян у Польську військову організацію. Відбувалося поступове зрощення військової організації, підпорядкованої Ю. Пілсудському, з політичними партіями, які його підтримували. У січні 1918 р. ПСЛ розірвало з концепцією відродження польської державності за допомогою Центральних держав, почавши виступати за надання повної національної незалежності польському народові. Її керівництво намагалося спрямувати дії і виступи селян у річище боротьби за національне звільнення. Посилення активності селянства змусило ПСЛ в 1918 р. значно радикалізувати свої програмні вимоги. У додатках до змін у програмі від 1916 р., ухвалених на з'їзді партії 1–2 листопада 1918 р., ПСЛ «Визволене» твердо стало на позиції парламентської демократії²⁴⁵. У перші роки державної незалежності відбувалася демократизація ПСЛ, зокрема, посилення ролі селян у її діяльності. Партія володіла значним пропагандистсько-видавничим апаратом, тираж його центрального органу досягнув у 1918 р. 8 тис. примірників, а ПСЛ в цей час нараховувала 18 тис. членів. Ситуація, що змінилася після відновлення незалежності Польщі, зумовили суттєву перебудову організаційної структури ПСЛ «Визволене»,

пристосування її діяльності до умов парламентської демократії. Цей процес завершився в основному в першій половині 1921 р. Тогож року партія прийняла новий статут, що засвідчив демократизацію принципів побудови й керівництва ПСЛ «Визволене», а також його організаційне зміцнення²⁴⁶.

На виборах 1919 р мандати вибороли всі польські селянські партії: в Галичині – Польська селянська партія «Пяст» і Польська селянська партія-лівиця (ПСЛ-лівиця), в колишній підросійській Польщі – ПСЛ «Визволення». В цілому вони отримали майже 30 % голосів у колишньому Царстві Польському і близько 60 % в Галичині²⁴⁷. ПСЛ «Пяст» досить швидко визначило свою позицію в центрі політичної сцени, що, з огляду на значну кількість завойованих депутатських мандатів, робило «Пяст» учасником майже всіх урядових коаліцій. Дві інші селянські партії розташувалися на лівих лавах сейму. В ідеологічному плані селянські партії були дуже близькі. Правда, на адресу ПСЛ «Пяст» іноді лунали звинувачення, що на відміну від ПСЛ-лівиці і ПСЛ «Визволення» це була партія куркулів, сільської буржуазії. Насправді ж по головному для селянства питанню – земельному – принципових розбіжностей між ними не існувало. Всі три партії виступали за вирішення аграрного питання за рахунок не тільки державних, але і поміщицьких, приватновласницьких земель. Наявність спільної мети підштовхнуло парламентські представництва селянських партій до зближення. Поштовхом до прискорення перемовин про злиття всього людського руху в єдину загальнопольську партію послужило блокування правими партіями у сеймі спроб людовців провести радикальний законопроект аграрної реформи. Влітку 1919 р. ПСЛ «Визволене» і ПСЛ «Пяст» досягли угоди про об'єднання

сеймових клубів, а восени до них приєдналися депутати з ПСЛ-лівиці. Це значно посилило позиції людовців у сеймі, проте ця угода виявилася нетривкою. У грудні 1919 р. група «визволених» залишила клуб ПСЛ, а дещо раніше це зробили депутати від ПСЛ-лівиці. Відновлення самостійної парламентської фракції ПСЛ «Визволене» не означало, що вона набула тієї сили в Законодавчому сеймі, яку мала до об'єднання. Більша частина депутатів «визволених» залишилась у клубі ПСЛ. Розкол у парламентському представництві «визволених» зумовив аналогічні процеси і на місцевому рівні. ПСЛ «Визволене» відновила позиції як на місцях, так і в сеймі. На 1922 р. чисельність членів партії перевищило 50 тис. осіб²⁴⁸.

Як уже зазначалося, Друга Річпосполита була аграрно-промисловою країною з незавершеною перебудовою сільського господарства. Перерозподіл землі й завершення перетворень у сільському господарстві були гострою економічною і соціальною необхідністю. Ці проблеми мала вирішити аграрна реформа. У такому контексті аграрні вимоги ПСЛ «Визволене» зазнали деяких змін. В урядах І. Дашинського і Є. Морачевського, де були представлені «визволениці», партія виступила за націоналізацію ряду категорій земель, а також – за передачу землі великих землевласників селянам²⁴⁹. Під час дискусії в Законодавчому сеймі над проектом аграрної реформи «визволениці» відмовилися від вимоги націоналізації землі. Приватна власність на землю, на їх думку, найбільш відповідала прагненням селян, а землю великих власників необхідно було частково розподілити між селянами, її власники мали одержати винагороду за відчужені землі.

Ухвалені 10 липня 1919 р. «Положення про принципи проведення аграрної реформи» не набули сили

закону, а стали рекомендаціями урядові в галузі аграрної політики. Здійснення аграрної реформи відкладало до прийняття на засіданні сейму відповідних законів. Що стосується «Положення про принципи проведення аграрної реформи», то ПСЛ «Визволене» та іншим лівим селянським партіям вдалося відстояти свої програмні вимоги, хоча у ряді випадків вони були змушені відступити під тиском правих партій. Лише у липні 1920 р. прийняли порівняно радикальний закон про проведення аграрної реформи, що був схожим до вимог «визволених». У грудні 1925 р. ПСЛ «Визволене» голосувало у сеймі за законопроект про парцеляцію землі й осадництво, що передбачав добровільне відчуження і парцеляцію великих земельних маєтків, які перевищували 180 га, а на східних теренах – 300 га. Відшкодування відбувалося за ринковими цінами. Якщо річна квота відчужених земель не досягала встановленого мінімуму 200 тисяч га, то уряд мав право застосовувати примусове відчуження. Вимоги, які «визволениці» висунули щодо проведення радикальної аграрної реформи, боротьба партії за демократизацію суспільно-політичного устрою Польської держави і соціальну емансипацію селянства сприяли підвищенню рівня зрілості селянських мас, активному залученню їх до політичної діяльності. Це було суттєвими кроками на шляху до усвідомлення необхідності корінних перетворень на селі в умовах державної незалежності.

Окремо на політичній сцені стояла Комуністична робітничка партія Польщі, що утворилася в грудні 1919 р. в результаті об'єднання СДКПІЛ і ППС-лівиці. Вона спочатку формувалася як всепольська інтернаціональна організація, щоправда, з автономними за статусом комуністичними партіями Західної України і Західної Білорусії. Ні німецьке, ні єврейське національні меншини

окремих комуністичних організацій не мали. КРПП була секцією III (Комуністичного) Інтернаціоналу, виступала за побудову соціалістичного суспільства, шлях до якого вів через соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. За своїм правовим статусом вона була фактично нелегальною партією, хоча в 1919 р сейм не підтримав пропозиції про її заборону. Проте на практиці приналежність до КРПП і комсомолу переслідувалася владою найсуворішим чином. Багато польських комуністи, ховаючись від переслідувань на батьківщині, таємно виїжджали в радянські республіки, працювали в апараті Комінтерну, радянських державних установах і громадських організаціях. У числі найбільш відомих діячів партії були А. Варський (Варшавський), В. Костшева (Кошутська), С. Лещинський (Ленський), М. Горвиць (Валецький), Е. Прухняк.

Самостійний сегмент польської політичної сцени становили партії, які представляли інтереси національних меншин: українські, білоруські, єврейські, німецькі. В ідейно-політичному відношенні вони практично нічим не відрізнялися від охарактеризованих вище польських аналогів, дотримувалися і правих, і центристських, і лівих поглядів. Але була і принципова специфіка. Лише деякі з них (головним чином єврейські) розглядали Польщу як свою власну державу, зміцнення і успішний розвиток якого було сенсом їх діяльності. Всі інші явно або неявно сповідували сепаратизм, а єврейські партії сіоністського спрямування – необхідність еміграції в Палестину.

Особливу непримиренність до польської держави демонстрували українські партії Галичини, які не бажали погодитися з тим, що поляки позбавили їх державності. Практично всі ці партії, за винятком невеликої організації «хліборобів», закликали до бойкоту перепису населення в

1921 року та виборів до парламенту листопаді 1922 р безперервно порушували українське питання закордоном. У 1920 р. колишні військовослужбовці Української галицької армії створили Українську військову організацію з метою підготовки кадрів для майбутнього збройного повстання. 25 вересня 1921 р., під час відвідування Ю. Пілсудським Львова, на нього було скоєно збройний замах одним з членів УВО.

Отже, зі здобуттям державної незалежності Польщі, впродовж трансформаційного періоду тривало становлення лівого сектору політичної системи польського суспільства. У його конфігурації провідні позиції посідали такі політичні сили країни, як Польська соціалістична партія та пілсудчики. Однак останні не становили єдиної політичної структури. Об'єднуючим елементом був Ю. Пілсудський, котрий відіграв помітну роль після того, як у листопаді 1918 р. майже всі партії виступили за передачу йому влади у Польській державі. Міжвоєнна внутрішня та зовнішня політика відродженої Польщі значною мірою визначалась історичним баченням Ю. Пілсудського. Лівий, радикальний напрям людového руху в перші роки існування Другої Речіпосполитої був також представлений Польською селянською партією – ПСЛ «Визволене». Вона розробила і намагалася здійснити основні програмні позиції, метою котрих було перетворення селянства на головну силу суспільного прогресу в країні. «Визволенцям» не вдалося реалізувати більшість висунутих вимог, але партія сприяла демократизації суспільно-політичного життя у післявоєнній Польщі й посиленню ролі селянства у національно-державному відродженні. Трансформації громадсько-суспільних структур суспільства призвели до формування лівої частини політичного сектору в загальній

конфігурації польської політичної системи у 1918–1921 рр. Ліва складова партійно-політичної системи досліджуваного періоду стала важливою функціональною частиною парламентсько-демократичного устрою Другої Речіпосполитої. Вона відображала нову соціальну й національну структуру та була певним виявом організаційно-політичної консолідації суспільно-державницьких сил на етапі відродження і становлення польської національної державності.

Отже, партійно-політична система стала функціональною частиною польської державності, вона відбивала складності й суперечності доби, відображала соціально-економічні й національні відносини. Її характеризувала множинність партій, організацій та ідейних течій. Система багатопартійності виступала впливовим чинником формування національної демократії. Принципи життєдіяльності політичних організацій визначила Конституція 1921 р. У досліджуваній період помітну роль у суспільному житті відіграв табір національно-демократичних сил і так званої незалежної лівиці. Їм належала провідна роль у формуванні польської національної державності.

2.2 Соціально-економічні та адміністративні реформи в Польській державі (1918–1921 рр.)

Першочерговими завданнями урядів новопосталої Польської Республіки стали відбудова господарства, створення єдиної інфраструктури, реструктуризація та модернізація основних галузей промисловості, створення єдиної фінансової і торгівельної системи. Перебування польських земель у складі трьох різних за рівнем економічного розвитку держав призвело до значних

економічних диспропорцій, матеріальних втрат та глибокої кризи. Матеріальні умови життя поляків погіршилися, зросло безробіття, яке в окремі роки досягало половини загальної кількості робітників. На дрібних підприємствах, де працювало до 15 осіб, їх було зайнято втричі більше, ніж на великих і середніх. За життєвим рівнем польські робітники перебували на одному з останніх місць у Європі. Чимало сільськогосподарських і промислових робітників у пошуках засобів до існування виїжджали за кордон: тільки в 1921 р. з країни емігрували 100 тисяч осіб, а за три післявоєнні роки – понад 300 тисяч.

Соціально-політичні й культурні труднощі післявоєнного часу створювали серйозні проблеми в суспільно-політичному житті Польщі, зумовлювали глибокі суперечності у польському соціумі в час здобуття незалежності. Економічна нестабільність і невирішеність багатьох соціальних питань посилювали незадоволення з боку населення й наростання страйкової боротьби. Якщо у 1921 р. в країні, за офіційними даними, відбулося 720 страйків, у яких взяли участь 473 тисяч робітників, то в 1922 р. – 900, за участю вже 697 тисяч осіб. Виступали й селяни, котрі домагалися здійснення реформи, яку обіцяла влада²⁵⁰.

У 1918–1921 рр. було вирішено чимало з поставлених завдань: здійснено заходи, які були спрямовані, з одного боку, на лібералізацію господарської системи і відступу вже в 1921 р. від різних форм регламентації, а з іншого, - на об'єднання країни в єдину економічну систему. Урядовцям зі свого боку, а населенню зі свого – потрібно було прикласти максимум зусиль для створення нових транспортних систем сполучення між колишніми окупованими територіями; для введення єдиної грошової одиниці та включення до економічної системи

Польщі нового економічного регіону Верхньої Сілезії; створення єдиного державного господарського податкового законодавства, а також цінових, митних, регулюючих приписів щодо створення і функціонування промислових підприємств, банків, страхових компаній, підприємств транспорту тощо.

Для більшості польської спільноти у країні, знищеній війною, розрухою, окупантами, утворення нового уряду було пов'язане з переконанням, що незалежність поєднується з соціально-економічними реформами і стабільністю. Водночас перед владою відновленої держави стояло складне завдання - вивести країну з хаосу і захистити від зовнішньої загрози. 21 листопада 1918 р. урядовим маніфестом проголошувалося здійснення соціальних реформ, які мав затвердити Законодавчий сейм²⁵¹.

Уряд Є. Морачевського, підтверджуючи назву народного, значну увагу приділяв вирішенню соціально-економічних проблем. Його декретами було запроваджено 8-ми годинний робочий день²⁵², виплату допомоги робітникам у випадку хвороби, гарантовано мінімальну зарплату на державних підприємствах, засновано інспекцію з питань праці²⁵³.

Для організації державного апарату величезне значення мали прийняті постанови, що започаткували утворення воеводств як одиниць адміністративно-територіального поділу. Зокрема, Закон «Про організацію адміністративної влади другої інстанції» від 2 серпня 1919 р.²⁵⁴ Законодавство регулювало великий комплекс проблем, пов'язаних із відбудовою країни, а також здійсненням інвестиційних планів, що мали сприяти економічному розвитку молодої держави. 18 липня 1919 р. видано Закон «Про державну допомогу на відбудову

господарств, знищених чи пошкоджених внаслідок війни»²⁵⁵. Сейм ухвалив низку соціальних законів. Відповідно до них, створено систему врегулювання колективних відносин у сільському господарстві, запроваджено законодавчий захист дрібних земельних орендарів, розроблено систему захисту квартиронаймачів тощо²⁵⁶.

Значно ускладнювало впровадження дієвої економічної політики плинність урядів, відсутність стабільної більшості в парламенті, війна на Сході та неврегульованість територіальних меж. Проте, ці процеси були притаманні не лише Польщі, а й решті країн тогочасної Центрально-Східної Європи. Особливо дестабілізуюче на господарську систему впливала війна, яка спричинила до того, що воєнні потреби домінували над іншими. До того ж у 1919–1920 рр. у Польщі не було єдності: на різних територіях країни діяли різні закони, приписи, а в обігу перебували різні платіжні засоби. Окрім того, потрібно було відбудовувати зруйноване війною господарство, а приватний капітал боявся інвестувати; мало місце чисельне безробіття в містах. Необхідно було створювати нову армію, адміністрацію, судочинство, систему освіти та багато іншого. За такої ситуації роль держави як регулятора економічних процесів була значно вагомішою, ніж в умовах стабільної економіки.

18 липня 1919 р. уряд видав Закон про державну допомогу на відбудову господарств, знищених чи пошкоджених внаслідок воєнних дій²⁵⁷. Законодавство регулювало широкий комплекс проблем, пов'язаних з відбудовою країни, а також реалізацією інвестиційних планів. Промислова продукція у 1919 р. становила лише 30% від рівня 1913 р., а в деяких галузях спад виробництва став катастрофічним: металургія ледве досягала 10–12%

довоєнного випуску продукції, текстильна промисловість – 39 %, шерстяна – 20–27 %²⁵⁸. Одним із істотних чинників, що ускладнював інтеграцію й економічний розвиток у країні, був низький рівень розвитку транспортної системи і комунікацій та їх разюча відмінність у західній та східній частинах країни. Якщо в західних воєводствах на 100 км доріг припадало 25,1 км доріг із твердим покриттям, то у східних їх було лише 2 км на 100 км доріг. Такою ж була ситуація в залізничному транспорті: на колишніх німецьких територіях довжина залізничної колії на 100 км становила 11,2 км, на австрійських – 5,6 км²⁵⁹, на російських – 3,5 км, на «східних кресах» – 2,5 км²⁶⁰.

Землі, що увійшли до складу відновленої Польщі, різнилися за своїм рівнем економічного розвитку. Найрозвинутішими були західні території, де проживали переважно поляки, а в Помор'ї та Силезії – німці. У цьому регіоні була густа мережа залізничних і шосейних доріг, що вели, проте, на захід – до центральних областей Німеччини. Тут успішно розвивалася промисловість, технологічно досконалішим було сільське господарство, процвітала торгівля²⁶¹. Центральні райони характеризувалися диференціацією: поряд з такими високорозвинутими та сучасними містами, як Варшава та Краків, були значно відсталіші та бідніші території. Найбільш розвинутими галузями були текстильна промисловість та машинобудування. У найбільш кризовому стані перебували східні території держави. Тут майже не була розвинута промисловість, а сільське господарство залишалося на примітивному технологічному рівні²⁶².

Здобуття незалежності Польщі 1918 р. створило цілком нову ситуацію в польському суспільстві. Важливим

моментом консолідації суспільства стала необхідність захисту кордонів та масова мобілізація населення у війні з Радянською Росією. Служба у війську стала врешті (й пізніше, в мирний час) інтеграційним чинником польського суспільства. Іншим фактором єднання поляків була загальна початкова освіта. Зокрема, після реформи, коли уніфікували навчальні програми. Соціальна структура Другої Речіпосполитої за переписом 1921 р. була такою: люди найманої фізичної праці – 7,5 млн (28 %, включно з сільськогосподарськими робітниками), селяни – 14,5 млн (53 %), інтелігенція – 1,4 млн (5%), дрібні міщани – 3 млн (11 %), інші групи (в.т.ч. 100 тис. землевласники) – 800 тис. (3 %)²⁶³. У міжвоєнний період населення міст становило в 1921 р. 25 %, а села – 75 %. Найбільшим містом була Варшава, у 1939 р. налічувала 1 млн 300 тис. мешканців. Другим за населенням був Лодзь – 672 тис., третім – Львів (318 тис.), четвертим – Познань (272 тис.), п'ятим – Краків (259 тис.), шостим – Вільно (Вільнюс 209 тис.). Дев'ять інших великих міст налічували від 100 до 140 тис. населення²⁶⁴.

Зміни, що відбувалися в суспільстві Польщі, певною мірою ілюструє таблиця № 1, в якій відображено соціальну структуру населення держави²⁶⁵. Попередньо скажемо, наприклад про селян. Під цим поняттям розуміються ті, які управляють власним господарством; сільськогосподарські робітники, які працюють на великих землевласників; ті, що мають великі маєтки, тобто землевласники; заможні селяни. При дослідженні соціальної структури залишилися відокремлені селяни, землевласники, а сільськогосподарські робітники залишилися зараховані до робітників.

Таблиця № 1 Соціальна структура населення Польщі в 1921 р. (у %) ²⁶⁶.

Соціальні групи	1921 рік
Селяни	53,2
Робітники	27,5
Дрібне міщанство	11,0
Інтелігенція	5,1
Буржуазія	1,1
Землевласники	0,3
Інші	1,8

Отже, на початку 1920-х рр. у соціальній структурі Другої Речіпосполитої виразно домінувало селянство; на другому місці були робітники: їх було майже вдвічі менше за селян; на третьому – дрібне міщанство: на 16,5% менше за робітників та на 42,2% – за селян. Решта соціальних верств разом становили 8,3%. Це дає нам підстави соціальну структуру Польщі на початку 1920-х рр. назвати такою, в якій пріоритет належав селянству. Можемо припустити, враховуючи, що сільськогосподарські робітники зараховані до категорії «робітники», частка селянства була більшою за 60%.

Міське населення можна розподілити на чотири основні групи. Найменш чисельна, але найбільш заможна, була буржуазія. Наступною, з погляду на незначну чисельність, була інтелігенція, тобто працівники інтелектуальних професій. З-поміж них найвищі доходи отримували менеджери великих приватних фірм, а також представники вільних професій (адвокати, лікарі, нотаріуси). Наступними групами були представники дрібного міщанства і працівники фізичної праці – здебільшого робітники ²⁶⁷. Доходи цих двох груп були

досить різними. Прибутки частини дрібного міщанства наближалися до доходів буржуазії, але у більшій частині вони були на рівні доходів робітників. Як правило, на рівень життя всіх груп істотний вплив мала повоєнна розруха, а пізніше інфляція і економічна кон'юнктура. Істотний вплив на заробітну плату мала інфляція, яка, попри номінальне зростання зарплати, не давала реального матеріального забезпечення. Особливо це стало відчутно в період кризи.

З точки зору правового статусу робітників, основне значення мало відповідне законодавство про працю, обсяги соціального страхування, стан зайнятості й рівень безробіття, а також розміри реальних заробітків. Зауважимо, що після 1918 р., з погляду на заходи щодо заспокоєння пролетарських настроїв, було дуже розширено законодавство про працю. Ним гарантувалося таке: 8-годинний робочий день і «англійська» субота, право робітників на участь у страйках, створення профспілкових союзів, принципи прийняття та звільнення з роботи, з 1922 р. було розписано тривалість відпусток ²⁶⁸.

Соціальні страховки мали різний обсяг на польських територіях, що входили до складу колишніх держав-аннексантів. Найкраще страхова справа була розвинута на колишніх пруських територіях, найслабше – на російських. Після 1918 р. було запроваджено загальне страхування робітників у випадках хвороби чи нещасного випадку на виробництві. У 1924 р. під впливом зростаючого під час кризи безробіття – страхування на випадок втрати роботи. Однак не було загального пенсійного забезпечення. Хоча з погляду на розвиток робітничого страхування, Польща «відставала від інших європейських держав, то щодо розширення законодавства про працю – нічим не поступалась іншим» ²⁶⁹.

Проблема ринку праці була невирішеною і дуже складною. В 1918–1919 рр. в містах було значне безробіття. Держава намагалася зайняти частину осіб, що не мали роботи, залучивши їх до спеціально організованих громадських робіт. У 1920 р. безробіття було зменшено, враховуючи масову мобілізацію частини чоловічого населення, а також завдяки поступовому запуску виробничих підприємств. Становище безробітних було складним, навіть з урахуванням тогочасного страхування на випадок втрати роботи, оскільки воно виплачувалось тільки через кілька тижнів після втрати роботи та й обсяг страхової допомоги був невеликий²⁷⁰. Заробітні плати робітників до другої половини 1921 р. систематично зростали і навіть наблизились до рівня 1914 р., але під час кризи і гіперінфляції реальні заробітки знизились і в 1923 р. становили 58 % від 1921 р. Такий різкий спад позначився як на рівні життя робітників, так і на економічній кон'юнктурі загалом. Робітники, маючи обмежені доходи, зменшили попит. Це негативно вплинуло на промисловість і сільське господарство²⁷¹.

Післявоєнна Польща була аграрною країною. 64% населення було зайнято у сільському господарстві. Зокрема, у цьому переконують статистичні дані. Так згідно з ними, соціальна структура сільського населення на 1921 р. була такою. Заможні селяни становили 6,6 % (1,8 млн осіб), середняки – 20,2 % (5,5 млн), малоземельні 26,4 % (7, 2 млн)²⁷². В аграрному секторі домінували дрібні господарства (до 5 га), які становили майже 2/3 усіх селянських господарств, їм належало 15 % всіх земель. Великі селянські господарства площею понад 20 га становили 2,7 % всіх господарств, їм належало 9,6 % всіх земель. Великі земельні маєтки понад 100 га (0,6 %) об'єднували 44,8 % земель. У 1921 р. 1013,4 тис.

карликових господарств володіли лише 2,8% загальної площі, 1138,5 тис. малоземельних господарств охоплювали 11,2%, а 861,1 тис. середньоземельних господарств – 17,3%²⁷³. Заможні господарства і земельні маєтки переважали у західній частині польської держави, у східній же поряд з великими земельними лантифундіями співіснувало дрібне господарство²⁷⁴.

Провідна роль у соціально-економічному та суспільно-політичному житті польського села міжвоєнного періоду належала великим землевласникам. Попри свою відносну малочисельність (100 тисяч осіб з членами сімей), станом на 1921 р. великому польському землеволодінню належало 30,3 % від загальної площі сільськогосподарських угідь. Для порівняння. Публічна земельна власність (державна, церковна) становила 18 % , селянська (господарства площею менше 50 га) – 51,7 %. Щоправда, у структурі великого землеволодіння домінували лісові угіддя, у селянських – орна земля²⁷⁵.

Незважаючи на такі високі показники, економічне становище в аграрному секторі польської держави було далеким від бажаного. На нашу думку, скруту, в якій перебувало сільське господарство Польщі, можна пояснити такими причинами. По-перше, ні австро-угорські, ні російські, ні німецькі імперські власті не проводили політику державного протекціонізму щодо цієї галузі. По-друге, негативно на розвитку сільського господарства відновленої Польщі позначилася Перша світова війна. По-третє, низька продуктивність праці.

Відновлення польської державності істотно змінило становище польського села. Було ліквідовано політичні обмеження, дискримінації та національний гніт, що існували в поневолених польських землях в імперську добу. Вагомою ознакою суспільного життя стала політична

активність суспільства, зокрема й селянства, яке прагнуло вирішити найбільш болюче для себе питання – аграрне²⁷⁶. Свідченням складності та важливості вказаної проблеми стало постійне звернення депутатів Сейму до вирішення аграрної проблеми та гострі дискусії щодо майбутнього земельного закону. «На чолі суспільних реформ, – виголосив В. Вітос 22 лютого 1919 р. у Законодавчому сеймі, – висуваємо необхідність швидкого і ґрунтового проведення аграрної реформи, яка повинна дати землю тим, хто на ній працює. Реформу розуміємо не лише як велике соціально-економічне завдання, а як велику державну і національну проблему...»²⁷⁷.

Загалом у дискусіях, що точилися навколо земельної реформи в 1919 р. в Законодавчому сеймі, чітко можна виокремити три основних підходи. Перший пропонували селянські партії («Пяст» і «Визволенє»), що прагнули до експропріації за відшкодування великої земельної власності й парцеляції отриманого запасу землі між малоземельними і безземельними селянами. Другий представляли польські соціалісти з висуненням вимоги одержавлення землі. Третій – праві партії – погодження з обмеженням прав земельної власності, але в якомога найменших розмірах, шляхом еволюції, причому повільної. 8 березня 1919 р. Законодавчий сейм прийняв Закон про здачу в оренду неосвоєних сільськогосподарських угідь, а 10 липня того ж року прийняв ухвалу «Про основи земельної реформи». Цей правовий акт польського сейму передбачав насамперед пришвидшення процесу становлення і зміцнення фермерського (селянського) господарства для створення у Польщі такого аграрного устрою, який «... повинен спиратися насамперед на сильних, здорових і здатних до інтенсивного виробництва селянських господарств що

ґрунтуються на приватній власності різного типу і величини»²⁷⁸.

Дії у цьому напрямі мали стимулювати створення нових господарств шляхом поселень, збільшення дрібних господарств до розмірів самостійних господарських одиниць, створення невеликих господарств для вирощування овочів, а також заснування баз відпочинку, садків робітників і службовців поблизу великих міст та промислових центрів. У фонд парцеляції і поселень, згідно з постановою, входили землі, що були власністю держави (казенні й монастирські); взяті під державне управління: власність членів пануючих династій чи їх родичів; землі, що були власністю Російського землеробського банку і Пруської колонізаційної комісії; володіння так званої мертвої руки (духовні, єпископські, капітульні, монастирські, приходські) за узгодженням із Апостольською столицею (Ватиканом) та інших громадських організацій; землі, отримані під час війни шляхом лихварства, і що стали власністю осіб, які спекулювали землею; землі, що становили власність чи її частину, котрі викупляли у приватних землевласників шляхом законодавчого примусу за цінами, визначеними законом. При викупі, по мірі можливостей, передбачали таку черговість, за якої спочатку повинні бути парцельовані маєтки, що погано господарювали чи зруйновані війною, та ті, сервітути котрих не були врегульовані²⁷⁹.

Урядова ухвала оберегала також інтереси поміщиків. Вона передбачала щорічне парцелювання державою 200 тис. га земель державних, військових спекулянтів, занедбаних маєтків і лише в останню чергу – поміщицьких господарств. Для поміщиків визначена вища норма землеволодіння – до 60 га в промислових та приміських

районах, 180 га – в сільськогосподарських, до 400 га – на українських, білоруських землях та в західних воєводствах. За відчуження земель понад норму встановлювався високий викуп, який держава оплачувала їх власникам. З цих земель створювався державний земельний фонд, призначений для парцеляції і продажу ділянками (парцелями) відповідним категоріям набувачів. Від обов'язкового викупу звільнялися господарства промислово-підприємницького типу, а також маєтки, що спеціалізувались на насінництві, тваринництві, рибальстві, незалежно від їх площі. Відчужувані лісові масиви, що мали промислове значення, підлягали націоналізації і перетворювались в одне з важливих джерел доходу державної казни²⁸⁰.

З державного парцеляційного фонду понад 20% землі (згодом цю норму буде збільшено до 40 %) призначалося на створення фермерських господарств. Усі інші землі з цього фонду мали бути розподілені між сільськогосподарськими робітниками і малоземельними селянами. Однак це право було реалізовано лише на папері. Згідно з «Основами земельної реформи», власником землі могла бути лише особа спроможна організувати самостійне господарство. Заможним селянам у такий спосіб реформа відкривала великі можливості для зміцнення своїх господарств. Становище незаможних верств, що потерпали від безземелля і малоземелля, суттєво не змінилося.

Проти постанови «Про основи земельної реформи» виступили праві партії, мотивуючи це тим, що примусове роздріблення землі порушує приватну власність; у країні нема великої кількості земель, щоб реформа могла забезпечити малоземельних і безземельних селян; реформа та роздріблення землі знищують

сільськогосподарські підприємства, котрі до цього були головними виробниками й постачальниками продовольства для населення країни і на експорт; реформа та роздріблення на сході країни послаблюють землеволодіння й економічні прерогативи поляків. Депутати Законодавчого сейму намагалися довести, що в незалежній Польщі не можна дозволити, щоб значна частина населення підлягала економічній дискримінації, зростання заможності села сприятиме розвитку промисловості й оздоровленню інвестиційної політики²⁸¹.

Загалом, до прийняття у 1920 р. закону «Про земельну реформу», державна парцеляція проводилась у незначних розмірах. Зазначимо, що у фонд держави у 1919–1920 рр. перейшло 576,5 тисяч га так званих «безгосподарних» та інших земель, а розпарцельовано і продано дрібним власникам Польщі лише 50 тисяч га²⁸². Тобто, аграрна реформа не вирішила проблеми малоземельних та безземельних селян. Підтримуємо Л. Алексієвець у тому, що прийнятий Земельний закон Законодавчого сейму від 10 липня 1919 р. був швидше попередньою програмою майбутніх законодавчих робіт. Їх реалізація залежала від подальших ухвал, передусім про виконання земельної реформи²⁸³.

Складна політична і військова ситуація в липні 1920 р. (поразки польської армії у війні з Радянською Росією, наближення Червоної армії до Варшави) змусили польський сейм повернутися до вирішення аграрної проблеми. Результатом цього став новий закон, в основу якого були покладені виконавчі правила до «Основ земельної реформи» 1919 р. На нашу думку, визначальним при укладанні реформи було прагнення уряду та сейму підняти патріотичні почуття польських селян, заручитися їх підтримкою в непростий для країни час та схилити їх

до активної участі у захисті Польської держави. Тож ні уряд, ні сеймові депутати не скупилися на соціальні обіцянки²⁸⁴. За новим законом збільшувалася кількість землі, що підлягала відчуженню і призначалась на парцеляцію й осадництво. Поміщицькі та церковні землі, що перевищували максимальну норму, повинні були викуповуватися за половину їхньої середньоринкової ціни, їх рухомий і нерухомий інвентар також підлягав примусовому викупу.

Для реалізації земельної реформи було створено спеціальний орган – Головне земельне управління, яке розпоряджалося державним парцеляційним фондом²⁸⁵. Контроль за виконанням реформи було передано міністру аграрних реформ, а на місцях – окружним і повітовим земельним управлінням та комісіям. Згідно з новим законом, заможні селяни могли створювати самостійні господарства до 15 га або ж докупувати землю з такою умовою, щоб розмір їхніх господарств не перевищував 23 га, а в східних і західних воєводствах – 45 га²⁸⁶. 80 % від усього запасу землі призначалося для наділення безземельних і малоземельних селян, однак перевага надавалась інвалідам і солдатам польської армії, особливо фронтовикам і добровольцям – учасникам бойових дій 1918–1920 рр. (за винятком дезертирів і учасників революційного руху, які виступали проти Польської держави). Зауважимо, що протягом 1921–1925 рр. у Польщі було розпарцельовано всього 690 тис. га (5% від площі великих землевласників), з них менше третини припадало на державну парцеляцію, що охоплювала тільки 10 % від площі державних площ. Водночас поміщики продали з великою вигодою для себе 472 тис. га гіршої землі шляхом приватної парцеляції²⁸⁷.

Оскільки прийняті земельні закони не були повною мірою введені в дію, рано чи пізно аграрна проблема знову б дала про себе знати. Погіршення економічної ситуації в 1923–1924 рр. учергове актуалізувало земельне питання. В грудні 1924 р. сейм знову повернувся до розгляду питання про проведення аграрної реформи. Зважаючи на складну політичну ситуацію у східних і південно-східних воєводствах, а також враховуючи вимоги політичних сил щодо реформування земельних відносин в інтересах селян, уряд В. Грабського у першій половині 1925 р. запропонував для розгляду в сеймі проект нового закону про обов'язковий викуп землі в окремих категорій приватних землевласників і продаж її селянам. На засіданнях комісії з аграрних реформ і в самому сеймі боротьба розгорнулася передусім навколо питань про норму приватного землеволодіння і викуп землі. Проти цього проекту виступили представники великих землевласників у сеймі. Польська партія «Пяст», партія «Визволене» вирішили піти на компроміс з поміщиками, вимагаючи зменшення розмірів викупу і встановлення максимуму землеволодіння для усіх поміщиків до 60 га.

Найбільш радикальні пропозиції щодо земельної реформи 26 червня 1925 р. внесла фракція Комуністичної партії Польщі (КПП). Польські комуністи обстоювали негайне відчуження без викупу усіх приватних і державних землеволодінь понад 30 га і безкоштовного розподілу їх серед безземельних і малоземельних селян через селянські комітети, обрані селянами і сільськогосподарськими найманими робітниками кожної громади. Законопроектом планувалося також припинення польської осадницької колонізації на українських і білоруських землях. Однак здійснення цих перетворень не передбачало ліквідації приватної власності на землю, лише повинно було

ліквідувати напівфеодальний стан селянських господарств і забезпечити умови для вільного розвитку аграрних відносин на основі товарного виробництва. Цей законопроект був відхилений більшістю в сеймі²⁸⁸.

Після тривалого обговорення і внесення багатьох змін до урядового проекту 20 серпня 1925 р. сейм ухвалив новий закон про парцеляцію і осадництво «Про виконання земельної реформи», який вступав у дію з 28 грудня 1925 р. Він конкретизував положення двох попередніх законодавчих актів сейму у земельному питанні з більшою вигодою для великих землевласників і заможних селян. Уряд брав на себе зобов'язання обов'язкового викупу частини приватновласницької землі за ціною, встановленою спеціальними державними комісіями. Проте за поміщиками залишалася попередня норма землеволодіння з тією різницею, що у східних воєводствах вона зменшувалася з 400 до 300 га²⁸⁹. В інтересах великих землевласників новий земельний закон включав до «обов'язкового викупу» і подальшого продажу дрібними ділянками лише землі, де велося нерентабельне господарство. Обов'язковій парцеляції не підлягали лісові масиви і землі у тих господарствах, які мали підприємства з промислової переробки сировини, вели інтенсивне виробництво, спеціалізувалися на садівництві, насінництві або тваринництві. З метою заохочення капіталістичного підприємництва поміщикам було надане право збільшувати своє землеволодіння для культивування на промислову переробку картоплі – 350 га, цукрових буряків – близько 700 га²⁹⁰. Це свідчить про те, що реформа повинна була створити економічні умови для перетворення поміщицьких маєтків у високорентабельні фермерські господарства.

Усього в міжвоєнний період було парцельовано 2654 тисяч га землі, створено 734 тисяч нових господарств, земельних ділянок. Найбільше землі розділили у Варшавському, Люблінському, Поліському, Познанському, Поморському воєводствах, а найменше – у Краківському і Станіславському. В країні у господарствах площею понад 50 га все ще залишалось 28,8 % оброблюваних земель, хоча вони становили лише 0,5% від загальної їх кількості. Основна маса селянських господарств належала до малоземельних і середньоземельних, причому частка останніх зменшувалася на користь перших²⁹¹.

Всі землі за якістю ґрунтів розподілялися на такі категорії: родючі (6 %), малородючі (64 %), необроблені (20 %) і неродючі (майже 10 %)²⁹². За даними статистики, найбільше земель було розподілено в таких воєводствах: Варшавському, Люблінському, Поліському, Познанському, Поморському; найменше - в Шльонському, Краківському і Станіславському. Реформа і розподілення не призвели до змін у структурі власності землі. Площі, більші 50 га використані під приватні господарства, зменшилися з 11,5 млн га в 1921 р. до 9,2 млн га в 1938 р. Якщо по всій країні вони становили в 1938 р. 24,3 % загальної площі, то в центральних воєводствах – 17,8 %, на сході – 27,6 %, на півдні – 23,5 %, на заході – 35,5 %²⁹³. Зауважимо, що маєтки на заході країни утримувалися на досить високому агротехнічному рівні.

Землі державні й громадські зменшилися з 6,8 млн га до 6,2 млн га. Зросла площа селянських господарств (менших 50 га) з 19,6 млн га до 22,5 млн. Збільшення площ використання земель (майже на 3 млн га) майже не змінило самої структури селянських господарств. Найбільша кількість малоземельних господарств (до 50 га) в загальній кількості селянських господарств в 1931р. була у таких

воєводствах: Станіславському (83 %), Краківському (79,9 %), Львівському (78,9 %), Тернопільському (74,9 %), Келецькому (64,7 %). В середньому по країні це становило 63 %. З малоземельних господарств утримувалось 8,5 млн осіб, що становило 54 % сільського населення²⁹⁴.

Про важливість реалізації для держави земельної реформи свідчить те, що від початку впровадження її основних засад було створено Міністерство земельних реформ, Головне земельне управління²⁹⁵, а на місцях почали діяти спеціальні державні земельні комісії, окружні земельні управління, землеробські товариства, об'єднання, акційні спілки. Між цими структурами відбувалась активна співпраця. З Міністерства земельних реформ і з Головного земельного управління надходили розпорядження, інструкції, циркуляри про порядок здійснення парцеляційних і комасаційних робіт, а місцеві земельні управління та комісії, відповідно, звітували та надавали статистичні відомості про хід реалізації земельної реформи на місцях²⁹⁶. Відповідно до планів парцеляції земель було складено детальні карти земельних угідь, які підлягали парцеляції²⁹⁷.

Основну роль у відбудові сільського господарства відігравали власники господарств. Держава надавала їм незначну допомогу – безкоштовне використання деревини з державних лісів на будівельні потреби на селі²⁹⁸. Крім того, були сформовані Крайові уряди відбудови (один із відділів якого відповідав за відбудову у сільському господарстві), які надавали субсидії господарствам, що значно постраждали під час Першої світової війни²⁹⁹. Всі інші видатки селяни мали покривати самостійно. У дещо кращій ситуації опинилися великі землевласники. Хоча й їхні господарства були знищені або зруйновані під час воєнних дій. Землевласники розпоряджались більшими

фінансовими резервами, ніж дрібні господарі, а також могли легше і швидше взяти кредит під заставу частини своїх земельних угідь. Часто, щоб отримати кошти на відбудову своїх фільварків, землевласники продавали частину своїх лісів або земель. Такої можливості не мали дрібні землевласники. Незважаючи на це, процес відбудови проходив відносно швидко: до кінця 1922 р. було відновлено майже половину зруйнованих будівель. Найповільніше цей процес відбувався на східних територіях, де ще в 1920 р. постійно точились збройні сутички. Проте й там селяни досить швидко взялися до відбудови та обробітку земель, що були занедбані. На допомогу прийшла і держава, яка після закінчення війни передала на потреби села багато коней, що були мобілізовані раніше³⁰⁰. Активна відбудова та відновлення тваринництва сприяли накопиченню природних добрив, якими в основному користувалися прості селяни. В результаті, поступово почала зростати урожайність з одного гектара, що стало важливим показником підвищення інтенсивності господарювання. Якщо в 1922 р. урожайність з гектара у багатьох господарствах була нижчою за довоєнні показники, то в 1923 р. цей показник став вищим³⁰¹.

Досить швидко відбувалося відновлення у тваринництві. Інвентарний перепис тварин у 1921 р. показав, що стан поголів'я сільськогосподарських тварин наблизився (за винятком овець) до рівня 1913 р.³⁰². У другій половині 1920-х років цей показник було перевищено. Хоча чисельність тварин загалом було відновлено, але якість поголів'я великої рогатої худоби та свиней була значно нижчою за рівень 1914 р. Це означало, наприклад, що корова давала менше молока ніж до війни. Рівень відгодівлі був також дуже різний. Найкраща ситуація

склалася у західних регіонах, найгірша - у східних. Швидко відновлення поголів'я було пов'язане з тим, що дрібні селянські господарства намагалися забезпечити себе необхідними продуктами, які, до того ж, можна було продати. Отримані гроші йшли на покриття податків, страхування, закупівлю необхідних промислових товарів. В основному малі та середні селянські господарства мали у своєму розпорядженні великі надлишки зернових і картоплі, тому мусили розводити худобу, а м'ясо-молочна продукція потім йшла на продаж³⁰³.

У радянській історіографії тривалий час переважали негативні оцінки польського аграрного законодавства, традиційно його кваліфікували як «буржуазно-поміщицький», невідповідаючий інтересам селянства тощо. Проте співставлення проектів земельних реформ у країнах Центрально-Східноєвропейського регіону дозволяє по-іншому оцінити аграрну політику Польської держави. Так, в Естонії проведена в 1919 р. аграрна реформа передбачала експропріацію поміщицьких земель і передачу її селянам. Перевага надавалася добровольцям у війні за незалежність. З маєтків колишніх поміщиків було створено 50 000 хутірських господарств. З 1926 р. уряд почав виплачувати грошові компенсації за експропрійовані землі. Земельний закон Литви (прийнято у 1922 р.) також передбачав конфіскацію поміщицької землі та поділ її між малоземельними селянами³⁰⁴. У Чехословаччині аграрним законом від 16 квітня 1919 р. визначався максимальний розмір великого землеволодіння в 150 га оброблюваної землі або 250 га земельних угідь в цілому. Відчужені землі мали надходити під контроль спеціального органу – Земельної служби. Без її санкції власник вже не міг розпоряджатися своєю землею, продати або купити її, розділити з іншими власниками. Земельна служба

визначала подальшу долю землеволодіння. Відповідно до закону, першочергового розподілу зазнали землі колишніх угорських і німецьких поміщиків. Частина їх відійшла до держави, частину ж отримали чеські поміщики. Проведення аграрної реформи зміцнило передовсім чеське заможне селянство. 4 млн. га орної землі та лісів, конфісковані у 1873 власників, були розподілені таким чином, що близько 1 млн. га відійшло до держави, стільки ж було повернуто чеським поміщикам, а з решти землі було нарізано 8 тис. ділянок по 30 га, що перейшли до селянства, 3,5 тис. ділянок по 15 га було передано колишнім легіонерам і тощо³⁰⁵.

Загалом протягом 1919–1925 рр. польська влада планомірно вирішувала аграрне питання. Порівнюючи польське аграрне законодавство з досвідом інших європейських країн, зауважимо таке. По-перше, як польська влада, так і уряди сусідніх країн Центрально-Східноєвропейського регіону (Чехословаччини, Естонії, Литви) пішли шляхом парцеляції поміщицького землеволодіння. По-друге, економічну основу майбутнього польського села мали становити високорентабельні фермерські господарства та закріплений законодавчо інститут приватної власності на землю. Отже, тогочасне аграрне законодавство Польщі відповідало європейській практиці.

На початку 1920-х років 64 % населення Польщі утримувалось із землі, тобто за рахунок того, що мали земельну ділянку. В основному це були такі категорії: власники маєтків – вихідці з аристократії й заможних землевласників; апарат контролю, задіяний у великій майновій власності; селяни, які мали власні господарства, а також інші працівники, зайняті в сільському господарстві. Поміщицька верства налічувала приблизно

100 тисяч осіб. Селян-фермерів, що мешкали в основному на колишніх пруських територіях, налічувалося, разом із родинами, 1,8 млн осіб, селян-власників, які традиційно господарювали, – 5,5 млн осіб. Сільська біднота, джерелом існування якої були кількаморгові господарства і праця у наймах, складала 7,2 млн осіб. Таке населення проживало переважно в південній і центральній частині країни. Робітників (постійних і сезонних), які не мали земельної власності, нараховувалося 3 млн осіб³⁰⁶.

Селяни були малоосвіченими. Згідно з даними офіційної статистики, серед сільських мешканців у 1921 р. було лише 40 % грамотних. У селі, зазвичай, не було школи³⁰⁷. Селяни могли купувати деякі товари у невеличких крамницях. Взимку мешканці віддалених сіл, хуторів часто голодували. Селяни, незалежно від того, чи мали свою землю, чи працювали на великих землевласників, все одно жили у великій скруті. Навіть ті, які мали постійну роботу, не заробляли на прожиття. Селянські родини поповнювали свої бюджети у різний спосіб: збирали горіхи, гриби, ловили рибу, заготовляли хмиз у лісі, розводили бджіл. Незважаючи на скрутне життя, польські селяни демонстрували велику прив'язаність до землі і стійко долали життєві негаразди. Вони або працювали понаднормово за кілька грошів, або зовсім не мали роботи, «... тому що одним з «проклять» польського села було перенаселення»³⁰⁸. Збільшення сільського населення, однак, не зменшило його споконвічного прагнення мати власну землю. «Земельний голод» був приводом до численних непорозумінь. Прагнення володіти землею було таким великим, що селяни платили за неї ціну, значно вищу її реальної економічної вартості. Однак розпоряджалися нею не завжди мудро. Якщо, скажімо в Англії, вся земля ставала

власністю старшого сина, то польський селянин ділив її між усіма дітьми. Внаслідок такої невдалої практики навіть великі господарства перетворювалися на окремі роздроблені ділянки, часто розкидані по околицях. Таким чином, роздроблення землі внаслідок успадкування призводило до створення чисельних «карликових» господарств площею менше двох гектарів. Взявши до уваги ще й стан польського сільського господарства – малородючі ґрунти і низький рівень рільничої культури – вважаємо, що такої площі землі, безумовно, не вистачало для утримання родини. Площа ділянки, з якої сільська родина могла б прогодуватися, мала бути щонайменше п'ять гектарів³⁰⁹.

Більшість сільського населення становили селяни і сільські робітники, насамперед, що були зайняті на фільварках великих землевласників, і власне землевласники. Умови життя цих трьох груп істотно різнилися. Як правило, рівень життя селян був значно вищий на західних територіях, ніж на східних³¹⁰. Становище більшості селянських родин безпосередньо залежало від розмірів площ землі господарства, якості ґрунтів, кількості осіб, які працювали в господарстві, а також цін на сільськогосподарську продукцію.

Найбільше було господарств, площа яких не перевищувала 5 га. Вони практично не залежали від ринку, оскільки намагалися бути самодостатніми і робити якнайменше закупівель ззовні. В кращому становищі опинилися більші господарства, які могли купувати більше промислових товарів.

Відразу після війни в країні (крім колишніх пруських територій) відчувався гострий дефіцит продовольства, до того ж ціни на нього були значно завищені. Однак, селяни і землевласники аж до 1921 р.

були зобов'язані продавати державі певну частину продовольства за раніше встановленими цінами, що були значно нижчими за ринкові. Закуплене у такий спосіб продовольство призначалося на утримання війська і карткове забезпечення населення в містах. Селяни, які виконували продовольчі поставки для держави, мали певні товарні надлишки, які могли продати на ринку і отримати з цього певні доходи. У найкращій ситуації перебувало сільське господарство на територіях Великопольщі і Помор'я: їх безпосередньо не торкнулася повоєнна розруха, а тому менше господарств потребувало відбудови і відновлення. Адміністрація колишніх прусських територій, боячись впливу худоби з цих територій на Схід, запровадила митні кордони між колишніми пруськими, російськими й австрійськими територіями. Скасування примусових поставок продовольства в 1921 р. значно покращило становище села. З 1922 р. унаслідок підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва забезпечення продовольством країни покращилося, а ціни на сільськогосподарську продукцію (порівняно з цінами на промислову продукцію) почали знижуватися.

Водночас на користь селян діяло два чинники, пов'язані з інфляційним процесом у 1918–1923 рр. З одного боку, інфляція сприяла зменшенню реальних податкових стягнень. Для порівняння: якщо в 1913 р. земельний податок в перерахунку на 1 га становив 8 кг жита, то в 1920 р. – вже тільки 900 гр., а у 1924 р. податки зросли до рівня довоєнного³¹¹. По-друге, інфляція призвела до зменшення заборгованості селянських господарств. Селяни сплачували раніше взяті грошові кредити в значно меншому обсязі від реальної ціни.

Загалом сільське населення значно покращило свої матеріальні статки, порівняно з воєнним періодом, коли відбувалася масова мобілізація чоловічого населення до армії, у країні була жахлива розруха, пов'язана з війною. Окремою групою сільського населення були сільськогосподарські робітники. Серед них в кращій ситуації перебували ті, які були зайняті на фільварках великих землевласників, ніж робітники найняті на роботу до багатих селян³¹². Ситуація незначно покращилася після Першої світової війни. Постійно виникали страйки сільських робітників у різних частинах Польщі. Держава, боячись спаду виробництва продовольчих товарів і радикалізації сільського пролетаріату, запровадила певні регулюючі механізми залагодження суперечок між землевласниками та робітниками. Одним із них став колективний договір, який гарантував робітникам кращі умови праці та вищу заробітну платню. Заробітна платня робітникам тільки частково виплачувалася грошима, більша частина її видавалася продуктами. У результаті величина реальних заробітків залежала від цін на ці продукти. В основному продуктів вистачало, щоб прогодувати сім'ю робітника, надлишку, який можна було продавати не було. Тому необхідні промислові товари робітник міг придбати тільки за платню, яку він отримував грошима. Додамо, що зарплата щоразу втрачала свою реальну вартість у зв'язку з інфляцією³¹³.

У значно кращому стані перебували великі землевласники. Вони отримували значно більші доходи, що давало можливість не тільки краще харчуватися, мати краще житло, вищий рівень охорони здоров'я, доступ до освіти, але і відповідні статки, щоб підтримувати свій стиль життя. Проте і у цьому випадку існувала диференціація між землевласниками. Деякі з них мали

великі маєтки, а інші - тільки один фільварок. Відповідно їх матеріальне становище було теж різне. Однак, найбільшій землевласник був значно заможніший від просто багатого селянина³¹⁴.

За рахунок збільшення земельного ареалу значно зросла урожайність з га. Це стосувалося усіх сільськогосподарських культур що дало змогу покрити продовольчі потреби країни шляхом забезпечення власною продукцією. В деяких регіонах продовольча продукція була у надлишку, в інших відчувався незначний її дефіцит. Однак загалом Польща була самодостатня з погляду забезпечення продуктами рослинного та тваринного походження.

18 липня 1919 р. було видано закон про державну допомогу на відбудову селянських та промислових господарств, знищених чи пошкоджених внаслідок війни³¹⁵. Законодавство вирішувало великий комплекс проблем, пов'язаних із відбудовою країни, а також інвестиційних планів, що мали сприяти розвитку економіки молодої держави.

Сейм ухвалив групу соціальних законів³¹⁶. Ними було створено систему регулювання колективних відносин у сільському господарстві, впроваджено захист дрібних земельних орендарів, розроблено систему захисту квартирнаймачів. Варто зауважити, що у сфері соціального законодавства порівняно багато зробили декрети Начальника держави, які затвердила палата³¹⁷. Цим, а також ускладненням економічної ситуації, адже спочатку більшість засобів відводили на ведення війни (80% скромного бюджету поглинало військо), потім – на відбудову країни, водночас і боротьбою з інфляцією, у поєднанні з певними протиріччями між інтересами

сільських виробників і найманого населення можна пояснити деяке сповільнення роботи сейму в цій галузі.

Від початку 1920-х рр. пріоритетом економічної політики в Польщі була стабілізація грошової одиниці та фінансової системи держави. Першим кроком для створення фінансової системи Польщі було запровадження єдиної валюти на всій території, наступним кроком – підготовка державного бюджету³¹⁸. Після припинення воєнних дій більшість діячів в галузі економіки у всій Європі прагнули до повернення системи вільного ринку, яка існувала перед Першою світовою війною. Вони вважали, що війна, а відповідно й орієнтація на воєнну економіку, були лише епізодом, тому потрібно повернутися до свободи підприємництва і виробництва, ліберальної торговельної політики і золоті валюти як гарантії грошової стабільності³¹⁹.

Безпосередньо після війни на польських землях в обігу перебувало кілька різних платіжних засобів. На колишніх пруських територіях – німецькі марки; в частині Королівства Польського, що було під німецькою окупацією – польські марки; в Галичині – австрійські крони; на територіях Королівства, що були окуповані Австрією, – крони і рублі; на східних територіях – паперові рублі, залізні монети, ост-марки, гривні, карбованці та інші грошові одиниці. Приведення всієї фінансової системи до єдиної грошової одиниці – польської марки – почало реалізовуватися відразу після відновлення держави. Вже у 1919 р. проведено емісію у 250 млн польських марок³²⁰. Нормалізації економічного стану Польщі перешкоджало і те, що, незважаючи на постійний дефіцит бюджету, уряд виділяв 42% державних коштів на прямі воєнні потреби³²¹. Поступово відбувалася уніфікація і заміна всіх інших платіжних засобів на польські марки. Вже 11 листопада

1918 р. Польська Крайова Каса Позичкова (РККР) була підпорядкована державі. 24 листопада С. Карпінський був затверджений на посаді голови РККР Радою Міністрів. Декрет начальника держави від 7 грудня 1918 р. визнав РККР єдиною емісійною організацією³²². Пункт 12 Декрету передбачав, що каса може виділяти шестимісячну позику державній казні на підставі ухвали сейму, емісія грошей не може відбуватися без такої ухвали більше ніж на 500 млн польських марок щорічно. Після першої такої ухвали від 7 лютого 1919 р. дозволено емісію на 250 млн польських марок³²³.

З метою запобігання валютного хаосу, в регіонах запроваджувалося дві валюти: місцева і одночасно – польська марка. Оскільки продуктивність варшавських друкарень була незначною, друк було передано до Австро-Угорського банку у Відні (банкноти для Польщі тут виготовлялись аж до 1922 р.). У 1919 р. оголошено заборону ввозу в країну банкнот з держав колишніх країн-загарбників, уже вилучених з обігу в тих країнах, але які перебували ще в обігу в Польщі. Австрійські крони спочатку штемпелювали, але через велику кількість фальшивок таку практику було припинено. 24 грудня 1919 р. сейм прийняв постанову про обмін крон на польські марки на колишніх окупованих австрійських територіях (за курсом 100 крон – 70 польських марок). Проведення обміну потрібно було здійснити впродовж місяця³²⁴. В 1920 р. німецькі марки вилучено з обігу у Великопольщі та Помор'ї, їх вимінювали без обмежень у співвідношенні 1:1. Тогоріч із території Другої Речіпосполитої вилучено російські царські рублі у співвідношенні: 100 рублів – 216 польських марок. На спірних польсько-німецьких і польсько-чеських територіях ситуація складалася по-іншому. У польській

частині Цешинської Силезії обмін крон на марки проводила Міжнародна комісія плебісцитова. Польсько-німецька конвенція, укладена 1922 р., постановляла, що німецька марка, як виняток, має бути платіжною одиницею на польській частині Верхньої Силезії до 1937 р. Реальності життя змусили відійти від умов конвенції. У 1922 р. темпи інфляції в Німеччині були швидшими, ніж у Польщі. Це спонукало населення користуватися польською маркою. Спираючись на очевидний факт, у грудні 1922 р. уряд видав розпорядження про вилучення німецької марки в Силезькому воєводстві до 1 листопада 1923 р.³²⁵

Після впровадження польської марки на території Середньої Литви (Віленський округ) у кінці 1923 р. вона стала обов'язковою платіжною одиницею на всій території держави. Спроби запровадження польської марки у вільному місті Гданськ не вдалися. Банк «вон Данцінг» від 1924 р. друкував власну валюту – гданський гульден. Він спирався на валютно-золоту систему (з перевагою резерву британського фунта: 1 фунт стерлінг = 25 гульденів). Обмін різних банківських білетів на польську марку спричинив ріст емісії і обігу марки. За підрахунками, на обіг рівновартості 8 млрд. польських марок (1 млрд. доларів США у листопаді 1918 р.) припадало майже 880 млн марок польських і понад 7 млн інших обігових коштів³²⁶. З метою покращення здійснення заходів щодо стабілізації фінансової системи, було прийнято розпорядження про створення Дирекцій скарбу і казначейств у воєводствах, зокрема у Кракові та Львові³²⁷.

Поступово в 1919–1921 рр. всі інші валюти були обміняні на польську марку, яка і стала єдиною офіційною валютою. Закінчення обміну інших грошових знаків на польську марку було однією з причин збільшення емісії,

а, зважаючи на незначний повоєнний товарообіг, зумовило інфляцію. У період створення нової держави її видатки значно перевищували доходи. Це призвело до дефіциту бюджету, який держава намагалася покрити за допомогою «надзвичайних» джерел доходів (внутрішніх та закордонних позик, майнових податків тощо), але і їх не вистачало на фінансування величезних потреб держави, особливо на війну, що точилася на Сході. У цій ситуації покриття дефіциту бюджету значною мірою відбувалося за рахунок друку щоразу більшої кількості польських марок. Крім цього, ріст емісії марок сприяв виділенню значних кредитів на відбудову та запуск в експлуатацію приватних підприємств. Збільшення емісії на бюджетні цілі та кредитування було можливим завдяки тому, що центральний банк (Польська Крайова Каса Позичкова) був у державній власності.

Особливістю економічних умов, за яких Польща стала незалежною, було неоднорідне розміщення промисловості по території відновленої країни. Чинниками локалізації промисловості стали, з одного боку, наявність ресурсів (корисних копалин, сировини), а з іншого - умови розвитку промисловості на колишніх окупованих територіях. На нашу думку, до цих умов можна віднести: митну і податкову політику, можливості пошуку капіталів і кредитів, внутрішні та зовнішні ринки збуту, наявність трудових ресурсів тощо. У кожному із окупованих регіонів умови розвитку промисловості були різними, тому отримана спадщина, як у загальному, так і з огляду на рівень індустріалізації та структуру промисловості, була дуже відмінною. Застосований географами та економістами поділ на Польщу «А», «В», «С» значною мірою повторював адміністративно-політичний поділ польських земель у ХІХ ст. До Польщі

«А» належали воєводства: Познанське, Поморське, Варшавське, Лодзинське, Шльонське, а також західні повіти Краківського і північні Келецького воєводств. Це була площа майже 118 тис. км², де проживало 14 млн мешканців. Польща «А» виробляла 90 % вітчизняної промислової продукції. До Польщі «В» входили воєводства: Люблінське, Львівське, Станіславське, Тернопільське, більшість повітів Краківського і південні Келецького. Площа території - 114 тис. км², кількість населення - 10,8 млн осіб. До Польщі «С» належали східні воєводства: Волинське, Поліське, Новоградське, Віленське, Білостоцьке. Загальна площа - 157 тис. км², чисельність населенням - 7,2 млн осіб.

Друга Річпосполита отримала у спадок розруху і зруйновану сферу економіки, а також галузеву структуру, в якій домінували текстильна, гірничо-металургійна і харчова галузі. Зруйнована війною промисловість країни на початковому етапі становлення Другої Річпосполитої перебувала у стані глибокої кризи. Промислова продукція в 1919 р. становила лише 30 % від рівня 1913 р. В окремих галузях спад виробництва був катастрофічним³²⁸. Так, рівень металургійного виробництва ледве досяг 10–12 % довоєнного, текстильна промисловість випускала 39 % продукції, порівняно з 1914 р., шерстяна - 20–27 %. У Королівстві Польському видобуток кам'яного вугілля у 1919 р. становив близько 68 % довоєнного обсягу, залізної руди - 30 %, чавуну - 4 %, виплавка сталі становила 3 %³²⁹.

Держави, які брали участь у війні, незважаючи на принцип рентабельності, розвивали ті галузі промисловості, які б задовольняли військові потреби. Тому найактивніше розвивалися машинобудівна і хімічна галузі, тут впроваджувалися нові технічні розробки й технології.

До найзначніших досягнень економіки тогочасної Європи потрібно віднести розвиток літакобудівної й моторобудівної галузей промисловості; впровадження конвеєрного і напіваавтоматизованого виробництва у військовій промисловості; запровадження стандартизації продукції, що базувалася на принципі заміності частин.

Польська промисловість технічно відставала від європейського рівня. Цей процес поглибився і у післявоєнний період. Після здобуття незалежності промислові потужності, що розташовувалися на територіях, що входили до складу Німеччини, були дуже зруйновані; не вистачало сировини, обігових коштів і кредитів. Повсюдно відчутним був дефіцит вугілля, тому що Верхня Силезія була приєднана до Польщі лише в 1922 р., а кількість видобутого в Домбровському і Краківському басейнах вугілля не забезпечувала потреб країни. За нищення промисловості під час війни Польща практично не отримала ніякого відшкодування. Польща не сплачувала, але і не отримувала репарацій. Не повернулися в державу також вивезені машини й устаткування. В період війни домінували військові потреби, саме вони породжували застійні явища в економіці³³⁰.

Після закінчення військових дій перед урядом постало два важливих завдання: відбудова промисловості, знищеної війною, та інтеграція, яка спиралася на пристосування промисловості до потреб незалежної держави. Важливо зазначити, що можливості впливу на збереження приватних виробників й інвесторів були обмежені. Інструментами промислової політики стали державні замовлення, кредитування і розподіл сировини, а коли не було власника підприємства – націоналізація важливих підприємств. Держава успадкувала багато

промислових, комунікаційних, інфраструктурних об'єктів. Саме вони і становили державний сектор в економіці.

За оцінками економістів А. Єзерського і С. Лещинської, до найважливіших з них належали «на колишніх російських територіях: Гута Банкова в Домброві Гурнічій, Гута Бляховня під Ченстоховом; на територіях австрійських: вугільні шахти «Бжеще», соляні копальні в Велісці і Бохні, а також нафтопереробний комплекс (рафінування нафти) в Дрогобичі, з якого згодом створено підприємство «Полмін», копальні солей содових (поташу) «TESP» і заводи «Азот» в Яворові»³³¹. На колишніх пруських територіях залишилися у спадок соляні розробки в Іновроцлаві, багато підприємств і заводів, зернових млинів в Бидгощі і 20 % акцій Гданської верфі. У Верхній Силезії в 1922 р. - вугільний концерн з шахтою «Король» в Королівській Гуті, якому було дано нову назву «Скарбоферм»; металургійний комбінат обробки олова в Стрибніку; водокачки у Шльонську, а також фабрика азотних сполук у Хожові. Всі підприємства гірничо-металургійної промисловості, які раніше належали державам, до складу яких входили польські землі, були об'єднані й управлялися Головною гірничо-металургійною дирекцією і Міністерством промисловості і торгівлі. Вартість підприємств, отриманих у спадок з територій трьох колишніх держав, оцінено в 1923 р. у 275 млн злотих³³². Непевна політична ситуація, реформи уряду Є. Морачевського, поява робітничих рад, загроза з боку Радянської Росії породжували побоювання окремих власників підприємств, щодо вкладених у відродження промисловості коштів, капіталів, які можуть пропасти даремно. Такі побоювання не були безпідставними. Зауважимо, що на початку 1919 р. вибухнули революції в Угорщині та Баварії.

Дуже складним було питання пристосування промисловості до потреб країни. Сформована на теренах великих держав галузева структура не відповідала зміні джерел сировини, новим ринкам збуту. Особливо це стосувалося текстильної промисловості Королівства Польського, що орієнтувалася на східний ринок; сільськогосподарської продукції і харчової промисловості Великопольщі і Помор'я, орієнтованих на німецькі ринки, а також гірничо-металургійної галузі, пов'язаної з промисловістю Німеччини³³³. Стає очевидним той факт, що передвоєнний видобуток кам'яного вугілля в Силезії, нафти в Галичині перевищував потреби польського ринку, а повне використання джерел сировини вимагало виходу на закордонні ринки.

Для легкої промисловості втрата східних ринків не могла компенсуватися Великопольським і Галицьким ринком, тому що потреби цих споживачів різнилися від потреб споживачів колишніх східних ринків. Крім того, зовсім не розвивалися такі необхідні для незалежної держави галузі, як хімічна, електротехнічна, виробництво зброї тощо. Відбудова і реконструкція промисловості вимагали також значних капіталовкладень, нестачу яких гостро відчували як держава, так і приватні підприємці.

На початковій фазі відбудови іноземний капітал не поспішав інвестувати в Польщу, зважаючи на ризик сусідства з Радянською Росією і Німеччиною, а також на домінування думки щодо Польщі як тимчасової держави. Іноземний капітал, який все-таки потрапив у Польщу, носив, як правило, спекулятивний характер. Іноземні інвестори намагалися використати повоєнний хаос, інфляцію та недосконалість законодавства.

Основний обсяг польської промислової продукції випускали великі підприємства, що мали досить високу

концентрацію виробництва. Проте було й чимало середніх і дрібних підприємств. Основні галузі промисловості частково були сконцентровані за територіальним принципом: паливно-сировинна, вугільна, металургійна – у Домбровському басейні й Верхній Силезії; машинобудівна – у Варшаві та Варшавському воєводстві; текстильна – в Лодзинському районі, військова – в Келецько-Радомському районі. Відносно другорядними промисловими центрами залишилися Білосток, Бельско, Бяла та деякі інші міста Північно-Західної Польщі. У багатьох місцевостях країни розташовувалися підприємства переробної та харчової промисловості (цукрові, винокурні заводи тощо), невеликі підприємства деревообробної галузі³³⁴. Східні території – західноукраїнські та західнобілоруські землі – становили індустріально відсталі ринки збуту і сировини для промисловості всієї країни. Важливим питанням для польської економіки була не тільки модернізація промисловості, а й структурна перебудова відповідно до нових умов і потреб відновленої держави. Виникла необхідність створити єдиний народногогосподарський організм шляхом уніфікації економічного права, технічних стандартів і нормативів, здійснити реструктуризацію промисловості в її територіальному розміщенні, забезпечити підприємства кваліфікованими кадрами, розпочати вихід на міжнародний ринок.

Закінчення воєнних дій і перехід до мирного життя сприяли відбудові промисловості країни, яка відроджувалась, здебільшого, за рахунок державних інвестицій. Отримуючи кредити від держави, підприємці повертали їх за номіналом, тобто, враховуючи інфляцію, за значно меншою вартістю, таким чином отримуючи значні прибутки. Так само виплата заробітної плати робітникам і службовцям грішми, курс яких постійно

падав теж приносила прибуток. Сприятливими для розвитку промисловості були і умови експорту, зокрема на такі товари: вугілля – в Австрії і Чехословаччині, текстиль – у Румунії, Австрії, Угорщині, ліс – у Німеччині й Великобританії. Крім цього, згідно з Версальським договором, Польща мала право вивозити свої товари в Німеччину без будь-якого мита впродовж п'яти років³³⁵. Таким чином, відбудова промисловості відбувалася в основному за рахунок державних кредитів і була завершена до 1923 р., хоча показник промислового виробництва, порівняно з 1913 р., не перевищував 75%³³⁶.

Важливо зауважити, що однією з причин зміни у галузевій структурі польської економіки була Перша світова війна. З одного боку, чимало підприємств було знищено у період війни, їх не змогли відбудувати за час незалежності, з іншого – певні ділянки виробництва під час війни були штучно розвинені: наприклад, хижацька заготівля деревини. Тому структура зайнятості в період відбудови була наслідком всіх вказаних чинників³³⁷.

Різні галузі промисловості відбудовувалися нерівномірно. Так, за даними статистики, видобуток залізної руди в 1923 р. досягнув 97 % довоєнного рівня (у післявоєнних кордонах, враховуючи Силезію), виплавка сталі – 70 %, чавуну – лише 42 %. Особливо відставала металургія Королівства Польського, де чавуну виплавляли лише 27 %, а сталі – 42 % довоєнного показника. Видобуток кам'яного вугілля досяг 89 % довоєнного рівня. У Домбровському, Сосновецькому і Краківському промислових округах навіть перевищив довоєнний. Текстильно-бавовняна промисловість перевершила довоєнний рівень. За кількістю тонкопрядильних веретен у всіх змінах – 139%, механічних ткацьких верстатів – 112%, робітників – 115%. Водночас відставала текстильно-

вовняна промисловість, за кількістю чесальних веретен у всіх змінах лише 56, 5% механічних ткацьких верстатів – 37%, робітників – 59% довоєнних показників³³⁸. Найбільш промислово розвинутими були центральні та західні регіони Польщі, а найменш – східні воєводства.

Такий розвиток промисловості Польщі призвів до її однобокості. Основні причини цього, на нашу думку, крилися в обмеженості внутрішнього ринку; складності процесу формування єдиного народного господарського механізму на територіях, які тривалий час розвивалися за різними економічними моделями тих держав, у складі яких вони перебували; відриві польської економіки від зовнішніх ринків збуту і сировини; нестабільності в середині самої держави та у світовій економічній системі.

Важливу роль у промисловості Другої Речіпосполитої відігравала електроенергетична галузь. Вона порівняно мало постраждала в період війни, тому передвоєнні рівні виробництва було відновлено досить швидко. До Першої світової війни на територіях Польщі існувало близько 400 електростанцій. Після приєднання Верхньої Силезії в Польщі налічувалось 506 електростанцій. Більшість (53 %) електростанцій становили державні підприємства (найчастіше міські); 35 % – приватні (при заводах) і 12 % – залізничні. У 1919 р. було створено Електротехнічне правління, яке мало займатися дослідницькою діяльністю і реалізацією проекту електрифікації країни³³⁹.

У цей період якнайшвидше потрібно було відбудувати металургійну і машинобудівну промисловість. Наприклад, виробництво сталі (без врахування території Верхньої Силезії) становило в 1919 р. заледве 18 тисяч тонн, а перед 1914 р. – близько 400 тисяч тонн³⁴⁰. Прості математичні підрахунки засвідчують спад виробництва у

22 рази. Сталь – це не лише стратегічно важливий метал. Це і робочі місця і соціальна захищеність працюючих. Було розпочато й відбудову ремонтних майстерень для транспорту і артилерійського спорядження. Центральні автомобільні майстерні готували до експлуатації транспорт, який залишився після окупації.

Вже в листопаді 1918 р. було сформовано Державне Управління торгівлі й Державне Управління з закупівлі товарів першої необхідності з метою подолання кризи в паливній сфері та гострого дефіциту товарів. Уряд розробив загальні рекомендації щодо розподілу товарів, запровадивши тимчасову карткову систему. З квітня 1919 р. Державне Управління торгівлі координувало розподіл товарів першої необхідності³⁴¹. Карткова система охопила біля 15% загальної кількості населення, в основному жителів великих міст. Вона стосувалась таких продуктів, як: хліб, цукор, сіль, мило, вугілля, сірники, чай тощо. Село отримало зобов'язання постачати сільськогосподарські продукти, які призначалися для забезпечення армії і міст. На колишній прусській території почало свою роботу Головне Продовольче Управління. Внаслідок появи «чорного ринку» в 1919 р. уряд прийняв рішення про заходи щодо боротьби з лихварством і спекуляцією³⁴². Такі заходи польського уряду певною мірою нагадували політику «воєнного комунізму».

У 1921 р. інституції, що займалися розподілом товарів, були ліквідовані, а у 1922 р. скасовано заходи, спрямовані на боротьбу з лихварством і спекуляцією. Після припинення воєнних дій було здійснено повернення до системи вільного ринку, до свободи підприємництва і виробництва, ліберальної торговельної політики і золоті валюти як гарантії грошової стабільності³⁴³.

Видобуток вугілля в Другій Речіпосполитій був однією з найбільш розвинутих і прибуткових для держави галузей промисловості. Основні вуглевидобувні басейни: Силезький, Краківський і Домбровський. У перші повоєнні роки відчувався гострий дефіцит вугілля, потреби країни покривались лише на 40%, цей процес тривав аж до 1922 р. – приєднання Верхньої Силезії³⁴⁴. Запровадження регламентації у розподілі вугілля не могло вирішити паливної кризи. Після здобуття незалежності державі належало 2 шахти: у Бжеще і Спитковіце. У 1922 р. було створено польсько-французьку спілку, під назвою «Польські шахти скарбове на Верхній Силезії» («Скарбоферм»), половина видобутку якої належала польській державі. У тому ж таки 1922 р. видобуток вугілля становив 2,8 млн тонн, коксу 170 тисяч тонн, у спілці було зайнято майже 19 тисяч робітників³⁴⁵.

Найбільшого пожвавлення у вугільній галузі було досягнуто у 1923 р., коли загальний страйк у басейні Руру (Німеччина) створив сприятливі умови для вивозу і продажу вугілля в цю країну³⁴⁶. Вуглевидобувна галузь посідала важливе місце в економіці Другої Речіпосполитої, а тому уряд надавав великого значення її розвитку та намагався з цією метою застосовувати всі тогочасні досягнення науки і техніки. З огляду на те, що вугілля було одним із головних експортних товарів, вуглевидобувна галузь була важливим елементом зовнішньої торгівлі для Польщі й утвердження держави на міжнародному ринку.

Металургійна галузь посідала також одне з важливих місць в економіці Польщі. Після здобуття незалежності на польських землях було 24 великих металургійних підприємства, з них 11 - у Верхній Силезії. До них входили вугільні шахти, сталеплавильні заводи, що виробляли сирець заліза і сталі, а також заводи, в яких відбувалася

подальша переробка сталі у напівфабрикати і готові вироби. Силезькому холдингу підпорядковувались 6 металургійних підприємств на території колишнього Королівства Польського, зокрема в Ченстохові, Домбровському басейні³⁴⁷.

Для польської металургії характерною залишалася залежність від іноземних капіталовкладень. Так, у 1920–1922 рр. німецький промисловець Ф. Фліск закупив контрольний пакет акцій 3-х з 5-ти існуючих металургійних концернів у Верхній Силезії, в які входили об'єднання «Бісмарк», «Силезія», а також Катовіцьке акціонерне товариство. Концерн Фліска відіграв найважливішу роль в приєднанні до Польщі частини Силезії. В 1925 р. він отримував 25 % всіх замовлень на сталь і металовироби³⁴⁸. Технічний рівень металургійної промисловості, крім Силезії, був незадовільний³⁴⁹. Металургія імпортувала 80 % руди, 75 % металолобрухту і 11 % коксу. Основна частина продукції йшла на внутрішній ринок (80 %), який був дуже розрізнений. Наприклад, сім східних воеводств, що становили 50 % території, споживали лише 5 % продукції³⁵⁰.

Найбільш залежними від іноземних капіталів були приватні банки, інституції майнового страхування, електростанції, газопроводи, водогони, нафтова промисловість і металургія. У цих галузях частка іноземного капіталу становила понад 40 % (в деяких з них цей показник сягав 77 %). Найбільшими частками володіли французи, німці, а в кінці 1920-х років – американці³⁵¹. Американський капітал на деяких підприємствах по суті репрезентував інтереси німців, які тільки фіктивно передавали американцям контрольні пакети акцій. Польські підприємства були залежними від іноземного капіталу також через кредитну систему. Така форма

залежності відіграла більшу роль, ніж частка в акційних капіталах³⁵².

Як зазначалося вище, Польща була державою з низьким рівнем капіталізації, а вітчизняна буржуазія не володіла значними фінансовими ресурсами. Тому кожен наступний уряд вважав, що для забезпечення надходжень в економіку держави необхідним є заохочення іноземних інвесторів до здійснення інвестиційної діяльності в Польщі. Цю концепцію підтримували всі уряди, навіть у період кризи. Тому, наприклад, не запроваджувалося девізних обмежень, бо це, як відомо, зменшило б обсяги надходження іноземних капіталів для здійснення вкладень у державі. Єдиними були уряди і у намаганні за будь-яку ціну втримати паритет злота відносно до золота, що гарантувало б іноземним інвесторам повернення вкладених коштів.

Виробництво кольорових металів, цинку й олова, було сконцентроване в основному у Верхній Силезії, тоді як у Краківському і Домбровському басейнах кольорових металів видобувалося не більше 10 % від загального обсягу. Після приєднання Верхньої Силезії в 1922 р. до Польщі, заводи, які належали фірмі Гесхе в Польщі, відділено і створено Спілку Гесхе (С.А.) в Катовіцах³⁵³. До цієї акційної спілки належали: дві шахти видобутку цинкових й олов'яних руд, ливарні цинку в Шопеняцах і Тжебіні; плавильні олова в Малій Домрові та Тжебіні; вугільні шахти і заводи з виробництва різних супутніх продуктів і товарів (від штучних добрив до фарфору). В кінці 1920-х рр. спілка забезпечувала роботою понад 20 тисяч робітників³⁵⁴. Меншу роль відігравали підприємства з виробництва цинку, що належали концерну Доннесмаркув й акційні спілки в Ліпінах. Польща була важливим виробником цинку в світі. Цинк експортувався

до багатьох країн, та найбільшим споживачем була Німеччина³⁵⁵.

Загалом металургійна промисловість Польщі в основному працювала на внутрішній ринок і намагалася пристосуватися до нових економічних умов, щоб забезпечити потреби військової, машинобудівної та інших галузей, які почали розвиватись в той період. Основні інвестиції були спрямовані на збільшення видобутку сировини та модернізацію виробництва.

Унаслідок післявоєнної розрухи у волоконно-текстильній промисловості Польщі спостерігався спад виробництва. Під час німецької окупації було демонтовано, вивезено і знищено значну частину технічного устаткування, зокрема цінні деталі, що містили кольорові метали, пограбовано склади сировини. Загальні втрати в Лодзинському районі становили 850 млн франків золотом³⁵⁶. Матеріальних цінностей було втрачено майже на 1 млрд. франків золотом. Відновлення та відбудова лодзинської текстильної промисловості відбувалася за підтримки американських інвесторів. До початку 1920 р. вдалося запустити 30 % фабрик, а рівень зайнятості на виробництві у цій галузі становив 25 % від довоєнного рівня. Держава допомагала у відбудові текстильної промисловості: надавала дешеві кредити, робила значні держзамовлення, проводила політику пільгового оподаткування³⁵⁷. У 1923 р. кількість підприємств текстильної галузі становила 831, а кількість зайнятих у ній робітників - більше 100 тисяч осіб. Домінували великі (більше 200 робітників) та середні підприємства (від 20 до 200 робітників)³⁵⁸. Головними осередками волоконно-текстильної промисловості Польщі були такі округи: Лодзинський, Бельський, Білостоцький. Виробництво волокон, пряжі і вовняних тканин у

Лодзинському окрузі становило понад 60% продукції всього краю, у Білостоцькому – 30%, у Бельському – 10%. Щодо поставок бавовняної продукції, Лодзинському округу належала першість – 95% всього виробництва.

Лляна промисловість була дуже розсосереджена: округ Бельський (Александровіце), Жирардов, поодинокі підприємства в Краківсько-Ченстоховському і Лодзинському регіонах. Виробництво шовку і шовкових тканин було сконцентроване в Лодзі, решта підприємств розміщувалася у Варшаві, Кракові та його околицях, Мілановку³⁵⁹.

Модернізація текстильної промисловості відбувалася дуже повільно. Головним чином, це був перехід від парових до електричних моторів, а також імпорт машин, тонкопрядильного устаткування на електричній тязі. Найбільше було модернізовано прядильництво, а найменше – ткацтво.

Польська текстильна промисловість залежала від імпорту сировини: бавовни, шовку, вищих сортів вовни і вовняної пряжі. Перед Першою світовою війною 40 % бавовни постачала Росія, після війни 90% бавовняної сировини - із США, з Індії – 6%, з Єгипту – 4%. Імпорт сировини відбувався частково за допомогою товарообміну, тобто, за домовленістю, 50% імпортованої сировини купували, а іншу частину обмінювали на польські товари: лляні тканини і бекон. Вовняна промисловість також залежала від імпортової сировини, бо в державі її було лише 10–20%. Виробництво вовни не мало належного збуту: якість продукції була низькою, не був організований і належний оборот на внутрішньому ринку³⁶⁰.

Продукція текстильної промисловості спрямовувалась в основному на внутрішній ринок. Важливим

споживачем була держава, яка забезпечувала обмундирування армії, служб поліції, залізничників тощо.

Експорт був невеликий, становив кілька відсотків від вітчизняного виробництва. У 1920-ті роки основною проблемою була втрата східних ринків сировини і збуту. Деякі галузі, приміром, льонопрядильна, перебували під захистом і на дотації держави. Польща була одним із найбільших виробників лляного волокна. Культивування льону було популяризоване. У період великої кризи Державний сільськогосподарський банк виділяв кредити для розвитку лляної промисловості. Крім того, виробництво льону і коноплі не залежало від імпоротної сировини. Були створені вигідні умови для розвитку цієї галузі завдяки держзамовленню на військову амуніцію, що виготовлялася в основному з лляних тканин. Майже 50–60 % лляної продукції використовували державні підприємства³⁶¹.

Виробництвом шовкових волокон, пропагуванням вирощування в країні дерев-шовковиць, відгодівлею шовкопрядів займалася дослідна станція в Міланкові, створена в 1924 р. Проте вітчизняна сировина не могла повною мірою задовільнити потребу в шовкових тканинах і виробках, тому виробництво шовку відбувалося в основному з імпоротної сировини. Виробництво польського штучного шовку було започатковано в 1911–1914 рр., коли створено перші заклади в Томашові Мазовецькому і Мишкові. Після Першої світової війни ці фабрики відновили діяльність, до них приєдналися фабрики в Ходакові й Раві. Частина продукції призначалася на експорт, в основному до країн Європи. Найважливішим конкурентом в цій галузі була німецька промисловість³⁶².

Таким чином, текстильна промисловість у міжвоєнний період не досягла високих показників у своєму

розвитку: була значно недофінансована, постійно боролась з труднощами щодо поставок сировини, ринків збуту, її продукція не завжди була конкурентноспроможною. Значення цієї галузі в економіці Другої Речіпосполитої було менш вагомим, ніж в економіці довоєнної Польщі. Виробництво текстильної промисловості було орієнтованим в основному на внутрішній ринок.

Створення єдиного економічного організму держави було неможливим без створення загальнодержавної транспортної системи. В польській транспортній системі комунікацій основну роль відігравала залізниця, якою транспортувалося до 97 % вантажів і 87% пасажирів³⁶³. Головну залізничну лінію було відбудовано ще в період війни з Росією і повоєнної інфляції. В 1921р. здана в експлуатацію залізничну магістраль, що з'єднувала Варшаву і Познань³⁶⁴.

Найважливішою інвестицією у транспортну систему Польщі стала будова лінії між Верхньою Силезією і портами Гдині та Гданська, що отримала назву «вугільної магістралі» і мала життєво важливе значення для Польщі³⁶⁵. Цей проект вимагав будівництва нових відрізків допоміжних і під'їзних шляхів, і перебудови існуючих та будівництва нових товарних станцій³⁶⁶. Польським урядом було вжито дієвих заходів щодо уніфікації залізнично-вагонного парку, що залишився у спадок від трьох імперій і був дуже розрізнений. Це стало можливим завдяки будівництву в Польщі кількох паровозобудівних і вагонобудівних заводів, які змогли повністю забезпечити потреби польських державних залізниць новітнім парком. Окрім залізничного транспорту, в масових перевезеннях був задіяний і річковий транспорт, який також поступово модернізувався³⁶⁷.

Загалом у 1921–1923 рр. процеси відбудови відбувалися досить швидко, причому охопили майже всі галузі економіки. Держава здійснювала ряд заходів, які були спрямовані, з одного боку, на лібералізацію господарської системи і відмови в 1921 р. від регламентації, а з іншого – на об'єднання країни в єдину економічну систему. Це вимагало чималих зусиль для створення нових транспортних систем сполучення між колишніми окупованими територіями, а також запровадження єдиної грошової одиниці; включення до господарської системи Польщі економічного регіону Верхньої Силезії; створення єдиного державного господарського податкового цінового, митного законодавства; регулюючих приписів щодо створення і функціонування промислових підприємств, банків, страхових компаній, транспортних тощо.

Отже, у перші роки незалежності Польща перебувала у складних соціально-економічних та суспільно-політичних умовах. По-перше, держава зазнала розрухи: значних людських втрат і матеріальних збитків. По-друге, Польська держава існувала за умов різнопланової соціально-економічної диспропорції між окремими регіонами країни, що раніше були у складі трьох різних імперій. По-третє, становлення Другої Речіпосполитої відбувалося на фоні глибокої економічної кризи і залишеного у спадок занепаду в промисловості та сільському господарстві. По-четверте, мали місце гострі суспільно-політичні та національні конфлікти у середині суспільства. Зазначимо, що усі згадані вище чинники становили суть двох суперечливих, але взаємопов'язаних соціально-економічних та суспільно-політичних процесів. З одного боку, післявоєнної розрухи, з важкою спадщиною минулого; наростання соціальних суперечностей і

політичної нестабільності, які гальмували поступ суспільства. З іншого – зародження, формування та становлення в межах відродженої держави нових соціально-економічних та суспільно-політичних відносин.

Першочерговими завданнями для новопосталої Польщі стали: відбудова господарства та пристосування його до умов «мирного життя», створення єдиної інфраструктури, реструктуризація та модернізація основних галузей промисловості, формування єдиної фінансової та торгівельної системи. У перші роки незалежності польською владою було вирішено чимало з поставлених завдань. Зокрема, розроблено і запроваджено заходи, що були спрямовані, з одного боку, на лібералізацію господарської системи і відступу вже в 1921 р. від різних форм регламентації, а з іншого – на об'єднання країни в єдину економічну систему. Відбувалося формування засад сільськогосподарського виробництва і поступово реалізувалася земельна реформа.

РОЗДІЛ 3. КОНСТИТУЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ ДРУГОЇ РІЧПОСПОЛИТОЇ (1919–1921 рр.)

3.1 Початок роботи над проектами Конституції (січень 1919 – липень 1920 рр.)

Поразка Центральних держав у Першій світовій, крах Німецької, Австро-Угорської та Російської імперій, піднесення революційної боротьби народів Росії, Німеччини та Австро-Угорщини створили сприятливі зовнішньополітичні умови для реалізації прав пригнічених націй на відновлення незалежності й свободи. Саме завдяки дії багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, але насамперед збігові національних інтересів і міжнародної ситуації в результаті поразки Четвертого союзу в Першій світовій війні й піднесенню національно-визвольних рухів слов'янських народів на тлі загальнореволюційної ситуації в Європі, поневолені народи здобули втрачену незалежність і самостійність. Вирішальне значення, на наш погляд, мала позиція самих слов'янських народів, які перебували під владою іноземних імперій, але продовжували боротися за національне визволення.

Падіння російського царату, як і поразка Центральних держав, створили поневоленим народам сприятливі умови для побудови національних держав. Водночас це не означало, що ситуація автоматично зумовлювала появу нових незалежних держав. Зауважимо, що відмираючі імперські режими мали сильні традиції, а Німеччина володіла ще й військовою силою. Тому навіть у момент розпаду європейських імперій слов'янські

народи не змогли б розраховувати на незалежність та державність, якщо б їх не досягли та утримали власними військовими, політичними та дипломатичними зусиллями. Безумовно, відродження незалежності й суверенності слов'янських держав та їх подальше становлення й розвиток стали закономірним виявом багатоміркової національно-визвольної боротьби народів, їх прагнення до волі, жагучого бажання розпоряджатися власною долею.

Виникнення після Першої світової війни нових слов'янських держав стало завершенням довготривалості їх національно-визвольних рухів і змагань. Перша світова лише прискорила та загострила становлення національної державності слов'янських народів Центрально-Східної Європи, який був виявом закономірності розвитку суспільно-політичних подій, історичної зумовленості їх відродження. Національно-визвольний рух у Центрально-Східній Європі вже в другій половині XIX ст. перетворився на важливий фактор міжнародного життя й досягнув певних результатів: на карті європейського континенту з'явилися незалежні Чорногорія, Сербія, Болгарія. Однак до політичної катастрофи Першої світової війни більшість народів цього регіону, що перебувала у складі Російської, Австро-Угорської, Німецької імперій, об'єктивно не могли розраховувати на здобуття державної незалежності.

Світова війна 1914–1918 рр. загострила до крайності національне питання на міжнародній арені. Саме на її час припав апогей національно-визвольної боротьби слов'янських народів. Радикалізація національно-визвольних сил народів Центрально-Східної Європи під впливом Лютневої революції та Жовтневого перевороту в 1917 р. у Росії призвела до істотної еволюції програм

національних політичних сил і гасел, аж до відновлення національно-державної незалежності.

Частина політичних сил в Австро-Угорщині відмовилася від підтримки існуючої системи дуалізму, а лідери політичної еміграції, що входили до Югослов'янського комітету в своїй «Травневій декларації» від 30 травня 1917 р. висунули на порядок денний завдання об'єднання словенців, хорватів у єдину державну структуру, щоправда під скіпетром Габсбургів. Необхідність розширення прав для національних регіонів Габсбурзької монархії почали вимагати в рейхсраті парламентські групи чеських, закарпатських та галицьких українських партій. У Корфській декларації, яку ухвалили уряд Сербії та Югослов'янський комітет 20 липня 1917 р., йшла мова про прагнення створити після закінчення війни єдину державу сербів, хорватів та словенців на чолі з династією Карагеоргієвичів, до складу якої увійшли б також, окрім Сербії та Чорногорії, всі південнослов'янські землі, що належали Габсбурзькій монархії³⁶⁸. У нових політичних умовах на завершальному етапі Першої світової війни могли зреалізуватися багатолітні прагнення слов'янських народів до відродження самостійного життя.

Водночас, зазначимо, що із наближенням поразки Четверного союзу поряд із зростанням національно-визвольного розгорнувся революційний рух. До нього була залучена значна частина різноманітних верств населення, яка вимагала розширення політичної та економічної демократії, тим більше, що в умовах війни відбувалося запровадження різних регламентацій та обмежень. Для народів нагальним постало питання про національне звільнення та створення власної державності. Не погоджуючись із позицією Центральних держав на

переговорах у Бресті, 6 січня 1918 р. частина депутатів чеського сейму та чеські депутати австрійського рейхсрату прийняли Трикральську декларацію, в якій не тільки засуджувалася позиція австрійського уряду, але й вимагалось утворити суверенну Чеську державу. На нараді представників Словацької національної партії та інших політичних угруповань 24 травня 1918 р. була висловлена думка про право нації на самовизначення. 3 березня 1918 р. у Загребі на зборах представників політичних сил Хорватії, Словенії, Боснії та Герцеговини, Далмації, Істрії було заявлено про необхідність утворення незалежної держави словенців, хорватів та сербів.

Політичні сили слов'янських країн уже до осені 1918 р. були готові у випадку поразки блоку Центральних держав взяти у свої руки владу та проголосити незалежність. Для цього підготовлені відповідні організаційні структури: Чеський національний комітет, Народна рада Словенії, Народна рада Боснії та Герцеговини, Народне віче словен, хорватів, сербів.

11 листопада 1918 р. в Німеччині було повалено монархію, а представники німецького уряду підписали перемир'я з державами Антанти, що означало завершення Першої світової війни. Центральні держави зазнали поразки.

Утворення Чехословацької Республіки прискорилося у зв'язку із закінченням Першої світової війни. 27 жовтня 1918 р. Австро-Угорщина звернулася з нотою до уряду США про негайне укладення перемир'я і сепаратного миру. Чехи це сприйняли як капітуляцію імперії. 28 жовтня Празький Національний комітет проголосив утворення Чехословацької держави. 30 жовтня в Мартинській декларації Словацька національна рада заявила, що «словацька нація і в мовному, і в культурно-історичному

відношеннях є частиною чесько-словацької нації...» і висунула вимогу «права на самовизначення на основі повної незалежності»³⁶⁹. Національний комітет був розширений і перетворений у Тимчасові національні збори Чехословащини, які 14 листопада урочисто проголосили ліквідацію влади Габсбургів і утворення Чехословацької Республіки. Її першим президентом був обраний Т. Масарик, головою уряду став К. Крамарж, міністром закордонних справ – Е. Бенеш³⁷⁰.

Події на завершальному етапі Першої світової вплинули на вирішення майбутнього державно-правового стану південнослов'янських народів. 29 жовтня 1918 р. Народне віче проголосило створення Держави словенців, хорватів і сербів з повним відокремленням від імперії Габсбургів та приступило до формування уряду й місцевих органів влади. Проте ця держава проіснувала до 1 грудня 1918 р. 24 листопада 1918 р. народне віче в Загребі прийняло рішення про об'єднання Держави словенців, хорватів і сербів з Королівством Сербія. 26 листопада Черногорська народна скупщина у м. Подгориці проголосила повалення династії Негошей, конфіскувала королівське майно і ухвалила про об'єднання з Сербією. Рішення про об'єднання з Сербією народна скупщина Воеводини прийняла 25 листопада 1918 р. 1 грудня 1918 р. в Белграді в присутності делегатів центрального Загребського віча, чорногоренської і воеводинської Скупщин від імені сербського короля була оприлюднена декларація, в якій проголошувалось створення об'єданого Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС).

Утворення та проголошення наприкінці жовтня й листопаді 1918 р. нових країн у Центральній та Південно-Східній Європі стало завершенням довготривалого процесу національно-визвольного руху слов'янських

народів як закономірної події в їх національній історії. Новопосталі держави відродили і продовжили багатовікові традиції слов'янських народів, стали одним із помітних кроків на шляху становлення національної державності.

Зауважимо, що, незважаючи на складні внутрішні та міжнародні умови післявоєнної Європи, слов'янські країни нагромадили у міжвоєнний час певний досвід державного будівництва, формування правової системи, вирішення вагомих соціально-економічних завдань й становлення духовних засад національних утворень. За час перебування етнічних земель слов'ян під владою імперій у них нагромадився потенціал протесту, прагнення до свободи й вільного розвитку. Тому відновлення після Першої світової війни суверенних слов'янських держав започаткувало демократичні перетворення та перебудови суспільств на національних основах. Утвердження слов'янських національних державностей супроводжувалося встановленням кордонів, об'єднанням земель етнографічних територій і населення в єдиний державний організм, захистом суверенності й політичної самостійності.

Проголошення нових держав у слов'ян після Першої світової війни ще не означало їх фактичного створення. Разом із тим, давали про себе знати і гострі суперечності між країнами-переможницями. За складних умов чехословацька делегація на Паризькій мирній конференції домагалася задоволення більшості своїх територіальних вимог. Кордони республіки були визначені Версальським, Сен-Жерменським і Тріанонським договорами держав-переможниць з Німеччиною, Австрією і Угорщиною. Крім чеських земель і Словащини до складу нової держави увійшла Закарпатська Україна, яку у лютому 1920 р. було

офіційно приєднано до Чехословаччини під назвою Підкарпатська Русь³⁷¹.

Площа Чехословацької республіки, встановлена мирними договорами, склала 140,4 тис. км². Це була багатонаціональна держава індустріально-аграрного типу, до складу якої увійшли близько 26% населення і 21% території Австро-Угорщини, в її кордонах опинилося 60–70% всієї промисловості колишньої імперії³⁷². Утворення Чехословацької Республіки – історично прогресивне явище. Була відвернута реальна загроза денационалізації чехів і словаків. Відкрилися ширші можливості для розвитку національної економіки, культури, освіти та науки. Стабілізації державного правопорядку слугували перші законопроекти, які прийняли Національні збори, проведення земельної реформи. Основи державного устрою ЧСР були закладені тимчасовою Конституцією, ухваленою наприкінці 1918 р., а потім зафіксовані у новій Конституції, яку затвердив парламент 29 лютого 1920 р. Основний закон країни визначав принципи функціонування політичної системи Чехословаччини.

Складно і суперечливо відбувалося державотворення сербського, хорватського і словенського народів. З проголошенням Королівства сербів, хорватів і словенців самостійною державою відбувається динамічний й водночас важкий і болісний, навіть драматичний поступ першої Югославії. Державний розвиток з часу об'єднання південних слов'ян 1 грудня 1918 р. і до прийняття Відовданської конституції 28 червня 1921 р. характеризують суперечливі результати. З одного боку, закладені правові основи Королівства СХС, які слугували на внутрішньому і зовнішньополітичному рівні підтвердженням його легітимності. З іншого, кінець означеного періоду позначений кризою відносин

політичних представників сербів, хорватів і словенців, що ставило під сумнів життєвість югославської ідеології, на якій під час Першої світової війни ґрунтувався увесь об'єднавчий процес. Якщо наприкінці 1918 р. по обидва боки Сави, Дріни і Дунаю Югославія проголошувалася «землею обітованою» для трьох народів, то у червні 1921 р. рішення стосовно долі основного закону країни приймали лише сербські політичні партії.

Сербо-Хорвато-Словенська держава обіймала територію у 248 тис. км² з населенням 12 млн осіб. До її складу ввійшли 8 південно-слов'янських областей: Сербія, Хорватія, Чорногорія, Словенія, Воеводина, Далмація, Македонія, Боснія і Герцеговина, – різних як за своїм національним складом, так і за рівнем економічного розвитку. Сербі, які стали пануючою нацією, становили 39% від загальної чисельності населення країни³⁷³.

Мирний договір, що був підписаний 27 листопада 1919 р. у паризькому передмісті Нейї-сюр-Сен, утвердив результати Першої світової війни для переможеної Болгарії. Остаточні його умови перевершили навіть найпесимістичніші очікування болгарських ідеалістів. Їх болгарська громадськість сприйняла як другу «національну катастрофу». Болгарія вийшла з Першої світової зі значними людськими, територіальними і матеріальними втратами, виснаженою і дезорганізованою економікою, соціальною напругою. Стан всеохоплюючої кризи диктував необхідність пошуку нетрадиційних і нестандартних шляхів виходу з нього.

Друга за п'ять років поразка Болгарії остаточно дискредитувала ліберально-германофільські партії. Монархічний режим тримався значною мірою на багнетах окупаційних французьких та італійських військ. У травні 1920 р. було створено однопартійний уряд Землеробського

народного союзу (БЗНС), який обрав курс на проведення демократичних реформ, висунув завдання ліквідувати «спекулятивний капітал». «Селянський стан» проголошувався провідним, лунали заклики до встановлення «селянської демократії», «селянського царства» тощо. Тільки за перший рік діяльності уряду БЗНС прийнято понад 100 законів, які стосувалися різних сторін життя болгарського суспільства і мали демократичний характер³⁷⁴. Не випадково опоненти реформ називали членів Землеробського союзу «помаранчевими більшовиками». Однак, значна частина законів так і залишилася на папері. Певною мірою через соціальну неоднорідність складу БЗНС, відсутність єдності в його керівництві, а також протидію внутрішніх та зовнішніх опонентів поглиблення реформ. Попри зусилля модернізувати Болгарію, вона залишалася відсталою аграрною країною з переважанням традиційного дрібнотоварного виробництва і соціальними проблемами у міжвоєнний час.

Слов'янські країни входили у виборену державність за наявності значних труднощів політичного, економічного, етнічного, соціального характеру. Зауважимо, як внутрішнього, так і зовнішнього контексту. Це спостерігаємо упродовж прийдешніх мирних десятиліть. Слов'янські державності пройшли складний шлях міжвоєнного періоду. Починаючи від радості й віри одних і не збутих надій інших, через досягнення і конфлікти до наступної війни, яка виявилася ще важчою за своєю суттю. Усі сфери життя потребували праці, талановитих керівників, творчого духу.

Становлення самостійних слов'янських держав завершилося в 1920–1921 рр. після міжнародно-правового врегулювання кордонів і прийняття конституцій. У такий

спосіб було зrealізовано право пригнічених націй на державну незалежність. Нововідроджені слов'янські держави були багатонаціональними, що вносило свої корективи у їх державну політику й розвиток. З утворенням незалежних держав створювалися сприятливі умови для розвитку національної культури, різних форм суспільного і політичного життя. Водночас, ті суперечності, які мали місце, давали про себе знати у наступні десятиліття й століття, коли на політичній карті світу постали нові держави уже наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

З моменту відновлення в листопаді 1918 р. державної незалежності Польщі постало закономірне питання про ухвалення Конституції, де, разом з іншими питаннями, була б визначена також модель державного устрою країни. Вирішення цього завдання покладалося на Законодавчий сейм. Вибори до нього були призначені на 26 січня 1919 р. Прийняття Конституції, а отже, визначення форми політичного устрою Польської Республіки, було головним завданням Законодавчого сейму. Загалом, ям ми писали перед цим на загальний сейм поляки поклали великі надії і сподівання.

Відповідно до декрету від 28 листопада 1918 р., територію, де мали проводити вибори, поділили на 71 округ: 34 у Королівстві й Білостоцькому окрузі, 2 – Цешинській Сілезії, 24 – Галичині, 11 – Великій Польщі. Звернемо увагу на факт, якому мало приділено уваги в історіографії. У Цешинській Сілезії, що не належала до Речіпосполитої перед першим поділом, передбачалося проведення виборів у двох округах: Цешинському (з Бельським повітом) і Фридецькому. До виборів мали бути задіяні терени всієї Галичини, а також польських гмін Спіша і Орави. Щодо частини польських піднімецьких земель, разом із територіями, котрі належали Польщі перед

першим поділом, то тут утворили виборчі округи також на землях Верхньої і Середньої Сілезії, на Вармії і Мазурах, у частині західного Помор'я, що раніше належала до Пруссії. Визначена на півдні й заході територія виборчих округів відповідала територіальним принципам, сформульованим КНП у Парижі³⁷⁵.

Виборчі округи були сформовані на перспективу збільшення польської території³⁷⁶. На наше переконання, до уваги не бралися реальні можливості проведення виборів на цій території. Під німецьким контролем надалі перебували не лише підпруські польські території, а й частини східних районів Королівства, Білостоцька область. Галичина на схід від Перемишля була тереном польсько-української війни. Тому того ж дня, 28 листопада, було видано другий Декрет про вибори до Законодавчого сейму³⁷⁷. За ним, вибори призначалися на 26 січня 1919 р. Кількість округів обмежувалася до 33. Попередньо вони стосувалися підросійських територій (без північних повітів колишньої Сувальської губернії), Цешинського округу Цешинської Сілезії, а також 11 – Західної Галичини з Перемишлем. Оскільки в інших округах Галичини, як вважалося, вибори не могли на той час бути проведені, до Законодавчого сейму мали увійти польські депутати колишньої палати депутатів Ради держави Австрійської монархії. Через смерть у Львові двох депутатів, згідно з Декретом, на 26 січня 1919 р. призначалися додаткові вибори, що відповідало принципам тогочасного австрійського виборчого закону. У документі також зазначалося, що вибори в «німецьких» польських землях відбудуться «після угоди з представниками польського суспільства на теренах пруської дільниці»³⁷⁸.

Як бачимо, фактично Декрет про вибори до Законодавчого сейму від 28 листопада 1918 р. залишав

відкритим питання виборів на польських землях, у складі Німеччини. З одного боку, творці документа мали враховувати те, що ці території й надалі залишалися в межах іншої держави, а тому не могло йтися про нав'язування владою Варшави рішення про проведення на них виборів до Законодавчого сейму. З іншого боку, важливу роль відігравали внутрішні чинники. Маємо на увазі відносини між урядом і КНП, який держави Антанти продовжували тоді сприймати як єдину реальну репрезентацією Польщі. Комітет у Парижі, як уже було зазначено, виступав проти виборів. Такої ж позиції дотримувалися його прихильники й у Варшаві, й у колишніх польських провінціях Пруссії. 3–5 грудня 1918 р. у Познані засідав сейм. У ньому взяли участь 1 399 делегатів: 526 із Познанщини, 431 – Сілезії, 262 – Західної Пруссії, 47 – Східної Пруссії і 133 емігранти з Німеччини³⁷⁹. Було утворено Головну народну раду, яка ухвалила президію і комісаріат, що могли представляти, залежно від ситуації чи функції, інтереси польської людності в Німеччині або тимчасової найвищої влади цих територій. Однак, незалежно від обсягу компетенцій, діючі в Познані осередки пов'язували справу виборів тут, як і у всій Польщі, з вирішенням основних питань: складу та форми центральних тимчасових органів влади. У другій половині листопада 1918 р. уряд Є. Морачевського і Тимчасовий Начальник Держави почали розуміти, що вибори на цих теренах становлять тільки елемент великої проблеми, який стосується загалом відносин лівих і правих у Польщі, а також – Речіпосполитої, що відроджується, та Німеччини й держав коаліції.

Принагідно зауважимо, що невіршеними були не лише питання виборів у землях, що після поділів відійшли до Пруських володінь. По суті, відкритою залишалася,

незважаючи на організаційні приготування і політичну агітацію, справа виборів на інших територіях Польщі. Вона стосувалася боротьби між КНП та його союзниками і Начальником держави, урядом та лівицею про остаточну форму правління.

Ю. Пілсудський наполягав на тому, що тільки парламент, який постане після демократичних виборів, матиме авторитет і зможе бути справжнім центром державної влади. 8 січня 1919 р. вийшов Декрет про кримінальну відповідальність за протидію виборам до сейму і виконанню депутатських обов'язків³⁸⁰. Він передбачав ув'язнення за перешкоджання виборцям у реалізації права вільного вибору. У випадку підкупу виборця покаранню підлягав і підкуплений. Була визначена кримінальна відповідальність за підбурення до протидії виборам, перешкоді власне виборам, а також діяльності сейму.

Паралельно з політичною боротьбою за скликання передбаченого декретом від 28 листопада 1918 р. Законодавчого сейму, а також гострої дискусії про форму і склад тимчасових органів вищої державної влади, всі політичні угруповання проводили виборчу кампанію. У ній вони використовували пресу, друкували листівки, організовували віча, демонстрації, збори. Власне, до виборів готувалися з часу відновлення незалежності.³⁸¹ Вибори проходили тоді, коли ще чітко не викристалізувалися політичні напрями в суспільстві у межах усїєї держави. Процес об'єднання схожих політичними профілями партій, діючих в окремих землях, відбувався поступово, натрапляючи на перешкоди та опір, і перед виборами не завершився. Тому більшість політичних угруповань мали характер земельних партій³⁸².

У передбачений «ординацією виборчою» термін – 24 дні з часу оголошення виборів – зареєстровано виборчі списки. Заявлено їх було велику кількість, іноді локальних. Для прикладу, у Варшаві – 21 список³⁸³. Загалом вибори до польського парламенту 1918 р. відбувались у складних умовах. Польща не мала чітких кордонів. До територіальних конфліктів і воєн долучалася напруга в суспільстві, що була наслідком війни. Складне становище на селі, демонстрації і страйки у містах, звісно, впливали на виборчу кампанію, яка була активною, часто не позбавленою демагогічних акцентів. У ній брали участь усі політичні угруповання, крім Комуністичної робітничої партії Польщі, яка виникла 15 грудня 1918 р. Револьюційні гасла та солідарність із російськими більшовиками, агітація за підтримку революції в Німеччині розглядалися як загроза польським інтересам. Це призвело до того, що гасло бойкоту виборів, котре проголосили комуністи, не дало помітних результатів. Його, щоправда, підтримав також соціалістичний Загальний єврейський робітничий союз (Бунд).

Явка виборців була дуже високою: не було округу, де б голосували менше 60%³⁸⁴. Були такі райони, де явка перевищила 90%. Наприклад, 94% у м. Конін і 91% – Опочно³⁸⁵.

Виборчі списки виставило більше 20 політичних угруповань. Соціалісти виступали під гаслами зміцнення незалежності Польщі, об'єднання країни, повернення влади «народному уряду» та здійснення соціалістичних перетворень парламентським шляхом. Утвердження парламентаризму, вважали вони, відкриє період безпосередньої боротьби за соціалізм³⁸⁶.

Представники селянського руху (ПСЛ–«Визволене», ПСЛ–«Пяст» галицька селянська лівиця) навіть за

наявності ідейних та політичних розбіжностей також висували подібні вимоги: необхідність проведення аграрної реформи, забезпечення демократичних і політичних прав громадян, підкреслювали важливість сейму як найвищого органу країни³⁸⁷. Ендеки разом із християнськими демократами та прогресистами, створили єдиний блок, який, висунувши гасла: «Законність», «Порядок», «Соціальна рівновага», виступив з програмою соціальних реформ на основі колонізації промисловості, торгівлі, культури.

Січневі вибори 1919 р. у Законодавчий сейм були проведені відповідно до демократичного положення про вибори: прямі, загальні, рівні, таємні й пропорційні. У такий спосіб вони завершили перший етап становлення незалежності відродженої Польщі як демократичної держави, котрий підтримав польський народ³⁸⁸. Вибори охопили території Королівства і Західної Галичини. Перевагу здобули сили, зосереджені навколо ендеції. Вони отримали приблизно 35% голосів виборців. Найбільший відсоток здобули у Королівстві – понад 40%. Тут головним осередком їх підтримки виявилася Варшава – 54%. Зауважимо, що в Галичині «народові демократи» набрали ледь 8%. Враховуючи голоси, що отримали праві селянські організації, тобто Польське людове об'єднання Королівства і Католицька-людова партія Галичини, праві мали 40% голосів. Друге місце посіло ПСЛ «Визволене» – 16%. Найбільше голосів – понад 20%, воно отримало у Королівстві. Третіми стали соціалісти – 11%. У Галичині вони відсотково зібрали більше голосів, ніж у Королівстві – майже 20%. І, нарешті, ПСЛ «Пяст», який здобув перемогу в Галичині (30%) – 8%. Такий же відсоток голосів припав на єврейські міщанські угруповання. Так, у Варшаві вони зібрали майже 25% усіх голосів, посівши

друге місце після ендецьких, а усього у Королівстві трохи більше 10%. Інші голоси отримали менші чи локальні списки³⁸⁹. Вибори принесли успіх правим і центру. Помітна поразка лівих свідчила про спад революційної хвилі.

У колишньому Королівстві було обрано 220 депутатів, у Галичині – 71. У понімецьких землях, незважаючи на те, що в результаті великопольського повстання більша їх частина була звільнена, з правово-міжнародних причин вирішили вибори не проводити. Після переговорів з Комісаріатом НРЛ, 7 лютого 1919 р., було видано декрет, що передбачав входження до Законодавчого сейму поляків, котрі у 1918 р. мали мандати до парламенту Німеччини³⁹⁰. Їх було 16. У сеймі також засідали 28 депутатів, які мали мандати австрійського парламенту. На початок засідань кількість народних обранців становила 335, однак з плином часу систематично зростала. У лютому, незважаючи на збереження на цьому терені німецької окупації, було проведено вибори в Сувальському окрузі. У березні – на Підляшші, в липні – у Білостоцькому. Законом від 5 квітня 1919 р. сейм визначив поділ виборчих округів на тих територіях, що були визволені у результаті великопольського повстання і перебували під владою Комісаріату НРЛ. Там було створено 4 виборчих округи з 42 мандатами. Право вибору отримали також військові строкової служби. Це було винятком, зумовленим участю кількох десятків тисяч осіб у добровільній великопольській армії. 1 червня 1919 р. до сейму приєдналося 9 депутатів із частини польських земель, що після поділів увійшли до Пруссії, мандати котрих у результаті виборів втратили чинність. Загальна кількість депутатів на той час становила 388 осіб. Прийнятий після ратифікації Законодавчим сеймом Версальського трактату закон від 1 серпня 1919 р.

передбачав проведення виборів у решті частині колишньої пруської займанщини по мірі їх звільнення. Вибори на цих теренах – на Помор'ї – було проведено 2 травня 1920 р. У результаті до сейму увійшло ще 20 обранців, залишили 2, які мали мандати депутатів парламенту Німеччини³⁹¹.

Політичні сили, представлені в Законодавчому сеймі в роки парламентської демократії, були вкрай розпоршені, оскільки жодна партія не мала більшості. Станом на 1919 р. польські політичні сили мали таку кількість депутатських мандатів: Народно-національний союз – 109, ПСЛ–«Визволене» – 57, ПСЛ–«Пяст» – 44, ППС – 35, Польського народного об'єднання – 31, НРП – 17, Конституційної праці – 17, Польської народної партії «Лівиця» – 11, депутатів єврейської національності – 9 і Німецької народної партії – 2³⁹². Зауважимо, що до Законодавчого сейму було обрано і 5 депутатів-жінок (до сейму першої каденції їх увійде вже 8)³⁹³.

У 1922 р., напередодні розпуску Законодавчого сейму, конфігурація політичних сил зазнала змін. Причиною стали довибори та партійні розколи. Так, ЗЛН мала 91 мандат, ПСЛ–«Пяст» – 81, Національне селянське об'єднання – 45, Союз польських соціалістичних депутатів – 33, Національна християнська робітничка фракція – 25, ПСЛ–«Визволене» – 24, Національно-християнська селянська партія – 23, НРП – 21, Клуб конституційної праці – 15, Міщанське об'єднання – 11, Вільний союз депутатів єврейської національності – 10, Польська селянська партія – «Лівиця» – 8, Польська католико-селянська партія – 7, Народна німецька партія – 7, Національна партія праці – 6, Селянські ради – 5, Селянська лівиця – 4, Рух комуністичних депутатів – 2, Радикальний селянський рух –

1 депутат³⁹⁴. У Законодавчому сеймі правіця контролювала 36% місць, центристи – 33%, лівиця – 27%³⁹⁵.

Незважаючи на видиму радикалізацію польського суспільства, більшість виборців дотримувалися поміркованих або консервативних позицій. Значного успіху досягли селянські партії і соціалісти. Однак жодне з політичних угруповань не отримало більшості місць у сеймі. Це зумовило те, що всі уряди могли мати лише коаліційний чи позапарламентський характер. Це ускладнювало практику функціонування всієї політичної системи, оскільки процес формування урядів в подальшому виявився справою дійсно складною. Зумовлювалося це тим, що важко було узгоджувати програми різних політичних партій при формуванні урядів; коаліції достатньо часто розпадалися. Лише впродовж каденції Законодавчого сейму їх було вісім: І. Падеревського (16. I. 1919 – 9. XII. 1919), Л. Скульського (13. XII. 1919 – 24. VII. 1920), В. Грабського (23. VI. 1920 – 24. VII. 1920), В. Вітоса (24. VII. 1920 – 13. IX. 1921), А. Поніковського (19. IX. 1921 – 5. III. 1922), А. Поніковського (10. III. 1922 – 6. VI. 1922), А. Слівінського (28. VI. 1922 – 7. VII. 1922), Ю. Новака (31. VII. 1922 – 14. XII. 1922)³⁹⁶.

На першій сесії Законодавчого сейму, крім урочистих промов Ю. Пілсудського і Ф. Радзивілла, було вислухано назви 210 декретів, що видав Начальник держави й запропонував уряд сеймові для затвердження [606, с. 8–26]. Рада опрацювала регламент сейму, який було схвалено. У його 65 статтях окреслювалися питання, що визначали роботу сейму: його органів, методів роботи, техніки дій, обов'язків депутатів³⁹⁷. Сесіями керували маршалок сейму або його заступник за допомогою секретарів (ст. 4). Маршалка обирали таємним голосуванням більшістю

голосів (ст. 7). Разом із заступниками і секретарями він становив президію сейму. Маршалок був наділений значними повноваженнями: встановлював порядок денний кожного засідання, подаючи його згодом на затвердження до сейму, та вів його, міг обмежити час виступу депутата, якщо той говорив понад годину, вплинути на перебіг дискусії, визначаючи – при кількості промовців з питання понад 10 осіб – головних промовців тощо. Тільки маршалок мав право інтерпретувати регламент (ст. 11, 23, 25, 21, 24). Йому належала дисциплінарна влада щодо депутатів. Надавав відпустку тривалістю 14 днів (довша відпустка, згідно зі ст. 55, за згодою палати), приймав довідки про відсутність під час сесії. Маршалок мав право закликати «до суті» в разі відходу від теми справи, а також «до порядку» в разі невідповідної поведінки (ст. 58), депутата, «який навмисне порушував порядок сесії» (ст. 59) – не допускати до роботи терміном до п'яти засідань. За його пропозицією палата могла цей час продовжити до місяця (ст. 60). Згідно зі 62 статтею регламенту, маршалок міг розпорядитися звільнити галерею для гостей, якщо присутні порушували порядок у залі. Йому також належали поліцейська влада на території сейму за посередництвом спеціально створеної сторожі (маршалківської), призначення її коменданта (ст. 64). Визначено, що маршалок або його заступник, якого призначив, мав право брати участь у засіданнях сеймових комісій, без права голосу (ст. 52).

Органами сейму, однак без владних повноважень щодо палати, були «постійні комісії для певних родів справ на час сеймових засідань і спеціальні для визначених справ», котрим присвятили 49–53 ст. регламенту. Склад комісій не був постійним унаслідок способу їх створення, за яким фракції повідомляли про участь своїх делегатів.

У самих клубах зміни відбувалися непоодинокі. Звертаючись до регламенту, не вдаючись далі до його детальної характеристики, зауважимо, що польську було визначено мовою засідань у сеймі (ст. 5), для юридичної сили сесії вимагали присутності щонайменше 100 депутатів (ст. 14). Остання стаття визначала ведення протоколу і стенограми з кожного засідання парламенту.

Як уже було зазначено, вибори не принесли більшості жодній партії. Як і в багатьох інших парламентах, вималювалися праві, центр та ліві. Першою пробою сил основних таборів, яка показала, що жоден із них не мав вирішальної переваги, були вибори 14 лютого президії палати і насамперед маршалка сейму. Народно-національний союз запропонував на цю посаду кандидатуру пов'язаного з правими В. Тромпчинського. Однак вона не викликала схвалення більшості парламентарів. Після перерви і відновлення роботи ліві, разом із ПСЛ «Пяст» і НЗР, винесли на обговорення кандидатуру В. Вітоса, а Польське народне об'єднання – Ю. Остаховського. У голосуванні В. Вітос набрав найбільше голосів, але не отримав необхідної абсолютної більшості. У другому турі 155 голосами проти 149 було обрано В. Тромпчинського³⁹⁸. Вибори заступників маршалка відбулись одноголосно. Ці функції перейняли, згідно з попередніми домовленостями, представники найчисленніших депутатських фракцій: А. Май (ПСЛ «Пяст»), Є. Морачевський (ППС) і Ю. Остаховський (ПЗЛ). Секретарями сейму, обраними також одноголосно, стали представники 8 найбільших фракцій³⁹⁹.

Чотири роки роботи Законодавчого сейму були доволі плідними – прийнято 571 закон, 166 з яких стосувалися організації державного апарату й юстиції, 181 – податкової системи⁴⁰⁰.

Робота над підготовкою Конституції Польщі розпочалася одразу після здобуття незалежності країни. Українські дослідниці Л. Алексієвець та В. Калінчик виокремлюють у конституційному процесі такі періоди: січень – липень 1919 р. – розробка попередніх проектів Конституції, вересень 1919 – липень 1920 р. – робота і пошук компромісу в Конституційній комісії, липень 1920 – березень 1921 р. – парламентська дискусія і прийняття Конституції⁴⁰¹. Не заперечуючи міркувань авторок, ми пропонуємо виокремити два періоди роботи над конституційним оформленням польської державності: 1) січень 1919 р. – липень 1920 р. – напрацювання проектів Конституції, дискусії в Конституційній комісії щодо проектів та виписування загальних рис майбутнього Основного Закону держави; 2) липень 1920 – березень 1921 р. – завершення парламентської дискусії та прийняття Конституції 17 березня 1921 р. За критерій розмежування нами взято практичну діяльність парламентарів та реальні кроки у розробці Конституції Другої Речіпосполитої.

До скликання сейму в Конституційному бюро при уряді Е. Морачевського в січні 1919 р. було підготовлено три варіанти польської Конституції. Конституційне бюро напрацювало три проекти закону. Перший, автором якого був Ю. Бузек, через схожість до Конституції США, названий «американським»⁴⁰². Він передбачав федерацію 70 земель, яким надавалися б широкі повноваження, об'єднаних в одну державу. Справи, що не були чітко вписані до компетенцій федеральної влади, за якою, передусім, залишено закордонні питання й юрисдикцію, мали належати до земських органів. Для кожної землі передбачалася власна конституція. Приватна власність залишалася недоторканою. Цей проект, «без сумніву, йшов надто далеко в напрямку децентралізації, в часі, коли треба

було робити зусилля для об'єднання трьох розділених частин. Побутував жарт, що така конституція може урядувати в Бузьку, але не в Польщі»⁴⁰³.

Другий – так званий «народний» називав державу Польською Народною Республікою. Підготував його М. Недзьялковський. Цей проект передбачав існування однопалатного парламенту, право законодавчої ініціативи громадян, вибори Президента загальним безпосереднім голосуванням. Виконавча влада мала належати главі держави і відповідальній перед сеймом Раді Міністрів. Кожен акт, що видавав Президент, потребував підпису Прем'єра й відповідного міністра. Президента мали обирати на 6 років спеціально для цього скликаними за п'ятьма ознаками виборами, зборами. На вимогу 500 тис. громадян він зобов'язувався розпустити сейм. Праця мала бути під особливою охороною держави, Конституція гарантувала право на страйк, хоча звичайний закон міг визначити винятки з цього принципу⁴⁰⁴.

«Французький» проект був розроблений за зразком устрою III Республіки – двопалатний парламент, п'ятиприкметникове голосування, пасивне виборче право до сенату тільки за наявності вищої освіти, з виповненням 35 років життя, обрання Президента Національними зборами (сейм і сенат)⁴⁰⁵. Каденція сейму мала тривати 4, а сенату – 8 років. Повноваження обох палат врівноважувались. Право законодавчої ініціативи отримували кожна з палат, 30 депутатів, Президент і 300 тисяч громадян, які подали проект до сейму. Президента обирали на 7 років об'єднані палати сейму. Ним міг стати поляк віком від 40 років. Президент мав право видавати законодавчі розпорядження (їх відповідність законам перевіряв суд), накладати вето на проекти, прийняті сеймом. Щоправда, ще одне

голосування парламенту за постанову простою більшістю остаточно вирішувало справу. Президентів надавали право розпоряджатися збройними силами і виконувати функції головнокомандувача. У разі потреби він конституційно відповідав би перед сеймом, при цьому звинувачувати його палата депутатів могла постановою, прийнятою більшістю 2/3 голосів, а судив би – сенат. Автором цього документа був заступник державного секретаря Президії Ради Міністрів В. Врублевський⁴⁰⁶.

Ці проекти надійшли в спеціальну комісію, створену новим Прем'єр-міністром Польщі І. Падеревським 25 січня 1919 р., яка спочатку носила назву «Експертної комісії з оцінки проектів конституції» («Анкета»). Керівником комісії був обраний М. Бобжинський, який мав чітке уявлення про те, яким повинен бути державний устрій Польщі, його погляди поділяла більшість членів комісії. Однак жоден з наявних проектів не відповідав повною мірою цим поглядам. Тому, взявши за основу роботи комісії «французький проект», комісія ухвалила рішення підготувати власний проект Конституції.

Додатковим чинником, що вплинув на розробку концепції проекту в комісії М. Бобжинського, на наш погляд, була ухвала, прийнята радою представників парламентських клубів, про тимчасову організацію верховної влади в Польщі, яка б діяла до моменту ухвалення відповідних положень Конституції. Цей документ у формі ухвали «Про доручення Юзефу Пілсудському надалі виконувати обов'язки Начальника держави»⁴⁰⁷ (набув чинності 20 лютого 1919 р. і який отримав назву Малої Конституції) містив 5 положень:

1) суверенною і законодавчою владою в державі є Законодавчий сейм; закони обнародує маршал сейму і вони

мають бути контрасигновані головою Ради міністрів і відповідним міністром.

2) Начальник держави є представником країни і верховним виконавцем рішень сейму з питань цивільної і військової політики.

3) Начальник держави формує у повному складі уряд на основі угоди з сеймом.

4) Начальник держави, а також уряд несуть відповідальність перед сеймом за виконання своїх обов'язків.

5) Будь-який державний акт Начальника держави вимагає підпису відповідного міністра⁴⁰⁸.

Таким чином, Ю. Пілсудський отримав повноваження, подібні правам глави держави в президентській республіці. Однак на відміну від парламенту, не був обраний загальним голосуванням. З часом, коли процес конституювання держави завершиться, положення Малої Конституції стануть причиною конфліктів між парламентською більшістю та Начальником держави.

Після скликання сейму, 14 лютого 1919 р., було створено його Конституційну комісію з 30 осіб. Її члени представляли основні політичні партії. Головою її став В. Сейда, заступником М. Ратай, секретарем – М. Недзялковський. До неї увійшли представники 10 найчисленніших політичних угруповань Польщі. Фактично для роботи над проектами Основного закону виникли два органи – урядова «Анкета» і Конституційна комісія. Це викликало суперечки з питань компетенцій між урядом і сеймом. Конституційна комісія сейму вважала доручення уряду щодо опрацювання проекту Конституції «Анкеті» посяганням на свої повноваження⁴⁰⁹. Проте проект експертної комісії не одержав офіційного урядового статусу і був переданий Конституційній комісії сейму лише

як проект комісії М. Бобжинського. Сам автор пізніше відзначав, що «комісія надмірно зважала на обстановку і думку, поширену в сеймі, щоб створити проект, який би мав шанси одержати підтримку більшості в сеймі»⁴¹⁰. С. Войцехівський (в той період – Міністр внутрішніх справ) пояснював це тим, що «коли сейм одержав звістку про початок роботи комісії М. Бобжинського, на засіданні парламентської конституційної комісії депутати зажадали пояснення з питання про урядову конституційну комісію. І. Падеревський (Прем'єр-міністр Польщі) заявив, що ця комісія має лише експертний характер і її завданням є виключно підготовка матеріалів, якими сейм і його комісія могли б користуватися на власний розсуд»⁴¹¹.

На думку польського дослідника С. Круковського, на рішення уряду не визнавати проект комісії М. Бобжинського як урядовий вплинуло негативне ставлення С. Войцехівського до нього⁴¹². Я. Паєвський не схвалював відмежування уряду від проекту комісії. Він стверджував, що «якби уряд виступив з власним проектом, то це дало б сейму основу для дискусії і проведення конструктивних змін, які сейм вважав би необхідними. Склалося ж по-іншому: партії виступили з власними проектами; дискусія затягнулася, не приносячи результату»⁴¹³. М. Бобжинський покладав відповідальність за «невдале ведення справи» на І. Падеревського і С. Войцехівського: «Питання, яке не було вирішено з першого імпульсу, важко покотилося далі і, перерване більшовицьким наступом і його відсіччю, завершилося результатом лише 17 березня 1921 р.»⁴¹⁴.

Лідер парламентського клубу народно-національного союзу (ЗЛН) С. Гломбинський хоча і був проти багатьох положень проекту комісії М. Бобжинського, у своїх спогадах все ж таки зауважив, що «проект комісії

М. Бобжинського був прийнятним для роботи парламентської Конституційної комісії, якби його підтримав уряд»⁴¹⁵. Сам С. Войцехівський в своїх спогадах відзначав, що позиція сейму була такою, що уряду не потрібно займатися розробкою Конституції, тому уряд вирішив не брати на себе ініціативу, не загострювати відносин з сеймом, а передати проект комісії М. Бобжинського в Конституційну комісію сейму «для полегшення її роботи», яка могла використовувати цей проект «на свій розсуд»⁴¹⁶.

«Анкета», взявши до уваги напрацювання Конституційного бюро, відкинула варіанти Ю. Бузека і М. Недзялковського й створила власний. Він орієнтувався на так звану «французьку» модель – з Президентом, наділеним широкими повноваженнями та двопалатним парламентом. І хоча цей проект був «з юридичного погляду опрацьований на високому рівні»⁴¹⁷, і мав би лягти в основу роботи Конституційної комісії, згодом – сейму, трапилося інакше. Представлений проект став предметом гострих суперечок. Уряд передав у комісію проект «Анкети», яка закінчила його опрацювання лише 6 квітня, не висловивши щодо нього своєї позиції. У зв'язку з цим Конституційна комісія не взяла підготовлене напрацювання Основного закону за базовий варіант. натомість вона закликала уряд до подання сеймові власної «конституційної декларації»⁴¹⁸. Справу представлення її перебрав заступник Прем'єр-міністра, Міністр внутрішніх справ С. Войцехівський. Розробку чергового урядового проекту Конституції доручили працівникові Бюро суспільної праці, В. Вакарові. Його варіант закону, названий «Основа ладу Речіпосполитої», поєднував правові норми з моральними рекомендаціями. Він передбачав однопалатний парламент, обраний на два роки, вибори глави держави загальним

голосуванням, створення з Польщі свого роду федерації гмін. Проект В. Вакара з невеликими змінами визнав за власний депутатський клуб ПСЛ «Визволене», який подав і відстоював його у подальших сеймових дебатах.

Міністр С. Войцеховський проект В. Вакара не підтримав і провів за власної участі опрацювання «декларації конституційної»⁴¹⁹. Її й прийняла Рада Міністрів на засіданні, спеціально призначеному на 3 травня – річницю Конституції 1791 р. Урядовий проект базувався на федеративній побудові держави й однопалатності парламенту. Виконавча влада мала належати вибраному шляхом загального голосування Начальникові Речіпосполитої, при якому передбачали допоміжний орган для контролю конституційного закону («Страж Прав»). Підготовлений документ не був повністю конституційним актом з чітким і зрозумілим викладом юридичних норм. Та 6 травня 1919 р. уряд І. Падеревського вніс його на розгляд сейму. Тоді ж за власною пропозицією – проектом В. Вакара виступило ПСЛ «Визволене». Подання на розгляд сейму обох згаданих проектів призвело до конституційних дебатів. В дискусії лише член парламентського клубу ПСЛ–«Пяст» Я. Домбський висловився за ухвалення декларації як основи для розробки більш детального варіанту польської Конституції⁴²⁰. Інші виступаючі оцінювали проект переважно негативно⁴²¹.

Для більшості депутатів найбільш дискусійними положеннями конституційної декларації були пропозиції щодо організації виконавчої влади, а саме посади голови держави. Розробляючи проект, С. Войцехівський брав до уваги твердження, що в Польщі повинна бути посилена виконавча влада. Тому проект передбачав загальне обрання глави держави, наділення його правом вето і правом

розпуску сейму. Однак вказані пропозиції викликали негативні оцінки. На думку депутата Ю. Понятовського (ПСЛ–«Визволене»), «влада глави держави в проекті набула таких розмірів, що стала наскрізь диктаторською»⁴²². Депутат Б. Фіхна (Національний робітничий союз) також вважав, що «глава держави наділений дуже великою владою. Він легко може перейти або до створення монархії, або до встановлення диктатури, що для Польщі є неприпустимим»⁴²³.

В. Сейда (ЗСЛН), аналізуючи проект, відзначав, що в сучасних Конституціях представлені головним чином дві системи – французька і американська. У французькій системі вся влада зосереджена в руках парламенту і уряд несе відповідальність тільки перед парламентом. В американській же системі виконавча і законодавча влада рівноцінні, одна перед одною відповідальності не несуть. Уряд формує тільки Президент, уряд відповідальний лише перед главою держави, а не перед парламентом. Конституційний проект уряду, на думку депутата, не дотримувався жодної з цих систем⁴²⁴. Від американської моделі тут запозичено принцип загального обрання глави держави (з тією різницею, що термін його повноважень (7 років) перевищує термін повноважень парламенту (4 роки); він є верховним головнокомандуючим, формує уряд без реальної участі в цьому Сейму⁴²⁵. Водночас сформований ним уряд несе відповідальність не перед главою держави, а перед парламентом. В. Сейда називав таку комбінацію новою, не апробованою в інших країнах і зауважував, що «в тому стані, в якому ми перебуваємо, ми повинні бути дуже обережні при ухваленні нових, ще ніде не апробованих конструкцій»⁴²⁶.

Більшість у комісії не влаштовувало існування в конституційному проекті такого органу, як «Страж права».

Багатоох він не задовольняв з тієї причини, що, незважаючи на його законодавчі функції, не був повноцінною другою палатою парламенту; а те, що його члени призначалися главою держави, сприймалося негативно⁴²⁷. Опоненти принципу двопалатного парламенту вважали «Стража права» «замаскованою» другою палатою⁴²⁸.

Несподіваним і неприємним моментом для уряду було те, що одночасно з конституційною декларацією до сейму було внесено проект Конституції парламентського клубу ПСЛ – «Визволене». Він дещо нагадував урядовий проект, оскільки розглядав таку ж низку питань. Ця обставина, на нашу думку, відіграла не останню роль у формуванні загальної негативної оцінки урядового проекту.

Суть ситуації полягала в тому, що проект ПСЛ – «Визволене» був проектом В. Вакара, який за дорученням С. Войцехівського займався підготовкою конституційних пропозицій уряду. Проте його проект не дістав схвалення С. Войцехівським⁴²⁹. Під час розробки нового урядового проекту брався до уваги і варіант В. Вакара, оскільки він базувався також на принципах, які встановив уряд ще до початку роботи над проектом Конституції і не було сенсу від них відступати. С. Войцехівський згодом згадував, що В. Вакар «зіграв з нами поганий жарт», передавши свій проект ПСЛ – «Визволене». Складалося враження, що урядовий проект дублює проект ПСЛ – «Визволене», на що особливо намагався звернути увагу депутат від цієї партії Ю. Понятовський⁴³⁰. На наше переконання, бажанням негативно налаштувати сейм до урядового проекту пояснюються й інші різкі оцінки конституційної декларації уряду.

Незважаючи на спорідненість обох проектів, конституційні напрацювання ПСЛ – «Визволене» істотно різнилися від урядового проекту. Його відмінною особливістю було те, що проект людівців припускав створення корпоративної суспільної системи. Це виявилось в запропонованій системі місцевого самоврядування, а також у порядку формування центральних органів влади. Наприклад, задіяне в сільськогосподарському виробництві населення обирало як локальні органи влади з управління сільським господарством, так і Центральне сільськогосподарське управління (фактично міністерство сільського господарства)⁴³¹. Як загальнодержавний орган для населення, зайнятого в промисловості і сфері обміну, передбачалася Палата праці, що мала обиратися під час двоступеневих виборів⁴³². Корпорація вчителів обирала б як регіональні комісії з освіти, так і Державну комісію з освіти. Центральне фінансове управління повинно було складатися з представників органів самоврядування⁴³³.

Зважаючи на принцип «керовані повинні бути керівниками», створювалася система безпосереднього контролю населення за діяльністю вищих органів влади. Громадяни одержували право впливати на законодавчу роботу сейму за допомогою референдумів, а певна кількість громадян могла виступати із законодавчою ініціативою. Парламент був би однопалатним і кожні 4 роки переобирався для забезпечення більшого суспільного контролю за ним⁴³⁴.

Щодо питання про власність, проект ПСЛ – «Визволене» передбачав, що громадяни матимуть право на володіння засобами виробництва в тій галузі, де вони зайняті. Це було не одержавлення, а визнання права мати засоби виробництва за конкретними особами і

професійними групами. У сфері промислового виробництва передбачалася можливість перетворення власності в «власність об'єднань» або, за висловом польського дослідника С. Круковського, у «трудоі кооперативи»⁴³⁵. У проекті закладалася можливість розподілу великої земельної власності.

Проект ПСЛ—«Визволене» не одержав підтримки депутатів інших парламентських клубів. Представник Національного робітничого союзу назвав систему корпорацій «дуже небезпечним експериментом для польського народу, в якому діє багато відцентрових тенденцій, який ще не став єдиним народом»⁴³⁶. Він закликав також до обережності у запровадженні системи референдумів і законодавчої ініціативи громадян, оскільки це навряд чи сприятиме створенню сильної польської держави.

У результаті проект ПСЛ – «Визволене» і конституційна декларація уряду були відправлені до Конституційної комісії сейму. Сюди ж надійшли й проекти двох найбільших парламентських клубів – Народно-національного союзу (ЗЛН) і Польської соціалістичної партії (ППС). Від імені Клубу конституційної роботи свій проект вніс і професор Ю. Бузек. Однак, численних прихильників у нього не було⁴³⁷. Проект ППС був розроблений М. Недзялковським і, як вже наголошувалося, надійшов в Конституційне бюро уряду ще в січні 1919 р. У травні він був істотно доопрацьований, внесений до сейму і, згідно з встановленим регламентом, переданий в Конституційну комісію парламенту.

Відміною рисою проекту соціалістів було те, що ним, поряд із однопалатним парламентом, передбачалося створити законодавчий орган, який мав представляти інтереси осіб найманої праці (фізичної і розумової) на

загальнодержавному рівні. Цей орган, отримавши назву Палата праці, повинен був обиратися «радами делегатів міст і сіл, профспілками робітників і організаціями працівників розумової праці, що продають свою працю підприємцям або державі»⁴³⁸. Передбачалося, що всі проекти законів, які стосувалися правової охорони праці, виробництва, проведення страйків, захисту від нещасних випадків і взагалі відносин між працею і капіталом, до їх ухвалення повинні були передаватися в Палату праці, щоб одержати її схвалення⁴³⁹. Крім того, Палата праці повинна була володіти правом законодавчої ініціативи, а також більшістю 2/3 голосів могла зажадати винесення ухвали або закону, прийнятого або відхиленого парламентом, на всенародне голосування, якщо вона визнає їх за шкідливі «для інтересів праці»⁴⁴⁰. Вважаємо, що, пропонуючи утворити Палату праці, польські соціалісти діяли за зразком західноєвропейської соціал-демократії, особливо німецької.

Щодо способу обрання глави держави, проект ППС припускав двоступеневі загальні вибори. Президент мав у своєму розпорядженні право законодавчої ініціативи. Проект не передбачав права вето, проте визнавав за президентом право винести закон, прийнятий парламентом, на всенародне голосування. За проектом соціалістів, Президент мав право достроково розпустити сейм, за двох умов: пропозиція уряду, підтримана 1/3 депутатів, чи пропозиція 500 тисяч громадян⁴⁴¹.

На формування концепції державного устрою Польщі партії ендеків справила значний вплив позиція західних держав з приводу Східної Галичини. Щоб домогтися визнання Заходом за Польською державою права на цю територію, проект ЗЛН передбачав, що після встановлення державних кордонів Польщі, країна буде

розподілена на землі, кожна з яких володітиме автономними правами. Регіонам зі значним відсотком громадян не польської національності надавалась би ширша автономія. В таких регіонах діяли б власні законодавчі органи – земельні сейми. Однорідні польські землі також користувалися б автономними правами, але більш обмеженими. Законодавчі органи цих земель – земельні сеймики – мали б право приймати закони лише в межах загальнодержавних законів, що приймаються центральним сеймом. Земельні сеймики самостійно вирішували б також ті питання, які були б передані їм загальнодержавним парламентом. Сюди входили б проблеми регіональної економіки, комунікації, культури і охорони здоров'я⁴⁴². На нашу думку, ця концепція була схожою до ідеї М. Бобжинського про децентралізацію законодавства, але в проекті ЗЛН вона знайшла розлогіше вираження. У землях з широкою автономією не проводилися б вибори до загальнодержавного парламенту. Земельні сейми направляли б своїх делегатів в центральний сейм тільки для участі в обговоренні і ухваленні питань, які не входили до предмету ведення органів регіональної влади⁴⁴³.

У результаті центральний сейм мав виконувати подвійну функцію: як парламент всієї держави (у складі депутатів, обраних в землях з обмеженою автономією і делегатів земель з широкою автономією) і як законодавчий орган земель з обмеженою автономією (тобто, лише за участю депутатів від цих земель)⁴⁴⁴. У цьому випадку використовувався конституційний досвід Австро-Угорщини, зокрема, закон від 26 лютого 1861 р., який встановлював подвійний склад Державної ради: разом з угорськими депутатами і без їх участі⁴⁴⁵. Важаємо, що саме в такому врегулюванні питання виражалось прагнення

єндеції обмежити вплив національних меншин на вирішення загальнодержавних питань.

Проект ЗЛН передбачав наявність «Стража права». Автор проекту – професор С. Гломбинський – в своїх спогадах відзначав, що «Стража права» фактично повинна була замінити сенат як другу палату». Оскільки «в більшості сейму в той період було так глибоко вкорінено несприйняття і навіть огида до сенату», С. Гломбинський запозичив з конституційної декларації уряду і проекту ПСЛ–«Визволене» назву «Стража права»⁴⁴⁶. Однак він вклав у неї абсолютно інший зміст. Якщо в урядовому проекті цей орган служив опорою для глави держави, то в проекті ЗЛН «Стража права», за оцінкою М. Бобжинського, була швидше обмежувачем його влади, оскільки не президент повинен був визначати її склад⁴⁴⁷. У проекті ЗЛН «Стража права» формувалася б на половину з членів, обраних сеймом, і на половину з делегатів земельних сеймиків і сеймів, міських рад головних міст Польщі, представників вищих навчальних закладів, а також голів Верховного адміністративного трибуналу і Верховного суду⁴⁴⁸. Також передбачалися і більш широкі компетенції «Стража права», ніж ті, які висувалися для цього органу в урядовій декларації.

Проект ЗЛН передбачав також загальне обрання глави держави, що «застрахувало б Польщу від обрання на цей пост не польського кандидата»⁴⁴⁹. Президентом міг стати лише представник польської національності і католицького віросповідання, глава держави володів би правом вето і правом розпуску сейму.

Таким чином, в комісію надійшло шість проектів Конституції, що істотно різнилися за змістом. Тому в комісії було вирішено підготувати свій проект Основного закону, заздалегідь обговоривши всі дискусійні питання.

Всі проблеми було розділено за групами, для кожної з яких визначено доповідача⁴⁵⁰. Проблему однопалатного або двопалатного парламенту повинен був висвітлити М. Недзялковський. Окремим пунктом виносилося питання про «Стража права». В. Керник (ПСЛ – «П'яст») і М. Недзялковський повинні були виступити з питання про референдум і право законодавчої ініціативи громадян. Про спосіб обрання глави держави і сферу його повноважень повинен був підготувати виступ Б. Фіхна (Національний робітничий союз). Експертиза проблем формування уряду і відповідальності міністрів доручалася Е. Дубановичу⁴⁵¹.

До обговорення цих проблем комісія приступила в жовтні 1919 р. У літні місяці увага комісії була прикута здебільшого до обговорення розділу про права і обов'язки громадян. Це було пов'язано, зокрема, з рішеннями Паризької мирної конференції і зобов'язаннями Польщі відносно національних меншин, насамперед у Східній Галичині. Робота над цією частиною проекту була завершена лише восени 1919 р.

У другій половині вересня 1919 р., перед початком пленарних засідань сейму, після літніх парламентських канікул, польські соціалісти і представник людовців (М. Ратай) ухвалили рішення «прагнути найшвидшого узгодження найважливіших положень Конституції (в проектному її варіанті), розпуску сейму і проведення парламентських виборів»⁴⁵². В ухвалі парламентського клубу ПСЛ – «Визволене» наголошувалося, що «всі зусилля і енергія сейму повинні бути спрямовані на найшвидше ухвалення Конституції»⁴⁵³. Для цього передбачалося виступити на пленарному засіданні сейму з пропозицією обмежити засідання парламенту до двох разів на тиждень і зосередити всі зусилля на роботі в парламентських комісіях. Сейм наполегливо рекомендував Конституційній

комісії прискорити роботу над проектом Основного закону. Протягом шести тижнів комісія мала підготувати пропозиції щодо форми державного устрою, системи законодавчої влади, способу обрання і сфери повноважень глави держави, співвідношення між законодавчою і виконавчою владою.

Вказана пропозиція була підтримана зібранням представників більшості парламентських клубів⁴⁵⁴. Сумніви щодо швидкого виконання цієї роботи висловив М. Недзялковський (представник ППС). Він зауважив, що комісія справиться з нею лише в кінці листопада 1919 р.⁴⁵⁵. Паралельно з дискусіями навколо Конституції, відбулася реорганізація Конституційної комісії, зокрема переобрано голову Так, В. Сейду на цій посаді замінив М. Ратай. Комісія повинна була працювати над Конституцією 3 дні на тиждень. Було вирішено, що після того, як у вже прийнятий розділ про права і обов'язки громадян будуть внесені зміни, що враховують положення Паризького мирного договору про національні меншини (який був ратифікований польським сеймом), комісія приступить до розділу про главу держави і обговорення питання про структуру законодавчої влади в Польщі⁴⁵⁶.

С. Войцехівський зі свого боку також прагнув прискорити роботу комісії і пропонував розробити новий варіант урядового проекту Конституції, який би враховував принципи, закладені у травневій декларації 1919 р. Зокрема, йшлося про необхідність посилення центральної влади через обрання глави держави загальними виборами і надання йому широких повноважень. Основою для нового урядового проекту став проект комісії М. Бобжинського. За свідченням С. Войцехівського, сюди були внесені зміни і доповнення, що відповідали положенням травневої декларації уряду⁴⁵⁷. Зокрема, місце

сенату посів «Стража права», наділений правом протягом 30 днів після ухвалення закону сеймом звернутися до нього з своїми пропозиціями з приводу вищезазначеного закону. У разі їх відхилення глава держави міг або оповістити цей закон таким, яким його встановить повторна ухвала сейму, або скористатися правом вето. В цьому випадку закон вже не міг розглядатися сеймом на тій же сесії⁴⁵⁸.

С. Войцехівський був також прихильником того, щоб ухвалили сейму, що стосуються бюджету, чисельного складу армії, міжнародних договорів і оголошення війни теж надходили на розгляд «Стража права». Верхня палата мала складатися з 60 членів, 30 з яких обиралася б сеймом, а інша половина формувалася б главою держави і включала представників вищих навчальних закладів (по одному від кожного)⁴⁵⁹.

Положення проекту про главу держави в основному повторювали травневу декларацію. «Начальник держави» обирався прямим загальним голосуванням, володів правом розпуску сейму, правом вето та був верховним головнокомандуючим.

Однак урядовий проект частиною парламентарів був сприйнятий негативно. Зокрема, М. Недзялковський (ППС) вважав, що цей документ по суті пропонує встановити двопалатний парламент, «скромно прикриваючи вищу палату інжирним листком з оригінальною назвою...»⁴⁶⁰.

У другій половині жовтня 1919 р. Конституційна комісія сейму приступила до розгляду питання про організацію законодавчої влади в Конституції. Доповідачем з цього питання був М. Ратай. Він висловився за те, щоб законодавча влада складалася з однопалатного парламенту і «Стража права» як експертного консультативного органу, що вивчає прийняті сеймом

закони з точки зору їх юридичної форми, відповідності Конституції і чинного законодавства⁴⁶¹. Вона складалася б з делегатів юридичних факультетів університетів, делегатів адвокатських і нотаріальних палат, представників Верховного суду і Апеляційного суду. Термін повноважень «Стража права» мав відповідати терміну роботи сейму.

Під час обговорення доповіді професор Е. Дубанович висловився за встановлення принципу двопалатного парламенту⁴⁶². Позиція Е. Дубановича була дуже важливою насамперед унаслідок серйозних політичних змін, які відбулися в сеймі до кінця 1919 р. Так, у результаті проведених довиборів, Законодавчий сейм поповнився новими депутатами; влітку – на початку осені 1919 р. також відбулися структурні зміни парламентських фракцій пов'язані з виходом окремих депутатів із партій, які вони представляли на момент виборів та формування нових фракцій. Зокрема, структурних змін зазнала найбільша політична сила ЗЛН, з якої вийшли депутати на чолі з Е. Дубановичем. Згодом від неї відколося й Міщанське коло. Аналогічний процес охопив всі політичні сили сейму: розколи і формування нових партійних угруповань переживали і селянські партії. Е. Дубанович був лідером однієї з нових фракцій сейму – Народно-національного об'єднання (НЗЛ). Ця фракція виникла в результаті розколу парламентського клубу ЗЛН і виходу з нього 44 депутатів. Об'єднання цієї групи з Польським народним об'єднанням призвело до створення НЗЛ, яку очолили Л. Скульський і Е. Дубанович. Народно-національне об'єднання стало однією з найбільших центристських фракцій в сеймі.

У другій половині 1919 р. в парламенті з'явилися й інші центристські партії. Зокрема, у липні 1919 р.

12 депутатів, які вийшли з ЗЛН спільно з групою депутатів (17 осіб), що відкололася від Національного робітничого союзу, створили парламентську фракцію «Народно-християнський робітничий клуб». У вересні 1919 р. зі складу ЗЛН вийшла ще одна група депутатів (13 осіб), створивши інший центристський клуб – «Міщанське об'єднання». 8 жовтня ПСЛ–«Пяст» і ПСЛ–«Визволене», зберігаючи автономність своїх партійних структур, створили єдину парламентську фракцію ПСЛ. У з'єднаному клубі лядівців переважали депутати центристської орієнтації. Таким чином, до кінця 1919 р. центристські партії мали більшість в сеймі, що створювало сприятливі політичні умови для формування коаліцій.

Народно-національне об'єднання планувало розпочати формування парламентської більшості, необхідної для створення нового уряду. Робота уряду І. Падеревського викликала гостру критику в країні. Одним із принципових питань загальної платформи для майбутньої коаліції вважалася Конституція. НЗЛ висловлювалося за встановлення в Польщі «послідовної парламентської системи»⁴⁶³. «Чиста однапалатність», доповнена «Стражем права», яка стежила б лише за конституційністю ухвал палати депутатів, була визнана недостатньою. «Стража права» передбачалося замінити органом, заснованим на «широких виборних засадах» з «істотними функціями другої палати»⁴⁶⁴. Народно-національне об'єднання виступало також за парламентське обрання глави держави.

Необхідність запровадження двопалатного парламенту обґрунтував професор А. Перетяткович, ідейно близький до ліберального крила ендеків. За оцінкою науковця, думка про те, що двопалатна система несумісна з принципами демократії, склалася в Польщі під

враженням парламентської практики держав, що позбавили Польщу державної незалежності⁴⁶⁵. Проте приклад багатьох країн Заходу свідчить про сумісність двопалатної системи з демократичними принципами. Майже у всіх демократичних країнах Західної Європи і в США верхня палата ґрунтується на загальних виборах. У Франції сенат формується з представників самоврядування, а у США у верхню палату депутатів обирають штати. Переваги двопалатного парламенту над однапалатним А. Перетяткович бачив у тому, що розподіл законодавчого органу на дві палати веде до певного стримування законодавчої влади. Без такого чинника законодавча влада «була б дуже сильною і небезпечною, оскільки вона не знала б ніяких меж своєї влади». «Завжди потрібно пам'ятати, – вважав А. Перетяткович, – що демократія може переродитися в тиранію, якщо не матиме певних обмежень», що «деспотизм законодавчих органів може бути не менш згубним, ніж деспотизм монархів і диктаторів»⁴⁶⁶. Він зауважував, що в країнах, де відсутня стала політична культура і політичні традиції, друга палата могла б утілювати високу компетентність, професіоналізм, політичні знання і досвід. Вважаємо, що погодитися з думкою А. Перетятковича, можна лише частково, оскільки для того щоб верхня палата могла стати дійсно органом високої компетентності, до неї мали увійти досвідчені, політично грамотні депутати, з досвідом парламентської роботи, які б ставили інтереси молоді Польської держави понад партійні інтереси. Авторитетних політиків і партійних діячів було чимало, однак, як показувала практика обговорення конституційного документу, не всі вони готові були поступатися партійними інтересами.

У кінці 1919 р. у парламенті розпочалися пошуки можливих конфігурацій створення парламентської

більшості, політичні сили проводили жваві консультації з цього приводу. І однією з точок можливого об'єднання було питання обговорення Конституції. Однак учасників консультацій щодо створенню парламентської більшості роз'єднували принципові питання та підходу з приводу організації і компетенції органів державної влади. Передовсім можливими учасниками коаліції могли стати НЗЛ та ПСЛ. Опрацювання загальної платформи ПСЛ і НЗЛ тривали до другої половини грудня 1919 р. Однак справу ускладнювала невирішеність аграрного питання, яке стримувало ухвалення принципових рішень із проблеми Конституції. Це також уповільнювало роботу Конституційної комісії, оскільки залишалося незрозумілим, чи новий кабінет підтримуватиме колишній урядовий проект Конституції⁴⁶⁷.

Так, Національний робітничий союз в особі його лідера Б. Фіхні відзначав, що його клуб виступає за однопалатний парламент, а клуб ПСЛ, висловлюючись проти другої палати, обстоював «Стража права»⁴⁶⁸. Під час консультацій члени ПСЛ погодилися на розширення повноважень «Стража права», надавши цій інституції право відправляти закони на повторний розгляд сейму⁴⁶⁹.

За пропозицією Е. Дубановича (НЗЛ), другий орган законодавчої влади мав складатися з 102 членів. Половина з них мала обиратися сеймом, інша – представляти релігійні конфесії, науку і мистецтва, воєводські ради. М. Ратай (ПСЛ) виступав за те, щоб з 130 членів «Стража права» сейм обирав би 2/3; представники релігійних конфесій, науки і мистецтва склали б в ньому 1/3⁴⁷⁰.

Дискусії точилися щодо процедури відхилення законопроектів другим законодавчим органом. Е. Дубанович пропонував, щоб повторні ухвали сейму, що відхиляють поправки другого законодавчого органу,

приймалися б більшістю в 2/3 голосів. М. Ратай виступав за 3/5 голосів⁴⁷¹.

У результаті взаємних поступок НЗЛ і ПСЛ змогли досягти згоди стосовно створення коаліції в сеймі і формування на її основі уряду. Остаточний варіант угоди за Конституцією передбачав другу палату парламенту – сенат, який повинен був складатися з 70 членів, обраних сеймом, 30 представників воєводських рад і 21 представника релігійних конфесій, науки і мистецтва⁴⁷². Було вирішено також, що ухвала, не прийнята сенатом, повертається в сейм і може стати законом лише в тому випадку, якщо за неї висловиться 3/5 депутатів⁴⁷³.

Глава держави обирався б парламентом на спільному засіданні сейму і сенату строком на 7 років. Він наділявся правом вето та правом дострокового розпуску сейму, за згодою сенату. Уряд в конституційному і політичному відношенні був би відповідальний перед сеймом.

Досягнута угода одразу ж призвела до політичної кризи в новоствореній коаліції. Національно-християнський робітничий клуб і Міщанське об'єднання на правах учасників коаліції залишили за собою право свободи голосування з питання про однопалатний або двопалатний парламент. Після формування уряду і розподілу міністерських портфелів національно-християнський робітничий клуб вийшов з коаліції, не отримавши обіцяного йому портфеля міністра праці⁴⁷⁴. Програма коаліції викликала різку критику в ПСЛ – «Визволене»⁴⁷⁵. Незважаючи на прийняте на з'їзді рішення надавати підтримку уряду щодо питання конституційного творення, вони обстоювали створення однопалатного парламенту⁴⁷⁶. Керівництво об'єднаного парламентського людівського клубу змушене було реагувати на ці позиції частини депутатів і, прагнучи не допустити розколу єдиної

партії людівців, керівництво ухвалило рішення голосувати як у Конституційній комісії, так і в сеймі проти сенату і звернулося до партнерів по коаліції з проханням переглянути договір в тій його частині, яка стосувалася другої палати⁴⁷⁷.

Незважаючи на рішення від 21 січня 1920 р. про збереження єдності фракції людівців, частина депутатів на чолі з Ю. Понятовським, Я. Смолой, Б.Столярським оголосила, що розкол в групі «Визволене» можна вважати здійсненим фактом⁴⁷⁸. Таким чином, об'єднання людівців у парламенті було нетривким і, не витримавши перших негараздів, розпалося.

Саме в цей час спостерігалось похвалення в роботі Конституційної комісії. 22 січня 1920 р., відповідно до домовленостей, досягнутих при створенні парламентської більшості, в комісію надійшли поправки до проекту Конституції, внесені колишнім урядом 3 листопада 1919 р. Насамперед вони стосувалися статей щодо «Стража права». Вони передбачали зміну назви «Стража права» на сенат, а також щодо складу і повноважень другої палати. Коментуючи запропоновані зміни, Е. Дубанович відзначав, що сенат не матиме вирішального права голосу; його наявність дозволить більш ґрунтовно продумувати проєктовані закони; сенат пом'якшуватиме гостроту конфліктів, неминучих у відносинах між сеймом і урядом. Друга палата дозволить уникнути підпорядкування уряду сейму⁴⁷⁹.

Запропоновані зміни викликали негативні оцінки частини депутатів. Так, М. Недзьялковський вказував, що проєкт пропонує звичайну двопалатну систему, а сейм працює повільно, приймаючи дуже мало законів і якщо запровадити ще один орган, який додатково обговорюватиме закони, це призведе до ще більших

затримок⁴⁸⁰. Пропонувалося так організувати роботу сейму і комісій (або навіть створити окрему науково-правову комісію), щоб закони «виходили» добре відредагованими безпосередньо з сейму. Політичні партії повинні добирати відповідним чином підготовлених людей для роботи в парламентських комісіях. Партійний лідер вважав, що всі ці питання можна вирішити в межах однопалатного парламенту⁴⁸¹. Він вказував, що не можна передбачити, чи буде сенат підпорядковуватися сейму; між ними можуть виникати конфлікти, приводів для яких в Польщі і так предостатньо.

М. Ратай, виступаючи за однопалатний парламент, відзначив, що «ми сьогодні перебуваємо на етапі будівництва держави, тому слід виступати проти всього, що стримуватиме її розвиток»⁴⁸². Разом із тим він вважав за необхідне прийняти замість сенату «Стража права», яка виконуватиме роль експертної ради. Направлення закону до «Стража права» на 30 днів дозволить фахівцям внести необхідні зміни як за формою закону, так і за його змістом. Після цього вони повертатимуться в сейм, який, під впливом громадської думки і під час повторного обговорення може внести зміни в закон. На думку М. Ратая, до «Стража права» повинні ввійти представники юридичних факультетів, адвокатських і нотаріальних палат, а також представники Верховного суду і Апеляційного суду⁴⁸³.

Лідер фракції ПСЛ – «Визволене» Ю. Понятовський також не був проти організації «Стража права»⁴⁸⁴. Вважаючи, що в Польщі необхідно мати «дорадчий орган, який займався б перевіркою законів», Ю. Понятовський відзначав, що цей орган повинен бути нечисленним і бути «чимось на зразок розширеної комісії», рішення сейму при цьому повинні бути визначаючими. Заперечення викликав

лише пропонуваній склад другої палати. Ю. Понятовський вважав, що наявність професорів університетів, представників наукових кіл, духівництва говорить про те, що більшість сенату складатиметься з «консервативних елементів».

К. Чапинський, висловлюючи загальну позицію ППС, наполягав на принципі однопалатного парламенту. Він висловлювався проти представництва в сенаті католицького єпископату, називаючи його силою, яка суперечить демократії. Він вважав, що значне представництво в сенаті осіб, що призначаються, є «штучним представництвом, а тому – антисупільним»⁴⁸⁵. Парламентська фракція ЗЛН обстоювала двопалатну систему. Так, С. Гломбинський вказував, що вона є більш доцільною, ніж однопалатний парламент і верхня палата, сформована відповідним чином, не суперечитиме демократії. Він вніс пропозицію про те, що половину членів сенату може обирати сейм; а шість найбільших міст Польщі можуть представляти по одному представнику в другу палату⁴⁸⁶.

Захищаючи запропонований проект, Е. Дубанович підкреслював, що запроваджуючи двопалатний парламент, сейм матиме перевагу в системі законодавчої влади, однак і не стане всевладним⁴⁸⁷. Він стверджував, що сейм працює неякісно, оскільки проглядаючи закони, можна легко знайти безліч помилок. Тому, щоб не підривати авторитет права, вони повинні перевірятися компетентними людьми⁴⁸⁸. Він також дотримувався думки, що було б краще, щоб сенат базувався на широких виборних принципах.

Під час ухвалення статті щодо сенату за пропозицією соціалістів на голосування було поставлено питання: парламент Польщі повинен бути однопалатним чи

двопалатним? За однопалатний законодавчий орган висловилися меншість комісії (за одними даними, за цю пропозицію голосували депутати ППС, ПСЛ-«Визволене»⁴⁸⁹; за іншими – і представники Національної робітничої партії)⁴⁹⁰. У першому читанні статті про повноваження сенату М. Ратай вніс пропозицію, за якою сейм міг відхиляти поправки сенату простою більшістю голосів. С. Гломбинський (ЗЛН) висловився за кваліфіковану більшість в 2/3. Е. Дубанович підтримував урядову пропозицію – 3/5. При голосуванні отримала перемогу пропозиція М. Ратая. Однак, у подальших читаннях тієї ж статті Е. Дубанович наполягав на ухваленні урядової пропозиції (2/3 голосів). Свою пропозицію він обґрунтовував таким. Якщо сейм прийматиме (або відхилятиме) поправки сенату простою більшістю, він стане «безплідною фікцією». Е. Дубанович запевняв, що більшість 3/5 при кількості депутатів в 400 осіб складатиме різницю всього в 40 голосів. У результаті була прийнята пропозиція Е. Дубановича⁴⁹¹. Більшість членів комісії проголосувала за урядові пропозиції, щодо формування складу сенату⁴⁹², а також прийняла пропозицію С. Гломбинського щодо входження в сенат представників 6 найбільших польських міст⁴⁹³.

У лютому 1920 р. Конституційна комісія приступила до розгляду питання про порядок обрання і повноваження голови держави. Існувало два підходи до вирішення цієї проблеми. Пропозиції нового уряду передбачали парламентське обрання президента. На нашу думку, позицію прихильників цього підходу вмотивовували, по-перше, події в США, пов'язані з конфліктом між президентом В. Вільсоном і сенатом з приводу ратифікації Версальського договору⁴⁹⁴. По-друге, у Польщі існував також серйозний внутрішньополітичний чинник, що мав

важливе значення у визначенні позицій різних політичних партій з питання про спосіб обрання і повноваження глави держави. Таким чинником було ставлення різних політичних таборів до Ю. Пілсудського. Особливо це виявлялося в ендеків і лівих партій. Конфлікт між ендецією і Ю. Пілсудським, який мав найбільші шанси обійняти посаду глави держави, визначив остаточно позицію ЗЛН відносно способу обрання і повноважень Президента у бік послаблення його політичного і правового статусу в польській Конституції. Водночас переконаність польських соціалістів і ПСЛ-«Визволене» в тому, що вони в одному політичному таборі з Ю. Пілсудським, сприяла тому, що при визначенні позицій глави держави в Конституції вони керувалися абсолютно іншим підходом, ніж національні демократи.

5 лютого 1920 р. Конституційна комісія приступила до обговорення розділу про виконавчу владу. Референт з цього питання Б. Фіхна (Національний робітничий союз) відзначив, що вибір між французьким способом обрання президента і американським залежить від вирішення питання, чи повинен президент бути особою, яка має вирішальний вплив на формування державної політики, чи буде виконувати лише представницькі функції⁴⁹⁵. Питання формування виконавчої влади викликало жорсткі політичні дебати в сеймі. На думку Ю. Понятовського, більш правильним і відповідним для Польщі є шлях, подібний американській політичній традиції, яка характеризується різкою індивідуальністю і дає можливість проявити себе видатним особам. Президент, щоб в певних ситуаціях протиставити себе сейму, повинен бути незалежний від нього; для цього він повинен бути обраний всенародно. У разі незгоди з яким-небудь законом президент повинен мати можливість розпустити сейм і

провести нові парламентські вибори, які проходять під знаком тих питань, які і викликали конфлікт між главою держави і сеймом. Найбільшу перевагу Ю. Понятовський віддавав прямим виборам глави держави. Він виступав також за збереження польської назви для цієї посади – «Начальник держави»⁴⁹⁶.

Е. Дубанович вважав, що встановлення в Польщі парламентського правління (як і всюди в Європі) є питанням вирішеним наперед. Парламентська республіка, на його думку, не усуває видатних осіб, а дає їм «відповідне місце біля керма влади»⁴⁹⁷. Ухвалення американської системи, на думку Е. Дубановича, призведе до виникнення корупції як в органах адміністративної влади, так і в самому сеймі, де почалося б шляхом підкупу залучення парламентських партій на сторону того або іншого кандидата⁴⁹⁸.

К. Чапинський (ППС) і Б. Фіхна (НРС) указували на те, що поєднання принципу загального обрання Президента з принципом парламентської відповідальності уряду є можливим. Прикладом цьому може служити Конституція Веймарської республіки. К. Чапинський вважав також марним побоювання перед вірогідністю встановлення монархії. Усвідомлення людьми того, що вони самі вирішують, кому бути Президентом, більшою мірою захистить країну від встановлення монархії, ніж обрання глави держави сеймом і правою більшістю сенату⁴⁹⁹. Виборці можуть також втомитися від ігор парламентських партій, а значить і бути проти того, щоб від партій залежало обрання Президента⁵⁰⁰.

На наступному засіданні комісії було вже конкретно сформульовано три варіанти виборів Президента: а) парламентське обрання Президента; б) загальні прямі вибори Президента; в) загальні двоступеневі вибори.

Е. Дубанович висловлювався за перший (урядовий) варіант, вважаючи, що два інших є небезпечним експериментом. Він вказував, що здійснювати державну політику і бути біля керма всієї державної влади повинна людина, що представляє парламентську більшість, тобто Прем'єр-міністр. На чолі держави повинна стояти людина, яка втілюватиме національну єдність. Для цього він не повинен проходити через горнило передвиборної боротьби, під час якої імена кандидатів будуть зганьблені. Тому Е. Дубанович пропонував доручити обрання президента сейму і сенату, які швидше прийдуть до взаємної згоди з приводу кандидатури Президента, гарантуючи, що «на вершині державної ієрархії стоятиме людина, що має за собою більшість голосів громадян країни»⁵⁰¹.

М. Ратай висловлювався за двоступеневі загальні вибори Президента. Національні збори, утворені з цією метою, повинні складатися з 800 виборців, чи обраних в загальних виборах у повному складі, або на половину складатися з членів парламенту і на половину – обраних окремим загальним голосуванням. На думку політика, сенат у запропонованому урядом проекті, не є представництвом народу, тому наділення його правом обирати главу держави перекреслює принципи демократії⁵⁰². Він був теж проти залежності Президента від парламентських партій і заперечував з приводу загальних прямих виборів президента. На наше переконання, такий спосіб обрання був би пов'язаний з великими технічними труднощами, а також був би джерелом виникнення численних конфліктів, які перешкождали б нормальному функціонуванню державної влади. Визнання за президентом права вето і права дострокового розпуску сейму додало б йому безмірний

авторитет, що тісно межував з поняттям «освіченого абсолютизму», що було б небезпечно для демократії і республіки⁵⁰³.

Польські депутати під час дебатів з приводу інституту президентства зважали і на національний чинник. Підтвердженням цьому є позиція С. Дзеницького (НЗЛ). Він відзначав, якщо вибори Президента будуть загальними, то в них разом із поляками братимуть участь українці, німці і євреї, що може принести полякам великі несподіванки. Парламентське обрання Президента дозволить також усунути небезпеку, яка може виникнути у зв'язку з багатонаціональним характером Польської держави, де 40% населення складають громадяни непольської національності⁵⁰⁴. На думку А. Стихеля (ЗЛН), загальні вибори були б ідеальним волевиявленням народу за умови того, що населення країни буде мати самостійну думку та певний рівень політичної свідомості⁵⁰⁵. Проте життя свідчить про зворотне. Переважна маса населення не має самостійної думки, формуючи свої погляди під чийм-небудь впливом, дозволяє нав'язати собі чужі ідеї, у такий спосіб даючи демагогам можливість досягти своїх цілей. Тому краще всього довірити обрання Президента сейму і сенату, оскільки в сеймі засідають не «посередності», а сенат представляє певний рівень знання і досвіду⁵⁰⁶.

При голосуванні за прями загальні вибори Президента висловилося 4 члени Конституційної комісії, за двоступеневі загальні вибори висловилися представники ПСЛ–«Пяст», ППС, НРС – всього 6 осіб (за іншими даними – 5 осіб⁵⁰⁷), за парламентське обрання Президента проголосувала більшість комісії (16 осіб)⁵⁰⁸.

Повний текст проекту Конституції був представлений сейму в липні 1920 р. Головний референт

конституційного проекту комісії Е. Дубанович відзначав, що основним мотивом, яким керувалася комісія, було прагнення заснувати державний лад Польщі не на «пробах і експериментах», а на досвіді власної держави, а де цього досвіду бракувало – на досвіді інших країн⁵⁰⁹. Референт відзначив, що найбільш дискусійною проблемою виявилася конструкція законодавчого органу: бути йому однопалатним чи двопалатним. Е. Дубанович підкреслював, що більшість парламентських систем світу має двопалатну конструкцію⁵¹⁰.

Аналізуючи переваги саме двопалатної системи, доповідач, звертав увагу на специфіку палати депутатів. По-перше, вона формується переважно з людей політичної дії, часто людей молодих, запальних і нетерплячих, охочих довести своїм виборцям правильність їх вибору⁵¹¹. По-друге, задачею палати депутатів є віддзеркалення на законодавчому рівні думок і течій, представлених у суспільстві у конкретний момент, а також вирішення невідкладних проблем суспільного життя. Поряд із таким невідкладним органом, якою є палата депутатів, необхідно мати орган, не обтяжений приватними інтересами, який міг би вільніше і ширше розглядати проблеми країни. Такий орган повинен бути більш вимогливим до якості прийнятих законів, щоб вони зберігали свою силу довше, ніж тижні, місяці і навіть роки⁵¹². Друга палата є органом, меншим за кількістю своїх членів, ніж палата депутатів; вона не так схильна до емоцій, вільніша від тиску локальних інтересів, не так пов'язана з партійною політикою і пропагандою. Цей орган був би уособленням спокою, зосередженості, розсудливості й досвіду⁵¹³.

Якщо такі риси другої палати мають цінність і визнаються у всьому світі, то ще більшої значущості вони набувають у Польщі. «Всі ми, – відзначав Е. Дубанович, –

не один раз були свідками того, як полум'яні виступи, засновані на демагогії, на гостроті моменту, призводили до сьогохвилинних настроїв, що відображалося в ухваленні поспішних і необачних ухвал, які згодом виявлялися шкідливими для держави і які так же швидко потрібно було скасовувати». Це знижувало довіру громадян до державної влади і пошану до закону. Але якщо до недавнього часу в Польщі діяли чужі закони, поважати і цінувати які не дозволяли патріотичні почуття поляків, «то що ж буде, якщо свої власні закони будуть позбавлені глибоких етичних підстав і не сформують у людей необхідної правової свідомості і дисципліни?»⁵¹⁴. Тому повинен існувати орган, що відокремлений і наділений хоча й скромним, але все-таки правом брати участь у законодавстві.

З приводу аргументу, що сенат буде перешкодою в законотворчій роботі сейму, Е. Дубанович відзначав, що, оскільки завданням сенату є коректування законодавчої роботи сейму, то він з усією очевидністю виступатиме в ролі стримуючого чинника, і призводитиме лише до тимчасового відхилення в ухваленні певного закону⁵¹⁵. Сенат необхідний також з огляду на доцільність підтримки гармонії всієї структури державної влади⁵¹⁶. Ця гармонія полягає в рівновазі різних гілок влади. Оскільки парламентська модель (запроваджуючи відповідальність уряду перед парламентом) вже сама по собі створює певний злам на користь парламенту, то зведення законодавчої влади до однопалатної системи було б істотним порушенням гармонії державного ладу.

На переконання Е. Дубановича, уряд не може виконувати свої функції без наявності певного ступеня самостійності. Коли разом з сеймом є сенат, уряд ще має необхідну самостійність. В умовах однопалатної системи

уряд втрачає цю самостійність, оскільки одна палата не обмежена наявністю стримуючого її всевладдя органу. Уряд у цьому випадку перетворюється на просте знаряддя, «філію», цієї палати, яка тоді повинна узяти на себе всю відповідальність не тільки законодавчої роботи, але і державного управління⁵¹⁷. До виконання останнього завдання вона не придатна вже хоча б унаслідок свого численного складу і призначення виконувати саме законодавчу функцію. Більше того, якщо в цій палаті пануючі позиції посяде одна партія, то Польща може опинитися під загрозою встановлення однопартійного правління. Таким чином, підсумовував доповідач, ухвалення двопалатної системи буде корисним для держави, а не для партійних інтересів⁵¹⁸.

Щодо способу обрання Президента Е. Дубанович відзначив, що обрання глави держави парламентом буде лише завершенням цілісності будови парламентської моделі. Важливим аргументом проти загального обрання Президента для Е. Дубановича було неприпустимість віддавати частину вищої державної посади «на волю випадку»⁵¹⁹. Такий спосіб обрання глави держави Е. Дубанович вважав також небезпечним з погляду національних інтересів поляків. Він вважав, що через можливе розпорошення голосів польських виборців питання про кандидатуру Президента можуть вирішити голоси громадян непольської національності.

Підсумуємо аналіз запропонованих документів та парламентських дискусій. Проект Парламентського союзу депутатів-соціалістів розвивав концепції, сформульовані в «народному», що різнився від попереднього чітким підкресленням соціалістичного характеру. ЗЛН за зразок обрав концепцію «Анкет», прагнучи під назвою «Страж Прав» прописати в політичній системі держави сенат,

проти впровадження якого рішуче виступали ліві. Клуб конституційної праці подав модифіковану версію «американського» проекту. Аналізуючи і порівнюючи згадані концепції, відзначимо, що всі вони закладали існування в Польщі республіканської форми держави і, за винятком американського, передбачали парламентську систему правління. Відмінності полягали у різному баченні розміщення повноважень державних органів, організації парламенту, способу вибору глави держави, його повноважень. Проекти сеймової лівіці з однопалатним парламентом водночас впроваджували розбудовані інституції безпосередньої демократії. Моделі ППС, а в схожому напрямі прямувало й «Визволене», передбачали необхідність далекоглядних суспільних реформ. Праві проекти закладали утворення другої палати з різними компетенціями. Своєрідним виявом настроїв і тенденції епохи було те, що у поданих документах усіх політичних сил містився «порівняно розбудований каталог прав і громадянських свобод, зокрема, ... прав національних меншин».

Оскільки жоден із проектів, потрапивши до Конституційної комісії, не набрав більшості, було вирішено розпочати роботу наново. Для її поліпшення конституційні матеріали було поділено на 8 груп проблем: форма держави і поділ влади; права й обов'язки громадян; організація праці та власності; законодавча влада; виконавча влада; самоврядування й автономія; судівництво; зміни конституції. До парламентської відпустки вдалося узгодити лише дві перші групи проблем. Неefективна робота комісії схилила С. Войцеховського звернутися до уряду з питанням про негайне створення нового проекту, що був підготовлений і внесений до сейму 3 листопада 1919 р.

Водночас, порозуміння Національного народного об'єднання і ПСЛ «П'яст» призвело до відставки уряду І. Падеревського. Виник кабінет на чолі зі Л. Скульським, який 18 грудня 1919 р. представив сеймові новий конституційний проект, що передбачав базування політичного устрою Польщі на моделі III Французької Республіки. До тексту було вписано два ключові положення майбутньої Конституції: двопалатність парламенту, вибори Президента об'єднаними палатами. Автором проекту був Е. Дубанович, котрий згодом, у червні 1920 р., став головою Конституційної комісії й вирішально вплинув на остаточний варіант Основного закону.

Тож, Конституційна комісія, якою почергово керували В. Сейда, М. Ратай (ПСЛ «П'яст») і Е. Дубанович (ЗЛН), використовуючи у роботі проекти, що подали політичні партії і сили (ППС, ПСЛ «Визволене», Народно-національний союз, Клуб конституційної праці, ПСЛ «П'яст»), а також приватні особи, підготувала проект Основного закону і запропонувала його на розгляд сейму влітку 1920 р. У своєму варіанті вона відмовилася від пошуків оригінального вирішення питань устрою і базувала його на випробуваній практикою моделі укладу III Французької Республіки. За основу організаційної форми держави було прийнято парламентське правління, визнане за найбільш відповідне для польського суспільства⁵²⁰.

Пленарні дебати над поданим більшістю Конституційної комісії проектом основного закону продовжилися в липні 1920 р. Однак унаслідок переможного наступу Червоної армії, з виникненням загрози незалежності Польської держави, були перервані. І знову розпочались у вересні. Правоцентристські

угруповання виступали за французьку модель. Соціалісти, людовці, НПР і депутати-євреї – за народну республіку з однопалатним сеймом, обраним шляхом загального голосування Президентом, демократичними інституціями й елементами суспільної демократії у вигляді задекларованих у Конституції суспільних реформ⁵²¹.

Положення проекту викликали бурхливі дискусії, що здебільшого були зосереджені довкола питань виборів Президента (народом або парламентом), меж його компетенцій, одно- чи двопалатної будови парламенту, проблеми визначення права власності, ставлення держави до справ релігії і національних меншин. На підтримку проекту Конституційної комісії виступив лідер парламентської фракції ЗЛН С. Гломбинський. На його думку, проект характеризував прагнення не розмежовувати суспільство, не створювати в ньому протиборчі сторони, а домагатися суспільної гармонії⁵²². Це було головним мотивом для його партії, а також для більшості членів комісії. Підкреслюючи, що ЗЛН виступає за однопалатний парламент, лідер фракції ендеків додавав при цьому, що він повинен бути обмежений певним органом, С. Гломбинський в своєму проекті назвав назвав «Стражем права». Запропонований у проекті сенат по суті не був другою палатою, оскільки він не є незалежним органом, як це припускають інші двопалатні системи. Польський сенат більше, ніж на половину складатиметься з людей, обраних сеймом. Інша частина сенату формуватиметься з представників самоврядування, наукових товариств, тощо. У компетенцію сенату мали входити ті питання, якими займається сейм. Тобто, сенат в проекті комісії отримав обмежені права і ЗЛН виступало навіть за їх розширення. Щодо способу обрання Президента С. Гломбинський відзначив, що раніше він

виступав за загальні вибори глави держави. Однак, аргументи наведені Е. Дубановичем, – відзначив він, – схилили ЗЛН до того, щоб приєднатися до проекту комісії, «проте ми не можемо гарантувати, що під час голосування не повернемося до нашої початкової пропозиції через те, що поки не знаємо, яким буде рішення сейму щодо сенату»⁵²³.

Була висловлена думка, щоб разом із Президентом право скликання парламенту належало і Маршалу сейму. Це забезпечило б певну автономію сейму від глави держави. Він відзначав, що, вносячи цю поправку, «ми зважасмо на специфічний характер нашого суспільства», яке «відрізняється певною підозрілістю»⁵²⁴. «З нашої історії, – вказував С. Гломбинський, – я згадую загальні нарікання на прагнення королів до абсолютної влади. Навіть коли король був безсилим, коли у нього відбирали одне право за іншим, завжди існувало побоювання, що цей король прагнучиме абсолютної влади і намагалися ще більше урізати його владу». Тому необхідно усунути підозру і побоювання, що президент може спробувати встановити автократію, диктатуру. Право скликання парламенту маршалом сейму дасть упевненість, що сейм не залежатиме від волі і настрою президента⁵²⁵.

Польська партія соціалістів виступала проти проекту Конституційної комісії. Лідер ППС М. Недзялковський найбільшій критиці піддав положення про формування двопалатної законодавчої системи⁵²⁶. Він вказував, що проблему якості законів можна вирішити і у межах однопалатного парламенту, по-іншому організувавши його роботу. Справжні ж мотиви тих, хто пропонував сенат, на його переконання, полягають у прагненні забезпечити правим перевагу в сенаті, коли більшість виборців на майбутніх виборах висловиться за ліві партії⁵²⁷. У зв'язку

з цим праві ретельно продумують спосіб формування сенату. За словами М. Недзялковського, будучи членом комісії з розробки виборчого законодавства до органів місцевого самоврядування, він звернув увагу на те, що праві рішуче виступали проти принципу загального виборчого права і, по суті, пропонували куріальну систему виборів в міські ради. Цей план дозволив би правим забезпечити перевагу в місцевих органах самоврядування і автоматично призвів би до того, що велика частина місць в сенаті виявилася б в їх руках⁵²⁸. М. Недзялковський відзначив, що соціалісти відкидають другу палату, яку б назву вона не носила – сенат або «Стража права». Пропозицію обрання Президента парламентом М. Недзялковський пояснював прагненням не дати можливість лівим оволодіти державним апаратом за допомогою загальних виборів глави держави⁵²⁹. Він вдається до змови, що дозволить провести бажаного кандидата.

Ще одним болючим питанням, що постійно обговорювалося в сеймі, було питання власності. Стаття 103 проекту, що закріплювала основу ринкових відносин – приватну власність на засоби виробництва – залишалася абсолютно незмінною. «Республіка, – йшлося у ст. 103 проекту в редакції запропонованої ППС, – пристосовує форми власності до суспільних потреб і інтересів праці. Деякі засоби виробництва, комунікацій і обміну піддаються контролю республіки»⁵³⁰. Редакція цієї статті, запропонована депутатами від ППС, була такою: «Праця, як основа республіки, перебуває під її особливим захистом. Державним представником інтересів праці є Палата праці, обрана трудящими способом, визначеним законом». Як проект статті, так і її нова редакція, запропонована депутатами від ППС, не задовольнили більшість сейму.

Вони вважали, що новою редакцією передбачалося хоч і незначне, але втручання держави в сферу приватних справ. З метою не втратити свого впливу на робітників, депутати від ППС внесли поправку до статті 95 проекту, яка фіксувала, що «праця, як головна основа республіки, перебуває під її захистом. Всі громадяни повинні власною працею примножувати багатства колишніх поколінь»⁵³¹.

Окрім розбіжностей з вищеперерахованих статей проекту Конституції, жваву дискусію в сеймі викликало положення, яке передбачало визнання римо-католицької церкви державною. Представник Національної робітничої партії Б. Фіхна також відзначив, що проект комісії не відповідає інтересам польського суспільства⁵³². Головним орієнтиром при побудові сучасної держави повинен стати добробут широких верств населення, народ повинен брати реальну участь у владі. Для цього він повинен володіти правом законодавчої ініціативи, брати участь в обранні глави держави, користуватися виборчими правами без цензових обмежень⁵³³. Необхідно також передбачити окреме представництво для людей праці (Палата праці) і створити систему широкого самоврядування. Б. Фіхна відкидав звинувачення в тому, що Палата праці вноситиме розкол у суспільство. Цей орган мав бути допоміжним для сейму з питань, які регулюють відносини між працею і капіталом, з правом законодавчої ініціативи в цій сфері⁵³⁴.

Відзначаючи, що НПР голосуватиме за однопалатний парламент, Б. Фіхна вважав, що цей принцип може не одержати підтримки більшості сейму. Тому, «якщо виникне який-небудь інший орган (наприклад, «Стража права»)», то НПР домагатиметься того, щоб цей орган був виборним, а не призначався, як пропонували праві сили. НПР також виступала за загальне обрання Президента⁵³⁵. Її члени зауважували, що в Польщі Президент повинен

бути впливовою фігурою, здатною до дії у випадку, якщо сейм буде паралізований партійною боротьбою. Президент повинен володіти правом звернутися до думки народу, якщо між ним і сеймом виникне конфлікт з принципових питань⁵³⁶.

Оцінюючи роботу першого парламенту незалежної польської держави, Я. Паєвський підкреслював: «Перед сеймом стояло величезне завдання, ...об'єднати країну, зафіксувати кордони, стабілізувати валюту, Однак в умовах політичної нестабільності, відсутності бюджету це було вище можливостей парламенту. Система позбавлена парламентська більшості, не змогла створити сильного стабільного уряду. Не варто забувати про це, коли ми оцінюємо історичну роль Законодавчого сейму»⁵³⁷.

Таким чином, політична система Другої Речіпосполитої пройшла певний еволюційний шлях, характерний для тогочасних європейських держав. Вихідною позицією перших тимчасових конституційних норм був республіканський устрій, а вибори до Законодавчого Сейму 1919 р. засвідчили про демократичне спрямування державно-політичного розвитку Польщі. Під час роботи Законодавчого сейму над встановленням основ державного ладу Польщі зіткнулися різні позиції щодо державно-політичного устрою країни. Ліві партії прагнули закріплення в Конституції положень, які вони розглядали як перший крок на шляху до свого суспільного ідеалу – «соціалістичного» або «народного». Виступаючи проти другої палати парламенту в будь-яких її формах, ліві керувалися бажанням не допустити створення додаткових перешкод руху до нового суспільного устрою. Виступаючи за вибори президента шляхом загального голосування, вони прагнули збільшити шанси обрання на цей пост кандидата, що представляє інтереси трудових верств

населення, які складають основну масу виборців. У разі його перемоги ліві розраховували оволодіти апаратом державної влади, що дозволило б проводити державну політику на користь широких мас польського суспільства.

Правоцентристські партії керувалися прагненням насамперед створити ефективну модель для розвитку буржуазного суспільства. Вони достатньо послідовно обстоювали ідею про необхідність створення умов, що виключають можливість конфліктів між різними гілками влади. Відкрито не висловлювалося, але малося на увазі, що така небезпека буде реальною, якщо пост глави держави, обраного шляхом загального голосування, займе Ю. Пілсудський. Всі ці аргументи схилили праві партії до думки, що першочерговим є встановлення парламентської республіки. Її перевагою вони вважали те, що парламентська демократія забезпечила б значну контрольованість і передбачуваність дій виконавчої влади. Боротьба політичних угруповань за лідерство, утримання і розширення електорату вносила додаткові проблеми у процедуру ухвалення Конституції Польщі.

3.2 Конституційний компроміс та прийняття Конституції 1921 р.

Загострення ситуації на радянсько-польському фронті в липні 1920 р. призупинило роботу над польською Конституцією. Діяльність Конституційної комісії, а разом з нею і дискусія, поновилися лише восени 1920 р. Напередодні засідань сейму Е. Дубанович в статті «Конституція» відзначив, що запропонована конституційною комісією державна модель має «гарантовану життєздатність, забезпечить Польщі шлях західноєвропейського державного і суспільного розвитку».

Він вважав, що в загальних рисах, вже апробованих практикою життя західних демократій, в цій моделі залишено широке поле для майбутньої власної державно-правової творчості. За оцінкою Е. Дубановича, «ця модель не ідеальна, оскільки такої взагалі немає і не буде. Вона вимагає від польського громадянства дуже високого рівня організованості і дає суспільному життю достатньо міцну організаційну основу»⁵³⁸.

Обговорення проекту Конституції відбувалося за слабкого відвідування депутатами засідань сейму. Як і у попередній період, основні дискусії точилися навколо організації двопалатного парламенту та процедури обрання Президента. Останнє питання носило найбільш дискусійний характер. Як і раніше, основною проблемою лишалося питання способу обрання глави держави, сфери його повноважень, структури парламенту. Політичні партії продовжили представляти власні проекти. Ліві партії стояли на позиції загальнонародного обрання Президента. Представники партій, Ю. Бузек (ПСЛ – «Пяст») і К. Чапинський (ППС), під час парламентських обговорень доводили необхідність саме такого обрання президента⁵³⁹. К. Чапинський вважав, що «глава держави за цим проектом не матиме незалежної позиції, такої, за якої президент міг би впливати на внутрішню і зовнішню політику країни». Він посилався також на думки юристів, що складність сучасного адміністративного і державного апарату об'єктивно має потребу певної незалежності виконавчої влади. Парламентське обрання Президента К. Чапинський вважав недемократичним, оскільки народ не бере участі в цьому процесі⁵⁴⁰. Політик виступав за двоступеневі загальні вибори президента, вказуючи, що всенародне обрання може створити «надзвичайно виняткову позицію для Президента». Президент, обраний за такою системою,

може, посилаючись на авторитет, даний йому всенародним обранням, «стати дуже незалежним по відношенню до польської демократії, зокрема представленої сеймом»⁵⁴¹.

Е. Дубанович продовжував наполягати на парламентському обранні Президента. Він категорично виступав проти всенародних виборів глави держави, вказуючи на негативні наслідки такої практики в США⁵⁴².

Голова Конституційної комісії не забув вказати й на існування безпосереднього зв'язку між пропозиціями лівих партій про загальний спосіб обрання Президента і надією на те, що саме їх людина стане главою держави і здійсниться бажання встановити в країні владу «сильної руки». «Але ж людина не вічна, – відзначав Е. Дубанович, – невідомо, що буде потім і чи схочете ви підкоритися сильній руці особи, якщо вона буде від іншої сторони? ... Не було б розумніше, поки є час, встановити більш помірковану норму ... і у такий спосіб застрахуватися на майбутнє від можливих конфліктів»⁵⁴³. Е. Дубанович вважав, що загальні вибори Президента теоретично мають певні переваги, але, вибираючи саме такий спосіб обрання глави держави, потрібно приймати і всю систему, елементом якої є такий спосіб⁵⁴⁴. Ця модель припускає, що уряд несе відповідальність не перед парламентом, а перед президентом. У США ця система діє навіть у тому випадку, коли більшість парламенту може мати недовіру уряду. Це є можливим унаслідок розвиненої правової культури. Е. Дубанович виражав сумнів у тому, що подібна ситуація можлива в польських умовах: «Якби в Польщі уряд не відповідав більшості в парламенті, дозволили б ви йому спокійно виконувати свої функції? ...»⁵⁴⁵. На переконання Е. Дубановича, парламент прагнув би різними шляхами цей уряд повалити. Е. Дубанович виступав також проти створення конструкції, що

послужувала парламентську відповідальність уряду із загальними виборами Президента⁵⁴⁶. Це означало б спробу об'єднати системи (елементами яких ці принципи є), які повністю протилежні одна одній. Така конструкція ніде не випробувана, а тому Польща не може йти на такий експеримент. Це означало б приректи майбутнє країни на повну невизначеність.

Багато суперечок точилося і щодо спроб організації парламенту. Під час дискусії парламентський клуб ПСЛ–«Пяст» відмовився від своїх поправок до проекту Конституційної комісії щодо «Стража права» і виступив за однопалатний парламент⁵⁴⁷. Е. Дубанович так прокоментував цей крок ПСЛ–«Пяст»: «Це вже четверта позиція, яку зайняла партія В. Вітоса в справі Конституції. ... Близькість виборів взяла гору над простим, здоровим глуздом»⁵⁴⁸. Підводячи підсумок парламентським дебатам щодо проекту Конституції, Е. Дубанович відзначав, що проект більшості комісії містить вже мінімум того, що необхідне для оптимального функціонування державного устрою Польщі. Комісія дійшла до межі будь-яких можливих поступок і далі піти не може. Що стосується сенату, то сфера його повноважень, передбачених проектом, є лише тінню того, чим є сенат в більшості країн з двопалатною системою.⁵⁴⁹

Під час голосування пропозиція прибрати з проекту комісії верхню палату (сенат) була відхилена 195 голосами проти 188⁵⁵⁰. Не пройшла також поправка виключити з проекту статтю 35 про повноваження сенату (за поправку голосувало 183 депутати проти 194)⁵⁵¹. У цій ситуації клуби ППС, ПСЛ–«Визволене», НПР влаштували обструкцію, перешкоджаючи проведенню голосування над цією 36 статтею про спосіб формування сенату. Після засідання

ради представників парламентських клубів було ухвалено рішення відкласти голосування над цими статтями⁵⁵².

На засіданні сейму 5 листопада 1920 р. депутат А. Матакевич від імені фракції Польської народно-католицької партії виступив з пропозицією змінити 36 статтю так, щоб всі члени сенату обиралися всенародним голосуванням. Він вважав, що Конституційна комісія повинна розглянути відповідні пропозиції з цього питання депутата Ф. Маслянки (члена цього ж клубу) і запропонував сейму передати як статтю 36, так і статтю 35 в Конституційну комісію і поки не голосувати за цими статтями. А. Матакевич вважав за необхідне продовжити голосування над наступними статтями⁵⁵³. Е. Дубанович приєднався до цієї пропозиції. Проте опозиція зірвала голосування над іншими статтями проекту Конституції, вважаючи, що голосування може бути продовжено лише після вирішення долі цих двох статей.

За місяць Е. Дубанович представив сейму нові пропозиції Конституційної комісії щодо статті 36 про спосіб формування сенату. Вони передбачали відмову від положень, згідно з якими частина членів сенату обиралася сеймом і представниками органів самоврядування. У новому варіанті статті 4/5 складу сенату обиралося б шляхом загальних виборів. У статті зберігалися положення про представників релігійних конфесій, вищих навчальних установ і наукових товариств, а також Головної економічної палати. Стаття 35 залишалася без змін⁵⁵⁴.

Поступка Конституційної комісії була розцінена опонентами сенату як свідчення правильності обраної тактики. М. Недзялковський відзначив, що «і цей новий сенат також закінчить швидкою смертю», як і перший⁵⁵⁵. На наступному засіданні сейму А. Матакевич заявив, що під час роботи конституційної комісії над змінами статті

36 вона не розглядала пропозицію Ф. Маслянки, не висловила свого ставлення до його поправок⁵⁵⁶. А вони передбачали, щоб всі без винятку члени сенату обиралися всенародно, і щоб не було senatorів першої категорії (вибраних в загальному голосуванні), і другої категорії – «куриалістів».

А. Матакевич вважав, що комісія зобов'язана представити сейму свою позицію з пропозицій депутата Ф. Маслянки. Він також відзначив, що в запропонованій комісії статті 36 йдеться про загальне, таємне, рівне, пропорційне обрання senatorів, але не міститься принцип «прямого» обрання членів сенату. Не сказано також, яким буде співвідношення кількості senatorів і депутатів сейму. За пропозицію А. Матакевича повернути статтю 36 в конституційну комісію висловилося 179 депутатів проти 174⁵⁵⁷. Депутат С. Осецький (ПСЛ – «П'яст») висловив пропозицію утриматися від подальшого голосування над іншими статтями проекту Конституції. Такий підхід він обґрунтовував необхідністю визначити, насамперед, долю статі 35 і 36. Його думку було підтримано 183 голосами проти 178⁵⁵⁸.

Роботу над Проектом конституції сейм продовжив лише в кінці січня 1921 р. Виступаючи з приводу поправок Ф. Маслянки, Е. Дубанович відзначив, що в статтю 36 комісія включила його пропозицію про принцип «прямого» обрання членів сенату, а також поправку, згідно з якою загальна кількість senatorів становитиме 1/4 частину від складу депутатів сейму⁵⁵⁹. Ці положення складатимуть першу частину статті 36. Другу частину статті складатимуть положення про представництво релігійних конфесій, наукових установ і Головної економічної палати. Оскільки представники Польської народно-католицької партії висловилися лише за першу

частину цієї статті, Е. Дубанович попросив провести роздільне голосування по двох частинах статті 36⁵⁶⁰.

Перед голосуванням над статтею 35 парламентські клуби ППС і ПСЛ-«Визволене» прагнули затягнути час. Вони виступили за те, щоб спочатку провести голосування по всіх поправках і пропозиціях, що стосуються цієї статті⁵⁶¹. Проте сейм все ж розпочав обговорення 35 статті. Перш ніж приступити до голосування над першими чотирма пунктами статті, Е. Дубанович від імені комісії заявив, що «з метою полегшення голосування над цією статтею» фрагмент про норму кваліфікованої більшості, необхідної сейму для відхилення поправок сенату, опускається. В третьому читанні даної статті ця норма буде дещо скорочена⁵⁶².

У результаті перші 4 пункти статті 35 були прийнято сеймом 195 голосами проти 184. Я. Возницький (ПСЛ-«Визволене») заявив, що ухвалення цих пунктів означає, що сенат в Польщі все-таки буде, тому їх партія не стане брати участь у подальшому голосуванні над статтями про сенат і покидає зал засідань⁵⁶³. Після цього слово хотів узяти депутат Н. Барліцький (ППС), проте дістав відмову віце-маршала сейму С. Осецького. Останній мотивував це тим, що сейм переходить до голосування над двома останніми пунктами статті 35, які містили положення про право вето Президента. За ці пункти висловилася меншість депутатів. Ми вважаємо, що унаслідок складної психологічної ситуації, яка виникла в сеймі в той момент, Віце-маршал відклав подальше голосування.

На наступному засіданні сейм прийняв більшістю голосів і статтю 36 проекту Конституційної комісії (про спосіб формування сенату)⁵⁶⁴. Також була відхилена поправка ППС до статті 37, яка вводила б в Конституцію країни інститут референдуму⁵⁶⁵.

Перед голосуванням над статтями про Президента, Е. Дубанович знову підтвердив свою позицію щодо переваг парламентського обрання глави держави, повторивши основні мотивації проти загальних виборів Президента. Найважливішим моментом Е. Дубанович вважав необхідність створити, таку конструкцію державної моделі, де всі елементи були б злагоджені один з одним, щоб державна структура була б гармонійним цілим. 5 лютого 1921 р. більшість парламенту (184 проти 155) висловилася за парламентський спосіб обрання Президента, запропонований в проекті Конституційної комісії⁵⁶⁶. Була прийнята також поправка Національно-християнського робітничого клубу, згідно з якою до статті 43 після слів «президентом Польської республіки може стати громадянин держави» додавалося «поляк і католик»⁵⁶⁷.

У третьому читанні проекту Конституції (8 березня 1921 р.) Е. Дубанович представив обіцяну поправку до статті 35. Згідно з новими пропозиціями Конституційної комісії, зауваження сенату з будь-якого законопроекту сейм міг відхилити кваліфікованою більшістю не 3/5 голосів (як передбачалося раніше), а 11/20⁵⁶⁸.

Три подальші засідання сейму знов було присвячено дискусії щодо питань Конституції. Зокрема, у виступі депутата В. Керника (ПСЛ-«Пяст») пояснювалася позиція його партії з приводу запропонованої поправки встановити замість сенату (запропонованого в проекті комісії) «Стража права». За оцінкою В. Керника, цей орган був би не другою палатою, а «лише парламентською комісією, оскільки вона була б створена сеймом, і повинна була бути його виразом»⁵⁶⁹. Підводячи підсумки дискусії загалом, Е. Дубанович висловив побоювання, що «ми опустилися

нижче за той необхідний мінімум, який дозволив би державі жити нормально»⁵⁷⁰.

Щодо повноважень Президента, Е. Дубанович вважав, що не варто жалкувати з приводу відхилення більшістю сейму права вето, оскільки воно в інших парламентських системах практично не використовується главою держави⁵⁷¹. Твердження, що Президент Польщі не має права розпуску сейму, Е. Дубанович вважав необґрунтованим, оскільки це право передбачено проектом. Сейм може бути розпущений, але лише за згодою сенату. На думку Е. Дубановича, сенат стане щитом для палати депутатів, який не дозволить без істотних причин розпустити сейм. З приводу відсутності у Президента права законодавчої ініціативи Е. Дубанович відзначив, що, згідно з принципами парламентської моделі, таке право передбачено для уряду і не має сенсу спеціально обумовлювати його для Президента⁵⁷².

Коли сейм повинен був перейти до голосування, депутат Е. Морачевський (ППС) виступив з пропозицією, щоб спочатку голосувати за поправку, згідно з якою зміна Конституції може відбутися вже на наступному сеймі, без участі в цьому сенату. Проте ця пропозиція не була прийнята більшістю голосів. Прагнучи домогтися згоди опозиції не затримувати і не ускладнювати голосування, парламентська більшість пішла на переговори. Досягнутий компроміс передбачав, що Конституція може бути переглянута без участі і згоди сенату, але не першим, а другим сеймом, до того ж більшістю 3/5 голосів⁵⁷³. Переважною більшістю (202 проти 124) сейм відмовився від поправки, згідно з якою Президентом міг стати лише «поляк і католик»⁵⁷⁴.

Незначною більшістю (194 проти 191) була підтримана також пропозиція В. Керника (ПСЛ-«Пяст»)

прибрати із статті 36 пункти, що передбачають в сенаті представництво наукових організацій і Головної економічної палати. Таким чином, весь склад сенату формувався б лише на основі загального голосування.

Після всіх тривалих дискусій при обговоренні проекту Конституції 17 березня 1921 р. відбулося урочисте голосування всього проекту загалом⁵⁷⁵. Так молода польська держава одержала своє конституційне оформлення, яке здійснив сейм. Текст Березневої конституції, а під такою назвою увійшов до історії закон від 17 березня 1921 р., складався з короткого вступу і 7 розділів, що містили 126 статей: I. Річпосполита (республіка) – ст. 1–2; II. Законодавча влада – ст. 3–38; III. Виконавча влада – ст. 39–73; IV. Судова влада – ст. 74–86; V. Загальні громадянські обов'язки і права – ст. 87–124; VI. Загальні положення – ст. 125; VII. Тимчасові постанови – ст. 126, опублікований у «Віснику законів Польської республіки» 1 червня 1921 р.⁵⁷⁶.

Конституційним статтям передувала преамбула, яка фіксувала таке: «В ім'я Всемогутнього Бога! Ми, Польський Народ, висловлюючи вдячність Провидінню за визволення нас від півторавікового рабства, з вдячністю згадуємо мужність і непохитність самовідданої боротьби поколінь, які віддали найкращі свої пориви справі незалежності, продовжуючи славні традиції Конституції 3 травня, дбаючи про добро всієї об'єднаної і незалежної Матері-Вітчизни та намагаючись покласти в основу її незалежного існування, могутності й безпеки, рівності й суспільного порядку вічні принципи законності та свободи, намагаючись разом з тим забезпечити рівність усіх громадян, повагу до праці, відповідні права і особливу турботу з боку держави, приймаємо та встановлюємо

Конституційний закон на Законодавчому сеймі Польської Республіки»⁵⁷⁷.

Перша стаття основного закону проголошувала: «Польська Держава є Річчюпосполитою», закріплюючи у такий спосіб республіканську форму державності. Конституція визнавала народ джерелом і носієм верховної влади (ст. 2). Народ здійснював владу через виборчі органи, що відповідали принципу представницької демократії. На чолі державних органів Конституція зосереджувала законодавчу владу. Організації законодавчої влади та її функціям присвячувався II розділ закону.

Найважливішим повноваженням парламенту було законодавство, яке «охоплює встановлення всіх публічних та приватних прав і способу їх виконання. Немає закону без згоди Сейму, вираженої згідно з регламентом» (ст. 3). Конституція вимагала форми закону для прийняття бюджету, визначення кількісного стану війська, стягнення податків та інших важливих, насамперед, фінансових, справ. Згідно з 10 статтею, право законодавчої ініціативи належало урядові та сейму. Роль сенату обмежувалася можливістю внесення поправок до приватних актів, що ухвалив сейм. Поправки сенату сейм міг відкинути більшістю 11/20 голосів (ст. 35). Закони, що прийняли сейм і сенат, підписував Президент і давав розпорядження про їх оголошення – публікацію у «Віснику законів Речіпосполитої». Сенат не отримав рівних можливостей і у сфері контролюючих функцій парламенту. Притягнення до парламентської та конституційної відповідальності членів кабінету було повноваженням тільки сейму. Обидві палати мали право депутатських запитів. Для контролю за фінансовою діяльністю уряду й підлеглої йому адміністрації ввели Найвищу Палату Контролю, відповідальну тільки перед сеймом (ст. 9). Її голова обіймав

посаду, рівнозначну міністрові, однак не належав до Ради Міністрів. Формою контролю сейму було також висловлення згоди на оголошення Президентом війни, укладення миру, затвердження надзвичайного стану після того, як його впровадила Рада Міністрів.

Каденція парламенту, до якого належали дві палати: сейм (444 депутати) і сенат (111 депутатів), – тривала 5 років (ст. 11). У виборах до сейму право голосу мали всі громадяни, яким виповнився 21 рік, а сенату – 30 років, за винятком військових строкової служби (ст. 12, 36), право обрання – із досягненням 25 років, до сенату – 40 років, а також військові строкової служби (ст. 13, 36). Розпуск сейму міг відбутися силою рішення Президента, прийнятого за згодою 3/5 передбаченої законом кількості членів сенату. Сейм також мав право розпуску до закінчення каденції власною постановою, прийнятою більшістю 2/3 голосів. В обох випадках розпуску підлягав сенат. Нові вибори відбувалися впродовж 90 днів від дня розпуску (ст. 26)⁵⁷⁸.

Депутатів обох палат вважали представниками всього народу, вони не могли бути зв'язані «жодними інструкціями виборців» (ст. 20). Конституція широко окреслила принципи парламентського імунітету (ст. 21). Депутати не могли виконувати оплачуваної державної служби, окрім певних винятків – призначення міністра, державного секретаря, на посаду професора вищого навчального закладу (ст. 16). У протилежному випадку – втрачали мандат (ст. 17). Конституційний закон, згідно з принципом заборони поєднання депутатського мандату з деякими публічними чи професійними функціями, не дозволяв мати мандати одночасно до двох палат, ані поєднувати мандат із посадою Президента (ст. 36, 53). Депутат не мав права отримувати від уряду концесії чи

іншу матеріальну вигоду, одержувати жодні відзнаки, крім військових (ст. 22).

Конституція організувала роботу палат, передбачала сесійну систему парламентських засідань, регулювала порядок їх проведення. Президент Речіпосполитої скликав, відкривав, переносив і закривав палати (ст. 25). Сейм мав збиратися щороку, найпізніше у жовтні, на чергову сесію з метою ухвалення бюджету, кількісного стану і мобілізації до війська та інших поточних справ. Конституція забороняла закривати сесію до ухвалення бюджету. Президент міг зібрати силою власного рішення сейм на надзвичайну сесію, мусив це зробити на вимогу 1/3 усіх депутатів протягом двох тижнів. Перенесення терміну засідання потребувало згоди сейму, якщо воно повторювалося під час тієї самої чергової сесії, чи в разі перерви в засіданнях довше 30 днів (ст. 25)⁵⁷⁹. Засідання парламенту були відкритими і ніхто не міг бути притягнутий до відповідальності за правдивий звіт про відкрите засідання палат і сеймових комісій (ст. 30, 31).

35 стаття визначала законодавчу процедуру. Сейм приймав проект закону, який після голосування у палаті передавали на розгляд до сенату. Якщо останній упродовж 30 днів не вносив жодних поправок, президент проголошував його законом. У випадку, коли б сенат вирішив змінити чи відхилити проект, він був зобов'язаний у вказаний вище термін повідомити про це сейм, після чого протягом найближчих 30 днів повернути документ із запропонованими поправками. Сейм або приймав поправки звичайною більшістю голосів, або відхиляв їх більшістю 11/20 голосуючих, дотримуючись власного проекту. В обох випадках Президент проголошував закон. Отже, як бачимо, повноваження сенату щодо законотворчості обмежувалися функцією

своєрідного гальма. Його визначене у часі вето могло бути анульоване додатковою, прийнятою кваліфікованою більшістю голосів постановою.

Конституція визначала кількість senatorів як 1/4 від складу сейму (ст. 36). Їх обирали «п'ятиприкметниковим» голосуванням. Порівняно зі сеймом тут був вищий віковий ценз: при діючому виборчому праві – 30 років, пасивному – 40. Державотворчі повноваження надавали сеймові й сенату право вносити зміни до Конституції й здійснювати її перегляд (ст. 125). Для прийняття постанов була необхідна проста більшість присутніх, принаймні 1/3 передбаченої законом кількості депутатів (ст. 32). Виборні функції сейму і сенату, поєднаних у Національні збори, згідно з 39-ю статтею конституційного закону, полягали в обранні Президента Речіпосполитої.

Президент, котрого обирали на 7 років Національні збори, очолював органи виконавчої влади і представляв державу в міжнародних відносинах. У випадку необхідності його заступав Маршалок сейму (ст. 40). Президент не відповідав за свої урядові дії «ні парламентарно, ні цивільно» (ст. 51). Натомість міг бути притягнутий до конституційної відповідальності за чітко визначені злочини: зраду країни, порушення Конституції чи кримінал. Постанову про притягнення Президента Речіпосполитої до відповідальності приймав сейм більшістю 3/5 голосів за присутності принаймні половини передбаченої законом кількості депутатів (ст. 51). Органом, покликаним до розгляду і звинувачення у цих питаннях, був Державний Трибунал⁵⁸⁰.

Президент був уповноважений приймати дипломатичних представників іноземних держав, відповідно, Речіпосполитої відправляти – за кордон (ст. 48). Президент укладав міжнародні договори. Деякі з

них вимагали згоди сейму, як, наприклад, ті, що стосуються змін державних кордонів, торговельних, митних та інших фінансових угод, чи містять правові положення, обов'язкові для громадян (ст. 49). Попередньої згоди палати потребували питання оголошення війни й укладення миру (ст. 50). Президент мав також повноваження у сфері законодавчої, виконавчої і судової влад. Про перший зріз попередньо вже йшлося – скликання, закриття, перенесення чергових і надзвичайних парламентських сесій, право розпуску, за досягнення згоди сенату, сейму.

До виконавчих компетенцій Президента також належало право призначати і відкликати Прем'єра (голову Ради Міністрів), за його пропозицією – міністрів, а також на подання уряду – кандидатів на цивільні та військові посади, передбачені законом (ст. 45). Президент був головнокомандувачем збройних сил, однак не міг виконувати його обов'язки під час війни (ст. 46). Це формулювання нав'язали опоненти Ю. Пілсудського, які не довіряли його військовим здібностям. У разі війни, згідно з цією ж статтею, Верховного Головнокомандувача призначав Президент на пропозицію уряду, що подав Міністр військових справ, який за дії, пов'язані з командуванням під час війни та інші питання військового командування відповідав перед сеймом⁵⁸¹.

Загалом Березнева конституція надавала главі держави доволі широкий спектр повноважень і можливостей здійснювати управління. Поряд із цим, суттєво їх звужувала, вимагаючи узгодження з сеймом і урядом. Обмеження повноважень президента в Конституції 1921 р. було зумовлено прагненням до утворення моделі слабого інституту президентства у Польщі.

Другою важливою складовою виконавчої влади, згідно з Березневою конституцією, виступав уряд під керівництвом Прем'єра. Найважливіше завдання – визначення загального напрямку внутрішньої та зовнішньої політики Польщі. На практиці уряд використовував право законодавчої ініціативи, мав також повноваження до видання виконавчих розпоряджень й інших правових актів, зокрема законів. Як зазначалося, міністри несли колективну й індивідуальну парламентську й конституційну відповідальність. Її здійснення Конституція 1921 р. окреслювала через сейм.

Стаття 65-та передбачала поділ держави, відповідно до існуючого стану речей, на воєводства, повіти, міські та сільські гміни, що були одночасно одиницями територіального самоврядування. До їх компетенцій належали вагомні економічні, культурні, організаційні функції. Крім територіального, передбачали економічне самоврядування, у вигляді промислових, ремісничих, рільничих, торговельних, палат найманої праці та інших, об'єднаних у Вищу господарчу палату, що мала співпрацювати з державною владою у керуванні економічним життям та парламентом – у прийнятті законів щодо господарчих справ (ст. 68).

Загальні обов'язки і права громадян регулював один із найбільших (38 статей) V розділ Конституції. Він окреслював процедуру отримання польського громадянства. Наступні статті регулювали обов'язки громадян, з яких першим «є вірність Польській Республіці» (ст. 89). Далі: повага і дотримання конституції та інших законів, військової служби, публічних сплат, поваги до законної влади, тощо. Остання стаття цікава тим, що прописувала обов'язком батьків «виховання своїх дітей

справжніми громадянами Вітчизни і забезпечення їм щонайменше початкової освіти» (ст. 94)⁵⁸²

Права, надані громадянам, поділялися на політичні, громадянські, соціальні права й свободи. Вони окреслювалися досить широко. В Конституції фіксувалася рівність усіх громадян перед законом. До політичних прав належали виборчі права до обох парламентських палат, органів самоврядування, а також право займати урядові й громадські посади. Положення розділу Конституції, що регулював громадянські права, відкривала 95-а стаття, якою «гарантувалося на своїй території цілковитий захист життя, свободи й майна всіх, без огляду на походження, національність, мову, расу чи релігію»⁵⁸³. Тож громадянські права становили: рівність перед законом, право на захист життя, свободу совісті й майна, відшкодування збитків, що завдали державні органи, які діяли всупереч законодавству. Захисником і охоронцем цих прав були незалежні суди. Обмеження особистої свободи допускалися тільки у випадках, передбачених кримінальним кодексом, і лише судовим рішенням. Заборонено застосування кари, поєднаної з фізичним знущанням.

Особливо важливе значення мали конституційні положення, які стосувалися права власності. У 99-й статті зазначено, що держава «визнає всяку власність..., як одну з найважливіших основ суспільного устрою й законного порядку» і водночас допускає «...у випадках, передбачених законодавством, конфіскацію або обмеження власності... з огляду на загальне добро, як відшкодування»⁵⁸⁴.

Основний закон гарантував кожному громадянину «право на охорону Державою його праці, а в разі відсутності праці, хвороби, нещасного випадку, неспроможності працювати – на соціальне

забезпечення»⁵⁸⁵. Конституція містила також конкретні норми: заборону праці дітей, молодших 15 років, постійної праці дітей та молоді шкільного віку, нічної праці жінок і неповнолітніх робітників у галузях промисловості, шкідливих для здоров'я, й проголошення законом охорони материнства (ст. 103). Згідно зі 119-ю статтею, впроваджувалося безкоштовне навчання на всіх щаблях державних і самоврядних шкіл, що, однак, на практиці було реалізовано лише у загальній школі.

У низці статей Березнева конституція кодифікувала права на свободи: вільного висловлювання думок і переконань (ст. 104), преси з заборonoю запровадження превентивної цензури і концесійної системи (попередньої згоди влади на друкування) (ст. 105), гарантувала: таємницю кореспонденції (ст. 106), недоторканість помешкання (ст. 130), громадяни мали «право подавати індивідуально чи колективно петиції» до всіх державних й органів самоврядування (ст. 107) та «право коаліцій, зборів і утворення товариств та союзів» (ст. 108).

Основний закон країни також гарантував охорону національних, етнічних, релігійних меншин, забезпечуючи їм певні свободи. Кожному громадянину належало право зберегти свою національність та культивувати мову й національні особливості (ст. 137). Національні свободи мали гарантувати: право нацменшин на створення власних автономних зв'язків у межах загального самоврядування, відкривати школи, виховні, суспільні й добротинні заклади, користуватися в них своєю мовою й дотримуватися релігійних норм (ст. 110)⁵⁸⁶.

Особливу категорію прав становили приписи, пов'язані з свободою совісті й віросповідання та діяльності конфесійних союзів. Вихідним пунктом були положення, що гарантували свободу совісті й віросповідання та

твердження, що жоден громадянин не може бути через віру й релігійні переконання обмежений у правах, які надані іншим (ст. 111). Конституція гарантувала свободу визнання своєї віри за умови, що це не суперечить громадському порядку й законодавству. Релігійні громади самостійно регулювали свої справи в межах державного законодавства.

VI розділ Конституції стосувався змін і перегляду Основного закону. Передбачено, що вони могли бути ухвалені лише більшістю 2/3 голосів у кожній із палат за присутності щонайменше половини конституційної кількості її членів (ст. 125). Пропозиція про зміну Конституції мала візуватися підписами щонайменше 1/3 кількості депутатів й повинна була бути оголошеною щонайменше за 15 днів.

У VII розділі містилися положення про спосіб введення Конституції в дію. Закон вважали чинним з дня оголошення – 1 червня 1921 р., однак усі приписи й правові розпорядження, що не відповідали його постановам, мали впродовж року бути представлені сеймові для узгодження з текстом законодавчим шляхом⁵⁸⁷. Конституція містила й певні обмеження. У багатьох її статтях були положення, які давали можливість їх легального обходу, інколи виконавчими приписами.

Схожий процес становлення демократичних республік переживали й інші центральноєвропейські країни. У лютому 1920 р. була прийнята конституція Чехословацької республіки, котра юридично закріпила республіканський лад, демократичну політичну систему, принцип поділу вищої влади на три гілки, верховенства права. Чехословацька Конституція проголошувала рівність громадян незалежно від походження, мови, раси, віросповідання, національності, недоторканність особи,

помешкання, таємницю листування, свободу союзів, зборів, друку, слова тощо. Вибори до парламенту (двопалатні Національні збори) здійснювалися на основі пропорційного, рівного, прямого й таємного виборчого права. Характерно, що як польська Конституція, так і чехословацька 1920 р. зазнали значного впливу американської конституційної традиції. Зокрема, як і Конституція США 1787 р., Чехословацька Конституція розпочиналася словами: «Ми, Чехословацький народ...». Як і в Другій Речіпосполитій, формування демократичної державності здобуло широку підтримку в суспільстві, сприяло, тимчасовій консолідації чехословацьких політичних сил.

В інших країнах Центральної та Східної Європи демократичні перетворення мали не такий радикальний характер. У Болгарії, Румунії, Королівстві сербів, хорватів і словенців демократичні зміни стосувалися переважно лише сфери виборчого права, а також призвели до формального закріплення громадянських прав і свобод, ліквідації архаїчних форм судового процесу. Зокрема, Відовданська Конституція 1921 р. Королівства сербів, хорватів і словенців узаконила гегемонію великосербської буржуазії. Згідно з Основним законом країни, КСХС проголошувалося парламентською монархією. Прийняття Конституції призвело до поляризації політичних сил у країні. Белград був неготовий до втілення інтеграції югославістської ідеї. Характер югославського парламенту періоду Відовданської Конституції визначали деструктивні процеси, що встановлювали і напрям державно-правового розвитку КСХС, і еволюцію міжнародних відносин. Політичні перипетії 1920-х років у КСХС позначені глибокими й суперечливими політичними змінами, в оцінці яких досі бракує толерантності. Суспільно-

політичні процеси у цій країні докорінно різнилися від польських

У Болгарії, Румунії, Королівстві сербів, хорватів і словенців монархічна форма правління збереглася, а партії та рухи ліберальної орієнтації займали доволі помірковані позиції. Оцінюючи ситуацію загалом, зазначимо, що, попри демократизацію суспільно-політичного життя центрально- та східноєвропейських країн, кардинально не змінилися притаманні політична культура, норми соціальної поведінки та традиції населення (виняток становить Чехословаччина, та й то із застереженнями). Незважаючи на важливість конституційного закріплення громадянських прав і свобод, багатопартійності та парламентаризму, необхідно визнати, що саме по собі це не могло ліквідувати авторитарну політичну культуру традиційного суспільства, яка формувалася у цьому регіоні століттями.

Відсутність глибоких передумов для виникнення ліберально-демократичної ідеології робила процес демократизації поверхневим, нестійким. До того ж буржуазно-демократичні партії не змогли забезпечити собі реальну й широку підтримку народу. Погоджуємося з думкою О. Сича, який відзначає, що післявоєнна політизація народних мас здебільшого мала імпульсивно-емоційний характер, будучи зумовленою швидше загальною ейфорією, яка супроводжувала злам попередньої державності та здобуття незалежності, ніж усвідомленою готовністю до копіткої, щоденної праці заради розбудови нової суспільної системи, що вимагало зовсім іншого рівня громадянської відповідальності. Широкі верстви населення, як і раніше, були психологічно не готовими до активної участі в суспільно-політичному

житті у рамках стабільної конституційно-правової системи⁵⁸⁸.

Демократизація суспільно-політичного життя могла б бути успішнішою, здобути більш суттєву підтримку населення, якби вона підкріплювалася відчутними досягненнями в соціально-економічній царині. Спершу здавалося, що це вповні реальна перспектива, адже прихід до влади буржуазно-демократичних сил спричинив початок широкомасштабних внутрішніх реформ, які були спрямовані на проведення аграрних перетворень, будівництво чи технічне переобладнання підприємств машинобудівної, добувної, переробної, текстильної промисловості, розвиток банківсько-фінансової сфери, посилення державного регулювання трудових відносин тощо. Однак, незважаючи на певні успіхи першої хвилі реформ, за великим рахунком, плани пришвидшеної модернізації центрально-східноєвропейського регіону за західним зразком не були виконані. Це пояснювалося низкою як зовнішніх, так і внутрішніх причин. Визначальним чинником, який негативно позначився на економічному розвитку центрально-східноєвропейських країн, була дезінтеграція економічного простору колишньої Австро-Угорської імперії. Це означало втрату усталених ринків, розрив налагоджених десятиліттями зв'язків, зникнення єдиної фінансової системи тощо. Реалізацію економічної та соціальної модернізації гальмували й такі чинники, як мала місткість внутрішнього ринку, нестача інвестиційних капіталів, нерозвиненість транспортної інфраструктури, слабкість сировинної бази, патріархальність структури самодіяльного населення тощо. Послідовному та ефективному проведенню аграрної реформи, яка, безперечно, була ключовою проблемою для більшості

країн східноєвропейського регіону, чинив неабиякий спротив клас великих землевласників, які мали значний вплив на політичну еліту. Крім того, тягар здійснення програм індустріалізації був покладений переважно на селянство, що вельми погіршувало його соціально-економічного становище. Більшість населення не могла швидко призвичаїтися до динамічних змін і суперечливих проявів процесу модернізації. Це не лише вповільнювало темпи реформ, але й суттєво знижувало їх реальний економічний ефект, збільшувало державні витрати на їх проведення, породжувало соціальну напругу в суспільстві. Тому не дивно, що через деякий час така пришвидшена, спрямована на злам феодальних засад суспільства модернізація, яка проходила «згори» досить вузьким колом представників буржуазно-демократичної еліти, почала наражатися на постійно зростаючий опір традиційних верств населення.

Оцінюючи прийняття у складних умовах Конституції Польщі 17 березня 1921 р., враховуючи наведений вище досвід інших слов'янських країн, потрібно відзначити її демократичність і прогресивність, вона відповідала тогочасним європейським традиціям та конституційним тенденціям. Про це свідчать закладена в основі документа система представницького правління, принципи організації адміністративного апарату, судочинства, визначене місце парламенту в житті держави, розбудова громадянських прав і свобод. Конституція 1921 р. у відродженій Другій Речіпосполитій запровадила парламентсько-представницький устрій і зробила можливим поступ польського суспільства до демократизації громадсько-політичного життя. Польщі за короткий час вдалося не тільки сформувати всі основні інститути держави, а й значною мірою розбудувати їх за

європейською парламентсько-демократичною моделлю. До того ж, її народові доводилося зміцнювати власну молоду державність і розгортати демократичну систему в складних умовах міжвоєнної Європи. Вирішення цих проблем відбувалося на складному історичному фоні, адже Польща переживала запізнілу економічну модернізацію, непростий процес державного інституювання, гострими були міжнаціональні відносини. Ці проблеми полякам довелося вирішувати у надзвичайно стислі терміни, прискореними темпами, що позбавляло згадані процеси органічного характеру. Водночас відносно швидке прийняття Конституції Другої Речіпосполитої є свідченням зрілості польської еліти, що змогла, по-перше, порозумітися між собою, по-друге, відмовилася від амбіцій в ім'я державності, по-третє, обрати компроміс як рушій державотворчого прогресу.

РОЗДІЛ 4. ВСТАНОВЛЕННЯ КОРДОНІВ НОВОПОСТАЛОЇ ПОЛЬЩІ: ПОЛІТИКА ДИПЛОМАТИЧНИХ МАНЕВРІВ ТА СИЛОВОГО НАРОЩУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ

4.1 Встановлення західних та південних кордонів Річпосполитої: дипломатична боротьба та маневри (1919–1921 рр.)

Перебіг подій наприкінці Першої світової війни вкрай загострив міжнародну ситуацію на політичній карті Європи. Перша світова війна та її результати призвели до глибоких зрушень у політичному і громадському житті на польських землях. Відновленням національної державності завершилася тривала національно-визвольна і революційна боротьба польського народу. Відновлення незалежності Польщі відбувалося за умов активізації демократичного і революційного руху й піднесення національних настроїв у всій Європі.

Ці обставини відразу поставили Польщу перед необхідністю вирішення ряду завдань як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного характеру. У перший період становлення польської державності, що охоплює 1914–1921 рр., діяльність правлячих кіл була спрямована на вирішення таких важливих питань, як утвердження і зміцнення незалежності шляхом визначення структури державної влади й розгортання державотворчих процесів, перебудови всього внутрішнього життя на демократичних засадах, формування центральних органів влади, забезпечення об'єднання польської етнографічної території і населення в єдиному державному організмі, оскільки польський народ змушений був жити розділеним

між трьома державами, ліквідаціями післявоєнної розрухи, економічної, соціальної та політичної кризи в країні, підвищення матеріального добробуту населення та ін.

Найбільш вагомим питанням, що визначало особливості взаємин Польщі з сусідами, було територіальне питання. Друга Річпосполита стала складовою частиною нової післявоєнної Європи і Версальської системи облаштування міжнародного життя. Водночас, перемога країн Антанти у Першій світовій війні сприяла розбудові Польської держави у добу її національного становлення. Міжнародні чинники та зовнішньополітичний вплив відіграли важливу роль на всіх етапах формування новітньої польської державності. Зазначимо, що польську незалежність швидко визнала формально міжнародна спільнота⁵⁸⁹. Долю Польщі неодноразово обговорювали і вирішували під час міжнародних переговорів. Важливу роль у відродженні й визнанні Польської держави, встановленні її кордонів відіграла зустріч країн-переможниць у Парижі в січні-червні 1919 р.

Ще наприкінці Першої світової війни основними центрами вирішення польського питання стали, з одного боку, власне країна та її народ, який зі зброєю захищав своє право на самовизначення, а з іншого – держави Антанти і Сполучені Штати Америки. Особливого резонансу в світі набрало послання В. Вільсона Конгресу США 8 січня 1918 р. – 14 пунктів мирного післявоєнного врегулювання. Тринадцятий пункт визначав кордони майбутньої Польщі й проголошував необхідність створення незалежної Польської держави з приєднанням до неї територій, де проживало незаперечно польське населення, причому з вільним і надійним доступом до моря; політичну й економічну незалежність, територіальну

недоторканість мала гарантувати міжнародна угода⁵⁹⁰. Це положення, після визнання Німеччиною й Австро-Угорщиною програми В. Вільсона як платформи для перемир'я, стало міжнародно-правовою базою, на основі якої світове співтовариство погодилося виправити несправедливість щодо поляків, допущену при поділах Речіпосполитої на Віденському конгресі 1815 р.⁵⁹¹ Шкода, що світове співтовариство у цей же період не наважилося виправити несправедливість щодо українців. На нашу думку, Українська революція 1917–1921 рр. мала б інші результати, як би була дієвою підтримка західних країн і США.

Оскільки західні країни вважали, що Польща має отримати лише території, на яких за етнічним складом переважали поляки, її представники не могли вимагати повернення земель втрачених у XIII–XVIII ст., де на початку XX ст. більшість становило непольське населення. Загалом ситуація у XX ст. в Європі була зовсім іншою, ніж наприкінці XVIII ст. Незважаючи на це, у більшості програм, присвячених відновленню державності, польські політичні діячі зверталися до традицій великої держави, яка існувала до поділів. Тому надалі виникали значні диспропорції між планами та сподіваннями польських політичних сил і реальними можливостями для їх реалізації. Цілковито поділяємо думку Л. Зашкільняка, що «через великодержавну традицію, яка тягнулася від часів шляхетської Речіпосполитої та передбачала приєднання до неї територій із переважанням непольського населення, і яка проявлялася у діяльності перших керівників Польщі, країні довелося пройти у 1918–1920 рр. складний шлях випробувань, що коштував полякам 250 тис. вбитих, сотні тисяч поранених і скалічених»⁵⁹².

Комп'єнське перемир'я передбачало відведення німецьких військ на лінію кордону 1914 р. Проте польське населення Великої Польщі й Верхньої Сілезії не бажало надалі миритися з німецьким пануванням. Наприкінці грудня 1918 р. у Великій Польщі розпочалося повстання, яке тривало до середини лютого 1919 р. Уже в другій половині січня 1919 р. повстанці визволили від німців Познань та провінцію. 8 січня 1919 р. Головна народна рада офіційно перебрала владу над цією територією, адміністрацію очолив В. Тромпчинський. Командував повстанськими частинами майор С. Тачак. 16 січня головнокомандувачем, на пропозицію Ю. Пілсудського, призначили генерала Ю. Довбур-Мусницького, який почав реорганізовувати повстанські загони, формуючи регулярну армію⁵⁹³.

16 лютого 1919 р. загальний договір про перемир'я між Німеччиною та коаліцією продовжили. Його постанови стосувалися воєнних дій у Великопольщі. Так, повстанські відділи визнали частиною військових формувань коаліції, встановили демаркаційну лінію між уже визволеною територією та тією, що перебувала під владою німців. Визнання польських повстанських центрів на визволених землях мало вплинути на рішення мирного договору щодо західних кордонів Польщі. Тут варто акцентувати на заувагах Т. Єндрущака щодо великопольського повстання. По-перше, воно вибухнуло невдовзі після утворення незалежної Польської держави і було виявом прагнення польської людності Великопольщі до об'єднання з іншими землями батьківщини. По-друге, спалах визвольних змагань наступав в атмосфері й на хвилі подій, викликаних воєнною поразкою Німеччини і Листопадової революції 1918 р. По-третє, завдяки успіхові великопольського повстання було створено сприятливе

становище для справи приналежності цих територій до Польщі. По-четверте, воно, безсумнівно, вплинуло на виступ поляків у Сілезії, які кількома місяцями пізніше взялися за зброю, щоби вибороти приєднання Верхньої Сілезії до решти краю⁵⁹⁴.

Головна народна рада управляла на звільнених територіях до серпня 1919 р. У цей час згадані землі офіційно ввійшли до складу Польської держави, хоча ще протягом певного періоду мали спеціальний статус-представництво, т. зв. Міністерство колишньої Пруської області. Формально до мирної конференції в Парижі вона продовжувала належати Німеччині. На східному Помор'ї польська адміністрація поставала по мірі виведення німецьких військ. 10 лютого 1920 р. генерал Ю. Галлер провів в урочистій обстановці на Балтійському морі символічну церемонію «заручення Польщі з Балтикою», кинувши у морські хвилі перстень із польським орлом⁵⁹⁵.

Майже відразу після утворення уряду І. Падеревського Другу Річпосполиту визнали та встановили з нею дипломатичні зв'язки: США – 30 січня 1919 р., Франція – 24 лютого 1919 р., Великобританія – 25 лютого 1919 р. та інші держави⁵⁹⁶. Проте остаточне територіальне «обличчя» післявоєнної Європи, насамперед Центральної і Східної, формувалося шляхом збройної боротьби та дипломатичних переговорів на Версальській конференції, яка закінчилася 28 червня 1919 р. підписанням мирного договору.

Однак реально місце й роль Другої Речіпосполитої у міждержавних взаєминах в означений час залишалися недостатньо визначеними. На нашу думку, ситуація була зумовлена такими причинами. По-перше, провідні держави не мали спільної позиції щодо території Польщі на Паризькій мирній конференції. По-друге, внутрішньо-

та зовнішньополітичний курси Польщі були позначені суперечностями. По-третє, польські лідери, незважаючи на хибність, на міжнародній арені обґрунтовували правомірність існування незалежної Польщі в її «історичних межах» до поділів. Польський народ сподівався на позитивне вирішення польського питання на Паризькій мирній конференції, визнання його законного права на національну державність.

У роботі Паризької мирної конференції взяли участь представники 27 держав, серед яких 9 активних учасників війни на боці Антанти; 15 оголосили війну Німеччині, але не брали участі у воєнних діях, і 3 відновлені країни – Польща, Чехословаччина й Королівство сербів, хорватів та словенців. До розроблення умов повоєнного врегулювання не було запрошено Німеччину та її союзників у війні, а також Радянську Росію (формальний привід – укладення сепаратного Брестського мирного договору між РРФСР і Центральними державами 1918 р. як порушення союзницьких зобов'язань). На порядку денному конференції були питання про укладення мирних договорів із Німеччиною та її союзниками, утворення Ліги Націй, розподіл колишніх колоній Німеччини й Туреччини між країнами-переможницями. Окремо обговорили питання про утворення незалежної Польської держави та її кордони.

Серед учасників конференції провідну роль відігравали Прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо (обраний головою конференції), Прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж та президент США В. Вільсон. Італію на конференції представляв Прем'єр-міністр В. Орландо, Японію – Прем'єр-міністр барон Макіно. Офіційно Паризькою мирною конференцією керували п'ять головних держав-переможниць: Сполучені Штати

Америку, Велику Британію, Францію, Італію і Японію. Лише їх представники, двоє від кожної країни, входили до Ради десяти – керівного органу, створеного на початку роботи конференції. У березні 1919 р. було утворено менш чисельний орган – Рада чотирьох, яку склали В. Вільсон, Д. Ллойд Джордж, Ж. Клемансо і В. Орландо. Півніше функціонували інші керівні органи конференції: Рада п'яти – у складі міністрів закордонних справ США, Великої Британії, Франції, Італії й спеціального представника Японії; Рада глав делегацій та ін. Але фактично на всіх етапах конференції найважливіші питання, зокрема щодо утворення незалежної Польської держави та її кордонів, вирішували представники США, Великої Британії і Франції⁵⁹⁷.

Зауважимо, що у роботі Паризької мирної конференції брала участь, як уже зазначено, і Польща, оскільки з 4 травня 1917 р. на території Франції діяла польська армія, яка у завершальний період війни була залучена до воєнних дій проти Німеччини. Польську делегацію до травня очолював Р. Дмовський, а згодом – прем'єр І. Падеревський. На випадок відсутності останнього першим заступником призначили, як і раніше, К. Длуського⁵⁹⁸.

Державотворчий процес у Польщі означеної доби зумовлював захист національних пріоритетів, визначення кордонів та утвердження польської держави на міжнародній арені як самостійної країни. Зауважимо, що у контексті цих завдань винятково важливе значення для польської делегації на Паризькій мирній конференції мало обговорення і подальше вирішення питання щодо кордонів Польської держави. Міжнародне обговорення польських справ на конференції відкрилося 29 січня 1919 р. пам'ятним виступом Р. Дмовського. Посилаючись на традиції Речіпосполитої, він вимагав приєднання до

відродженої Польщі всієї Галичини і Волині, Верхньої та Середньої Сілезії, Познанщини, Помор'я, Вармії і Мазур, Литви, переважної частини Білорусі, теренів Полісся й Поділля⁵⁹⁹. Відтак стало очевидним, що Польща домагається території в межах історичних кордонів її до поділів, де житимуть усі народи, які населяли той величезний простір. Такий підхід польської делегації до влаштування власної території посилив ускладнення й суперечність серед делегатів конференції. Ставлення держав до Польщі не було надто прихильним. Допмагаючи їй, США, Франція, Велика Британія намагалися знайти прийнятне для них рішення щодо взаємних суперечностей у справах Польщі. Вони вважали власною заслугою вже те, що сприяли утворенню Польської держави після її довготривалого перебування в імперіях-анексантах. Стверджували, що Польща зі своїми претензіями на півдні, півночі, сході й заході створює надмірно великі труднощі, порушуючи творення і розгортання міжнародних відносин у Європі. Особливо пристрасним виразником цього подиву «польською невдячністю» й обурення «польським імперіалізмом» був англійський прем'єр Д. Ллойд Джордж⁶⁰⁰.

Відповідно до своїх попередніх декларацій, Д. Ллойд Джордж і В. Вільсон акцентували на становищі, за яким до Польщі мали бути приєднані тільки ті території, на котрих проживали поляки. Цей постулат формулювали щодо західного та східного кордонів. Найсприятливішу позицію для поляків щодо визначення західних рубежів Польщі обіймав Ж. Клемансо, позаяк головною метою Франції було якнайшвидше послаблення Німеччини⁶⁰¹. Питання щодо східного кордону вирішували з точки зору американців і англійців, хоча на перший план виставляли розуміння цієї справи з боку Франції.

Зазначимо, що основою для Паризької конференції був принцип, базований на праві націй на самовизначення. Проте питання про справи Польщі стало спробою вирішити проблеми, що їх окреслила війна, і навіть ті, котрі виникли ще до неї. Вже від початку всі зрозуміли, що вони дуже мало відповідають глибинним і часто-густо суперечливим інтересам народів та держав. Тож основною причиною слабкості польського становища на мирній конференції було те, що Велика Британія і Франція однаково прагнули, щоб, як до цього часу, Німеччина та Росія загрожували одна одній. Зокрема, у розпалі дебатів Ж. Клемансо відверто заявив: «Коли було порушене питання про утворення Польської держави, малося на увазі не лише заглядати один із великих злочинів, а й створити бар'єр між Німеччиною і Росією...»⁶⁰². Франція хотіла бачити Росію антибільшовицькою, а також великою і сильною. Вважала, що до неї мають увійти не лише землі на схід від р. Буг, а й Східна Галичина, яка перед війною їй не належала. Франція була готова визнати Польщу і за нею значні території лише коштом Німеччини. На думку польського дослідника Є. Красуського, «Якщо головним союзником проти Німеччини мала бути Росія, то Польща, ворожа Росії, мала бути в очах французів лише тимчасовим заміником»⁶⁰³. Протиріччя французької політики у польському питанні були зумовлені прагненнями: з одного боку, послабити Німеччину, а з іншого – використати її, як і Польщу, в боротьбі з Радянською Росією. Французькі політики в подальшому фактично відмовилися від історичного принципу у формуванні польсько-німецького кордону, котрий самі ж сформулювали, і почали дотримуватися етнографічної основи в територіальному розмежуванні, формально-статистичного методу при визначенні національного характеру земель⁶⁰⁴.

Велика Британія, як і Франція, розглядала Польщу також крізь призму ставлення до Німеччини і Росії. Англії не ставилися до Польщі як до гідного підтримки партнера, вбачаючи, однак, у ній насамперед союзника Франції, внаслідок чого польські інтереси неодноразово страждали від англо-французьких суперечок. Розбудова Польщі за французьким зразком означала посилення в Європі Франції. Д. Ллойд Джордж повторював, що нам «не потрібно створювати нову Ельзас-Лотарінгію»⁶⁰⁵. Британці прагнули створити загрозу Німеччині від Росії, і, навпаки, Росії з боку Німеччини. Вважаючи Німеччину єдиною сильною перепорою для можливих зазіхань із боку Росії, однаково якої, вони трактували помилковими наміри Франції до послаблення Німеччини на користь Польщі. Тому Англія виступала проти відібрання у Німеччини вугільно-промислового басейну Верхньої Сілезії. Крім того, Лондон боявся, що з поразкою Німеччини Франція здобуде переваги у Європі, а Польщу вважали близькою до Франції. Натомість, скориставшись відновленням Естонії, Фінляндії, Литви і Латвії, Велика Британія намагалася здобути певні впливи у цьому регіоні.

Позиція США щодо вирішення питання про кордони Польщі була на Паризькій мирній конференції подібною до британської. Водночас Вашингтон прагнув до світового панування. Такий підхід мав на меті посилити вплив Сполучених Штатів у Європі й тому протидіяв бажанню Франції зміцнити своє становище на європейському континенті. Утвердження Польщі за рахунок передачі їй важливих польських земель не відповідало інтересам американських представників на мирній конференції у Парижі⁶⁰⁶. Отже, долю Польщі вирішували країни-переможниці, насамперед Велика Британія, Франція, США, відповідно до їхнього бачення власних позицій і

впливу в повоєнному світі. У цьому контексті варто зазначити, що важливу роль відігравали становище та подальший розвиток ослаблених, але доволі могутніх сусідів – Німеччини і Росії, національні інтереси поляків при цьому відступали на другий план.

Стосовно філософії західних держав щодо відродженої Польщі, то вона передбачала якнайбільше обмеження з усіх боків, створення такої держави, яка в разі перемоги більшовиків у Росії мала потрапити в залежність від Німеччини і разом із нею скласти антирадянський та антиросійський бастион, і, навпаки, – у разі перемоги антибільшовицьких сил – у залежність від Росії та становити небезпеку для Німеччини. У цьому зв'язку міністр закордонних справ Великої Британії А. Бальфур зауважив: «Остерігалися, що нова Польща страждатиме на ті самі хвороби, які згубили давню Польщу; що вона буде ареною постійних інтриг між Німеччиною та Росією; і що її існування, зовсім не приводячи до справи європейського миру, давало б постійний привід до європейських суперечностей. Більше того, якби навіть така Польща була спроможна відіграти ефективну роль як буферна держава (у чому є сумнів), не певен, чи буферна держава між Німеччиною і Росією була б корисною для Західної Європи»⁶⁰⁷. І далі підкреслив, що «якби Німеччина була позбавлена всієї боязні натиску з боку Росії й мала вільне повернення всієї своєї сили в напрямку розвитку власних західних амбіцій, то Франція і Велика Британія могли б стати жертвами. Не зовсім певен, чи відрізання Росії від західних сусідів не повернуло її інтересів до Далекого Сходу в мірі, що не могла не сповнювати британських мужів стану певного неспокою. Чим більше Росія буде державою європейською, ніж азійською, тим краще для кожного. Звідси приходимо до

висновку, що розв'язання польського питання, яке найкраще відповідало б нашим інтересам, означало б утворення Польщі, наділеної автономією у широких розмірах, що залишалася б одночасно інтегральною частиною Російської імперії»⁶⁰⁸.

Таким чином, долю Польщі на міжнародній арені вирішували держави-переможці. Саме вони визначали місце і роль Другої Речіпосполитої у міжнародному повоєнному світі. Сильна Польща була потрібна як перешкода на шляху поширення більшовицьких революційних ідей та як союзник у боротьбі з переможеною, але все ще небезпечною для Франції Німеччиною. З одного боку, незалежна Друга Річпосполита мала служити бар'єром між Радянською Росією і Західною Європою, а з іншого – буфером між двома такими сильними ворожими країнами, як Німеччина і Росія. Що було потрібно для забезпечення миру в регіоні. Для Центральних країн вигідною була постійна загроза Німеччини Росії, а Росії – Німеччині. У такій ситуації сильна, незалежна держава зі значною територією заважала. На нашу думку, версальські домовленості при вирішенні польської справи відверто ігнорували інтереси відродженої Польської держави. Нехтування її інтересами викликало звичайно сум і роздратування польського народу, однак, позитивним було те, що вперше після багатьох років поневолення світова громадськість визнала відновлену державу, допустила її до роботи мирної конференції, дала змогу польській делегації висловити свої пропозиції щодо подальшого унезалежнення, а це могли зробити далеко не всі її учасники. Головне – здобуття поляками незалежності, а виконання решти завдань щодо національного державотворення були питанням часу. 30–31 липня 1919 р. після тривалих дебатів польський

сейм ухвалив рішення про ратифікацію Версальського мирного договору і трактату меншин більшістю голосів – 286 проти 41⁶⁰⁹. Беззаперечно, участь Польщі у Паризькій мирній конференції була найяскравішим актом її міжнародного визнання. Паризька мирна конференція юридично оформила відновлення Польської незалежної держави. Важливим підсумком конференції стало відтворення незалежної Польщі. Отже, величне значення конференції для польської історії є безсумнівним.

Доля польського народу, його держави, виконання її зовнішньополітичних завдань залежали не тільки від здатності керівників Польщі до прийняття адекватних часові рішень, а й значною мірою від міжнародної кон'юнктури. Визначення територіальних меж Польської держави непокоїло державних діячів Європи і становило одну з найбільших територіальних проблем першої половини ХХ ст. Польське територіальне питання посідало чільне місце у міжнародній дискусії щодо польських кордонів Польщі після її відродження. У цьому контексті зауважимо, що ще наприкінці Першої світової війни основними центрами, як ми вже зазначали, вирішення польського питання стали: з одного боку – власне країна, її народ і політичні діячі Р. Дмовський, Ю. Пілсудський, І. Дашинський, І. Падеревський, В. Корфанти, В. Вітос, М. Ратай та інші, які захищали право на самовизначення своєї країни, а з іншого – держави Антанти і Сполучені Штати Америки.

Отже, звідси стало очевидним, що у питанні територіального визначення Польської держави йдеться про дві дуже різні й несумісні за змістом концепції. У пропагованих доктринах найвпливовіших політичних сил польського суспільства домінувала ідея створення сильної незалежної Польської держави⁶¹⁰, що мала бути

відбудована в історичних межах, тобто на територіях перед поділами⁶¹¹. Концептуальні засади лідерів західних країн передбачали ідеї створення невеличкої мононаціональної Польщі, обмеженої територіями, де жили етнічні поляки. З одного боку, поляки припускали, що вони – господарі власної долі, вільні визначати свої кордони на основі рівності з великими державами, а з іншого – більшість іноземних спостерігачів припускала, що «Польща – клієнт, чий вимоги слід урізати, щоб задовольнити інтереси її патронів»⁶¹². Ми вважаємо, що в обох положеннях кожна сторона цілковито помилялась. Адже в результаті змін, що сталися протягом ХІХ ст., виявилось цілком неможливим відновити якийсь осучаснений варіант давньої Речіпосполитої. У результаті змішування етнічних груп дуже складно провести прості етнографічні кордони. У політичній сфері було нереалістичним, що польські лідери наслідуватимуть дії давно усталених держав, і так само було нереалістичним уявити, ніби поляки просто виконуватимуть те, що їм скажуть⁶¹³.

Протягом означеного періоду польські територіальні вимоги знаходили мало симпатій на Заході. Тому виникали значні розбіжності між планами та сподіваннями польських і задумами зарубіжних лідерів, а також реальними можливостями для їх реалізації впродовж міжвоєнного двадцятиліття. Відповідно до змісту означених підходів в остаточному усталенні польських територій після Першої світової війни жодного єдиного принципу не можна було дотримуватися послідовно. Відтак силове нарощування переважної частини кордонів Польщі призвело до ескалації напруги зі сусідніми країнами і народами, що негативно вплинуло на польські державотворчі процеси. Заради справедливості зазначимо, що відроджена Польща розбудовувалася в умовах

постійної зовнішньої загрози. До того ж, до Польської держави увійшли землі з етнічно переважаючим непольським населенням, яке прагнуло створити власні держави. Це істотно впливало як на внутрішні процеси, так і на зовнішньополітичні відносини Другої Речіпосполитої, визначення й усталення її кордонів.

Із ініціативи Ради десяти для розгляду польської справи було утворено спеціальну комісію, яку очолив французький дипломат Жюль Камбон. 12 березня 1919 р. комісія Ж. Камбона виклала пропозиції щодо визначення польсько-німецького кордону⁶¹⁴. В основі проекту були етнографічні принципи, що їх ще у січні 1918 р. проголосили В. Вільсон і Д. Ллойд Джордж⁶¹⁵. Відповідно до пропозиції Ж. Камбона, у Познанській області й Західній Пруссії (на Польському Помор'ї) західний рубіж польської етнічної більшості мав стати кордоном між Польщею та Німеччиною; Гданськ і землі на правому березі Вісли вздовж залізниці Варшава – Млава – Гданськ – належали Польщі; державну приналежність території, суміжної з районом Алленштейн (Ольштин) у Східній Пруссії, – визначати плебісцитом; усі райони Верхньої Сілезії з переважаючим польським населенням також мали приєднати до Польщі⁶¹⁶. При збереженні за Німеччиною основної частини земель Східної Пруссії польський вихід до моря мав вигляд коридору, прокладеного крізь німецькі володіння. На нашу думку, камбонівський проект був не дуже прийнятним для Польщі. Це зумовлено тим, що він зберігав за Німеччиною частину польських земель.

Однак пропозиції Ж. Камбона викликали рішучий протест Д. Ллойда Джорджа, якого підтримував В. Вільсон. 25 березня 1919 р. Д. Ллойд Джордж надіслав Ж. Клемансо і В. Вільсону меморандум про «Деякі зауваги для мирної конференції до укладення остаточного проекту мирних

умов», відомих в історії як «Документ із Фонтенбло». У ньому він наголосив: «Не можна собі уявити гіршої причини наступних воєн, аніж оточення німецького народу ... рядом малих державок Пропозиція польської комісії, щоби віддати 2100 тис. німців під панування народу з іншою релігією і який протягом усієї своєї історії жодного разу не зумів виявити спроможність до утримання постійної самостійності, мусить, на мою думку, раніше чи пізніше призвести до нової війни у Східній Європі»⁶¹⁷. Д. Ллойд Джордж виходив перш за все з необхідності збереження Німеччини як оплоту проти більшовизму і відкидав ефективні заходи щодо серйозного обмеження економічної і військової сили Німеччини. Він пропонував навіть включення Німеччини до Ліги Націй. Загалом, «Документ з Фонтенбло» був розрахований на збільшення ролі Англії в європейських справах. Політика Англії визначалася прагненням обмежити територіальні домагання Польщі. За допомогою етнографічного аргументування англійська дипломатія на Паризькій мирній конференції вдало прикривала пронімецькі тенденції у питанні визначення польсько-німецького кордону. Ллойд Джордж пропонував у визначенні східної межі Німеччини обмежити землі територій «Данцигського коридору», що повертаються Польщі, і то «з таким розрахунком, щоб до Польщі відійшло якомога менше число німців»⁶¹⁸. Тобто, визначаючи східні кордони Німеччини у документі, Д. Ллойд Джордж погоджувався з отриманням Польщею Данцигського коридору, однак із таким розрахунком, щоби він охопив якомога менше територій із німецьким населенням. За слабкого опору Ж. Клемансо, Д. Ллойд Джордж і В. Вільсон вирішили провести плебісцит не лише на Мазурах, як пропонувала комісія Ж. Камбона, а й у частині Західної Пруссії на

східному березі Вісли, а також утворити з Гданська вільне місто. Р. Дмовський із приводу такого рішення написав: «Відібрали головну частину того, що видерли від нас прусси під час поділів, отримуємо колиску Польщі, Познань, через Помор'я повертаємося до Балтики... Але не можна закривати очі на той факт, що ми отримали тільки половинчасте вирішення нашої прикордонної проблеми з німцями. Цей проект трактату..., що встановлював вільне місто Гданськ і наперед визначену, в даних умовах, поразку плебісцитів у Квідзині й Мазурах, які залишають, таким чином, у руках Німеччини, урізані дещо при гирлі Німану, а збільшеної на заході Східної Пруссії, створював для нашої держави дуже важке становище. Ми не досягли того, чого бажали, що ми вважали за необхідне для безпеки Польщі, для її успішного розвитку, для здобуття її незалежності й на що ми мали право»⁶¹⁹.

У проекті мирного договору, врученого 7 травня 1919 р. представникам Німеччини, містилися дві дуже важливі поправки, внесені до пропозицій комісії Камбона. Одна з них передбачала не передачу Гданська Польщі, а виокремлення його в самостійну «державу», інша – виокремлення району Квідзина, як і Ольштина, у плебісцитну зону. Використовуючи протиріччя на конференції, Німеччина в «Заувагах щодо умов миру» визнавала факт відновлення Польської держави, однак прагнула зберегти за собою якомога більше польських земель, а й домагалася того, щоб Польща була позбавлена індустріальної бази і приречена на роль аграрного придатку. Німецькі домагання підтримав Д. Ллойд Джордж, позиція якого завдавала серйозного удару інтересам Польщі⁶²⁰.

Позиція Сполучених Штатів Америки в питанні визначення польсько-німецького кордону на Паризькій

мирній конференції була близькою до англійської, тому правлячі кола Німеччини покладали особливі надії на підтримку з боку США. Що стосується Італії і Японії, то їх реальний вплив на рішення Паризької мирної конференції, незважаючи на паритет великих держав, був незначним і поширювався в основному на локальні питання. Італія на конференції дружньо підтримала Польщу, але пізніше, коли вгору узяла політика сприяння інтересам Німеччини, її ставлення змінилося. Японія не мала своєї політики в польсько-німецьких питаннях, а її делегація на конференції в Парижі поставила собі задачу у всьому підтримувати Англію.

У формуванні західних кордонів Польської держави важливе значення мав Версальський договір із Німеччиною, підписаний 28 червня 1919 р. після тривалих і драматичних дискусій у комісіях; набув чинності 10 січня 1920 р. Від імені Польщі документ підписали І. Падеревський і Р. Дмовський. Версальські домовленості встановлювали західні та північні кордони Другої Речіпосполитої. За Версальським мирним договором до Польщі відходили Східне Помор'я без Гданська, майже вся Великопольща. Натомість у Верхній Сілезії, Вармії і Мазурах передбачали провести плебісцит. Гданськ оголосили «вільним містом» під контролем комісара Ліги Націй⁶²¹. Землі, що відійшли до Польщі за Версальським договором, становили понад 45 тис. км² із населенням 3 млн осіб, із яких – 61,5% поляків⁶²². Відкритим залишалось питання про східні кордони Другої Речіпосполитої.

Одночасно з укладенням Версальського мирного договору Польща, Велика Британія, Франція, США й інші країни підписали особливий договір «про захист прав національних меншин» у Польській державі. Польща

зобов'язувалася виконувати Договір про права національних меншин. Відповідно до статті 12-ї трактату, гарантом постанови про охорону прав меншин мала стати Рада Ліги Націй. Кожен член меншини міг до неї звернутися, якщо вважав, що вимоги трактату порушено⁶²³. Зазначимо, що Польща не дотримувалася його навіть у 1920-і рр., ще менше – в 1930-і рр., коли за воєнної диктатури політика Польської Республіки стосовно національних меншин стала жорстокішою. Радикальні національні політичні сили заперечували права національних меншин на вільний розвиток і хотіли бачити Польщу «багатонаціональною державою з однонаціональною ідеологією»⁶²⁴. А у східних сільських областях метою правлячих кіл Другої Речіпосполитої стала асиміляція східнослов'янського населення прикордонних територій⁶²⁵. Насправді, як показала історична практика, обіцянки польських властей були розраховані тільки на реакцію міжнародної громадськості. Незважаючи на постійне коригування офіційного курсу польського уряду в національному питанні, на всіх етапах міжвоєнної Польщі стратегічною метою були колонізація й асиміляція непольського населення. Така позиція, на наше переконання, обмежувала свободу власної зовнішньої політики та ускладнювала міжнародне становище Польщі.

Загалом західні країни намагалися за рахунок Польщі вирішити власні питання. Ситуація була дещо схожою на ту, що мала місце під час Першої світової війни. Кардинальна відмінність стосувалася лише одного – визнання Польщі як держави. Однак у планах провідних європейських країн і США Польща – інструмент вирішення їх інтересів у повоєнному світі. Польсько-німецький кордон, встановлений рішенням конференції, залишав поза межами Польщі вихід до моря у вигляді лише

вузького коридору, прокладеного через землі, що належали Німеччині. За останньою були збережені багаті польські території з польським населенням. Кордон Польщі пролягав близько від її основних життєвих центрів. Жодних державних територіальних змін не зазнала Східна Пруссія. Таким чином, рішення конференції уможливлювали німцям контроль за морськими зв'язками Польщі, використання західних польських земель як плацдарму проти Другої Речіпосполитої. Водночас ми вважаємо, що домагання поляків на землі, заселені не лише польським населенням, створювали значні проблеми для функціонування новопосталої держави, зумовлювали постійну напругу в взаєминах з сусідами і в перспективі закладали підґрунтя претензій Німеччини до свого східного сусіда.

Однак 30–31 липня 1919 р. після тривалих дебатів польський сейм ухвалив рішення про ратифікацію мирного договору і трактату меншин більшістю голосів – 286 проти 41⁶²⁶. Атмосфера, що продовжувала охоплювати польське суспільство після його ознайомлення зі спеціальними випусками газет, залишалася напруженою. Фактично країна існувала вже понад півроку, але «нікого не могло переконати твердження, що це, власне, Версальський договір дав польському народові незалежність і власну державу»⁶²⁷.

Долю інших районів, на які претендувала Польща, згідно з Версальським договором, мали вирішувати плебісцитом. Насамперед йдеться про південну частину Східної Пруссії й Верхню Сілезію. В першому випадку Німеччина легко здобула перемогу. Плебісцит у Вармії, Мазурах, Повіслі відбувся за несприятливих для Польщі умов. Для його проведення до Ольштина й Квідзина були скеровані дві союзницькі комісії. До того ж, тут

залишалися німецька адміністрація та поліція. На відміну від Сілезії, польський уряд менше цікавився справами цього регіону. Жителі мали вибрати між Польщею та відокремленою від Німеччини Східною Пруссією. Німці проводили значну антипольську агітацію. 11 липня 1920 р., під час найбільших поразок польської армії на радянсько-польському фронті, відбулися плебісцити для населення, яке проживало на правому березі нижньої течії Вісли і в Мазурах⁶²⁸. Саме в цей час Червона армія підходила до Варшави і здавалося, що дні Польської держави лічені. За таких умов більша частина голосуючих, позбавлена впродовж останнього століття зв'язку з польською культурою і яка сповідувала протестантизм, висловилися за належність до Німеччини, вважаючи, що такий вибір позбавить можливості стати залежними від більшовицької Росії⁶²⁹.

У Квідзинському плебісцитному окрузі лише 28 гмін (8 тис. осіб) висловилися за приєднання до Польщі, а 386 гмін (97 тис. осіб) – проти. З географічних міркувань було визнано за Другою Річпосполитою 5 гмін. В окрузі Ольштина за Польщу зголосилося тільки 9 гмін (8 тис. осіб), проти – 1694 гміни (363 тис. осіб), і лише 3 гміни визнано за Польщею⁶³⁰. Навіть у Мазурах, де корінне населення становили поляки, більшість голосів було віддано за збереження області у складі Німеччини. В підсумку до Польщі передали лише 5 гмін із усього терену Вармії і Мазур, а Східна Пруссія залишилася належною до Німеччини. Як бачимо, в результаті згаданого плебісциту Польща не отримала власне польських земель. До неї відійшло лише кілька прикордонних гмін, де переважало польське населення. Вважаємо, що за таких умов створювалося підґрунтя до подальших численних конфліктів, заснованих на національному чиннику.

Щодо Верхньої Сілезії, то проблема була набагато складнішою. Згідно з Версальськими домовленостями, на терені Верхньої Сілезії передбачалося також проведення плебісциту. Це рішення від початку викликало незадоволення поляків. Питання, до кого насправді належить Верхня Сілезія, було предметом багатьох суперечок і в минулому. Впродовж попередніх державних змін цього регіону не змінився лише національний склад території – дві третини становили католики, котрі розмовляли польською мовою і вважали себе поляками. Навіть інтенсивна колоніальна діяльність Пруссії була тут безсилою. Відоме висловлювання Фрідріха Великого щодо колонізації Сілезії: «Населення, змішуючись, германізується», – виявилось безрезультатним⁶³¹. Після Першої світової війни і здобуття Польщею незалежності більшість населення цього регіону забажала приєднатися до незалежної польської держави.

Зважаючи на німецьку протидію цій тенденції, тут почало розвиватися польське підпілля. На початку 1919 р. було утворено Верхньосілезьку ПОВ, яка функціонувала в 1919–1921 рр. У серпні 1919 р. у відповідь на німецькі провокації військові загони ПОВ розпочали повстання у Верхній Сілезії (Перше Сілезьке повстання). Його метою була постановка союзників перед фактом її приєднання до Польщі ще до референдуму. Звичайно, важко було визнати публічно, що повстання є «спонтанною акцією» поляків до цього проявами репресій німців. Розгорнулися напружені бої з німецькими військовими. Однак сили були нерівними й повстанцям довелося відступити: 22 тис. осіб пройшли через кордон Польщі⁶³². Побоюючись незадоволення західних держав, польський уряд пасивно поставився до виступу співвітчизників, не допоміг повстанцям⁶³³.

Разом із тим, на нашу думку, Перше сілезьке повстання мало й позитивні результати. Насамперед воно вплинуло на піднесення національної свідомості місцевого польського населення краю, що виявилось в його підтримці під час виборів до місцевого самоврядування у листопаді 1919 р. і подальшій визвольній боротьбі. По-друге, воно позначилося на політиці урядів країн Антанти, перекреслюючи тезу офіційного Берліна про «німецькість» Верхньої Сілезії. 9 листопада 1919 р. у Верхній Сілезії відбулися вибори до місцевих органів самоврядування, які обидві сторони: і поляки, і німці, – розглядали як генеральну репетицію до плебісциту. В результаті на 11255 обраних до місцевої адміністрації припадало 6822 поляки, що становило понад 60%⁶³⁴.

Натомість на всій території краю загострювалася ворожість між польським та німецьким населенням. У відповідь для наведення порядку були надіслані загони англійських, французьких та італійських військ. У січні 1920 р. до Верхньої Сілезії прибула Міжсоюзницька комісія на чолі з французьким генералом Генрі ле Рондом для проведення плебісциту. Польська та німецька сторони повели підготовку до референдуму: були створені спеціальні комітети і комісії, у Варшаві – Польський плебісцитний комітет, а у Битомі – Польський плебісцитний комісаріат на чолі з В. Корфанти, котрий користувався значним авторитетом серед населення⁶³⁵. У підготовці брало участь Міністерство внутрішніх справ Польщі, яке координувало діяльність структур ПОВ у Верхній Сілезії. 15 липня 1920 р. сейм ухвалив закон про організаційний статут Сілезького воеводства, тобто про т. зв. автономію Сілезії. Згідно з ним Цешинській Сілезії і частині Верхньої Сілезії гарантували особливий статус, визначений їх специфічною господарською структурою та

довготривалою економічною ізоляцією від Польщі. Як представницький орган Сілезії, був утворений окремий сейм, якому належало право проголошувати акти в усіх галузях адміністрування, крім військової і закордонних справ. За його згодою мали впроваджувати загальнодержавні закони на території Сілезького воеводства⁶³⁶.

Водночас на початку 1920 р. німецькі владні структури утворили таємну антипольську організацію, спеціальні відділи якої мали паралізувати польську підготовку до плебісциту. Їх діяльністю керували штаби в Ополе та Вроцлаві. Під час святкування річниці польської Конституції 1791 р. в травні 1920 р. німецькі бойовики напали на польські осередки в Ополло, Битомі, Вроцлаві, Катовіцах. На стосунки поляків і німців негативно впливала польсько-радянська війна, яка, з одного боку, матеріально допомогала польському населенню Верхньої Сілезії, а з іншого – сприяла пропагандистській кампанії Німеччини. Під час найдраматичніших боїв із Червоною армією під Варшавою влітку 1920 р. німецькі націоналісти використали рух солідарності сілезьких робітників із Росією для усунення впливів поляків. У серпні того ж року в найгостріший момент війни німецька газета надрукувала повідомлення про те, що Червона армія зайняла Варшаву. Тисячі німців, радіючи з очікуваного кінця незалежної Польщі, святкували на вулицях сілезьких міст. Натопв нападав на поляків, їхні будинки та крамниці. Ці зіткнення не припинилися навіть тоді, коли виявилось, що звістка про падіння Варшави була фальшивкою.

У відповідь на це розпочалося Друге сілезьке повстання, яким керувала ПОВ. Повстанці зайняли Катовицький, Битомський, Піцинський і Тарногурський, а також частину Гливицького, Тостовського і Рибницького

повітів, усунули звідти німецьку адміністрацію. Міські центри цих земель, в яких перебували війська Антанти, поляки обійшли. Всюди було розброєно німецьку поліцію і створено польську громадянську охорону. На противагу першому повстанню, друге було контрольованим і мало на меті ліквідацію німецької поліції. Цього досягнули, коли Міжсоюзницька комісія утворила плебісцитну поліцію, яка складалася наполовину з поляків⁶³⁷. 28 серпня 1920 р. польський і німецький комісаріати дійшли згоди і підписали договір із питань проведення плебісциту⁶³⁸. Напередодні березневого плебісциту 1921 р. поляки та німці посилили організацію своїх сил. Військові приготування проводили і таємні організації й загони, які відверто зосереджувались уздовж території, де він мав відбуватися. Польські відділи також сконцентрувалися вздовж кордону зі Сілезією. На початку березня 1921 р. була розроблена програма захисту плебісцитної території Верхньої Сілезії. Вона стала оперативним планом третього повстання⁶³⁹.

Плебісцит відбувся 20 березня 1921 р., безпосередньо після прийняття польської Березневої Конституції і підписання Ризького мирного договору. У ньому взяло участь 1,2 млн осіб, зокрема 200 тис. німців, які народились у Сілезії, а потім виїхали до Німеччини⁶⁴⁰. Плебісцит проходив в атмосфері гострих національних і соціальних конфліктів, у загалом несприятливих для Польщі умовах, що і вплинуло на результати голосування. За приєднання до Польщі голосували 479 тис. (40%), до Німеччини – понад 700 тис. осіб⁶⁴¹. Німці стверджували, що Верхня Сілезія має бути визнана у кордонах Німеччини, оскільки більшість населення проголосувала за це. Польські представники виступали за поділ Верхньої Сілезії на дві частини («лінія Корфанти»)⁶⁴².

Велика Британія підтримувала німецькі домагання щодо анексії всього краю. Міжсоюзницька комісія вагалася. Два її члени – британський та італійський – висунули пропозицію про такий поділ Верхньої Сілезії, за яким Польща мала отримати лише половину цієї території, більшість населення якої висловилося за приєднання до Другої Речіпосполитої. Рішення Міжсоюзницької комісії, як і загалом результати плебісциту, викликали різке незадоволення серед поляків.

2 травня 1921 р. розпочався польський усезагальний страйк в усьому промисловому регіоні, який 3 травня переріс у Третє сілезьке повстання⁶⁴³. Очолив його В. Корфанти, який представляв свою країну в комісії з плебісциту. Спеціальні польські загони захопили важливі центри в Катовіцах, Гожуві, Битомі та інших містах. Був опублікований Маніфест до сілезького народу, яким проголошено владу Вищої Цивільної Адміністрації під орудою В. Корфанти, якому надано диктаторські повноваження⁶⁴⁴.

Незабаром запеклі польсько-німецькі бої розгорнулись у багатьох місцевостях краю. Траплялися випадки збройних зіткнень із військами країн Антанти. На звільненій території розброювалися та ліквідовувалися німецькі збройні сили, була створена польська адміністрація на чолі з В. Корфанти і Виконавчим комітетом. Однак уже вкотре втрутилися представники Антанти, які вимагали припинити воєнні дії. Д. Ллойд Джордж 13 травня у Палаті обшин наголосив, що Польща «не має жодного історичного права на Верхню Сілезію»⁶⁴⁵. Німеччина кинула на придушення повстання свій «добровільний корпус». Щоб його припинити, Бріан, який був тоді головою Ради Міністрів, 16 червня прийняв рішення надіслати туди війська. Міжсоюзницька комісія

вжила заходів до припинення конфлікту⁶⁴⁶. 25 червня 1921 р. було підписано перемир'я, згідно з яким польські та німецькі загони мали залишити територію. Наприкінці червня 1921 р. на вимогу Антанти розпочалась евакуація з Верхньої Сілезії німецьких і польських повстанських збройних сил. Вважаємо, що хоча повстання польських сілезців не досягло повної мети, воно мало потужне зовнішньополітичне значення. Насамперед воно полягало в тому, що унаочнило західним державам факт, що упереджений поділ Верхньої Сілезії може призвести до нових зіткнень та міжнародних ускладнень. 12 жовтня 1921 р. Рада Ліги Націй ухвалила остаточне рішення про поділ території Верхньої Сілезії. До Польщі було передано не лише Пщину і Рибнік, а й Катовіце, Крулевську Гуту, Тарновські Гури та Люблінєць⁶⁴⁷.

Друга Річносполита отримала третину території Верхньої Сілезії – лише половину тієї, якої домагалися повстанці. Це становило 3214 км², тобто 29% плебісцитної території, що дорівнювала 11008 км². На польській території залишилися 260 тис. німців, на німецьких теренах – 532 тис. поляків. Якщо брати до уваги населення, то Польщі припало його більше, порівняно з відсотком польських голосів, але територій менше. Зате площу земель вирівнювала їхня вартість. На польській дільниці розміщувалася більша частина верхньосілезької промисловості, яка давала 73% загально польського вугілля, 79% залізної руди, 77% сталі, 88% цинку, 99% слова на кінець 1923 р.⁶⁴⁸. Цим землям, відповідно до міжнародних рішень, було надано автономію.

15 травня 1922 р. Польща та Німеччина підписали в Женеві конвенцію щодо поділу та управління Верхньою Сілезією, відому в історії як «Верхньосілезька Конвенція», або «Женевська»⁶⁴⁹. На найближчих 15 років у Верхній

Сілезії, що відійшла до Польщі, чинним залишалось німецьке законодавство, були забезпечені права німецької меншини, продовжував діяти окремий Сілезький сейм. Практичне передання Польщі частини Верхньої Сілезії відбулось у червні 1922 р.; приєднання індустріально розвинутого краю сприяло відбудові й розвитку польської національної економіки. Однак поділений навпіл промисловий регіон залишив умови для подальших міжнародних зіткнень. До того ж, у промислових містах польської зони мешкало багато німців, і декотрі з них, утримуючи важелі економічного життя, згодом отримали сприятливі для себе результати на муніципальних виборах, що ще більше загостило суспільну ситуацію у Верхній Сілезії. На думку німців, вирішення верхньосілезького питання було несправедливим, як і питання про Гданськ та польський коридор⁶⁵⁰. Німецька сторона продовжувала відчувати себе жертвою обману, а поляки, скориставшись послабленням німців після Першої світової війни, захопили значну частину Сілезії та її багатств, незважаючи на програні референдум. Вирішення питання Верхньої Сілезії залишилося для німців болочим, що згодом мало свої наслідки. Це було зародком тривалого конфлікту між двома країнами.

Історія суперечки між польським та чехословацьким урядами за іншу частину Сілезії – Цешинську була дуже подібною до справи про Верхню Сілезію. Князівство Цешинське займало невелику територію – лише 2180 км²; у 1919 р. тут проживали 400 тис. осіб, із них 55% становили поляки, 27% – чехи, 18% – німці. У Цешині, від якого назване і князівство, мешкало понад 15 тис. населення. 16 квітня 1919 р., коли виникло питання про Цешин, Ллойд Джордж сказав: «Скільки членів парламенту чули про

Цешин? Без сорому признаюся, що сам ніколи не чув про таке місце»⁶⁵¹. Д. Ллойд Джордж, безперечно, мав слушність – хто раніше чув про Цешин? Для західних держав виявилася проблематичною навіть назва: місто німецькою мовою називалося Тешин, поляки називали його Цешин, а чехи – Тесін⁶⁵². Проте ця маленька територія мала велике економічне значення. Тут були значні поклади високоякісного коксового вугілля, успішно розвивалися чорна металургія, машинобудування, хімічна і текстильна промисловість.

Цешинське князівство мало виняткове значення і тим, що географічно та геологічно було південним продовженням Верхньої Сілезії. До 1918 р. Князівство Цешин становило східну половину князівства Тропау й Тешин, загальновідомого як австрійська Сілезія. В Богуміні містився головний залізничний вузол трансконтинентальної залізниці Берлін–Багдад. У Карвіні були великі поклади вугілля, а у Вітковіце й Тишнеці – потужні сталеливарні підприємства⁶⁵³. Завдяки таким обставинам цей регіон набув великого значення.

Після закінчення Першої світової війни західні держави не приділяли значної уваги Цешину і не були проти, а із задоволенням сприйняли, коли 5 листопада 1918 р. поляки і чехи роззброїли австрійський гарнізон у князівстві, домоглися порозуміння та уклали спільну декларацію польської Національної ради Цешинського князівства і чеського Земського національного комітету для Сілезії⁶⁵⁴. Демаркація на етнологічній zasadі розмежовувала прерогативи місцевої адміністрації, залишаючи вугільну Карвіну і залізницю в польських руках. Із чотирьох повітів чехам припали Фридек і частина Фриштата⁶⁵⁵. Тобто поляки зайняли 1/3 всіх вугільних шахт і всі важливі залізничні сполучення. На жаль, ця угода

виявилася неприйнятною і в Празі, й у Варшаві. Попереднє розмежування території Цешинського князівства особливо не влаштувало празький уряд, оскільки основна частина промисловості опинилась у поляків. 23 січня 1919 р., напередодні виборів у польський сейм, які у випадку їх проведення (26 січня) юридично б закріпили прилучення більшої частини Цешинської Сілезії до Польщі, чеські війська раптово перейшли розмежовану демаркаційну лінію й силоміць окупували всю промислову зону⁶⁵⁶. Тоді у конфлікт втрутилась Антанта. Протягом майже всього 1919 р. в Цешині працювала Міжсоюзницька комісія, яка й мала виробити умови щодо встановлення кордонів між Польщею і Чехословаччиною.

Зазначимо, що загалом суперечка між поляками і чехами за Цешинську область відбувалася чи безпосередньо між польськими або чеськими властями, чи переносилася в міжсоюзницькі органи Антанти. За посередництва західних держав 3 лютого 1920 р. в Парижі було підписано угоду, за якою була окреслена демаркаційна лінія розмежування сторін на момент припинення воєнних дій. Подальшу долю Цешинської Сілезії мав вирішити плебісцит під контролем союзницьких держав. Згодом Рада Послів союзних держав відмовилася від плебісциту, призначеного на літо 1920 р.⁶⁵⁷.

У цьому зв'язку зауважимо, що в липні 1920 р. головні держави-союзники зустрілися на конференції у Спа в Бельгії, куди, як і очікували, прибув польський Прем'єр В. Грабський, щоб просити допомоги у війні з Радянською Росією. За це поляки погодились підпорядковуватися всім рішенням союзників із питань кордонів. Одним із цих питань і стало питання Цешинського князівства, яке врешті-решт було передане на Раду Послів. 28 липня 1920 р. за допомогою арбітражу

Цешинську Сілезію поділили між Польщею і Чехословаччиною. Відповідно до рішення Ради Послів Антанти, Цешинська область була розмежована приблизно навпіл: Польщі віддано Бельський і частину Тешинецького повітів, площею 1012 км², та 27 сіл Спиша й Орави з теренів, призначених до плебісциту. Чехословаччина отримала 1270 км² у Цешинській Сілезії, де поряд із німцями і чехами мешкали кількадесят тисяч поляків, із вугільними копальнями і залізницею Богумин–Яблунков, а також 44 села на Ораві й Спиші⁶⁵⁸.

Необачна відмова Польщі від плебісциту в травні та вимушена у липні дали чехам оптимальні результати. Було проігноровано протести сілезців-поляків проти пошматування цього регіону. Польща сумно сприйняла результати поділу. Польський сейм визнав, що змушений ратифікувати договір, із нав'язаними країні кордонами, але прем'єр Вінцентій Вітос заявив: «Польський народ спіткав такий удар, який сильно перешкодив і мусив вплинути на формування наших стосунків із Чехословацькою республікою. Вироком Ради Амбасадорів за чехами був призначений масив корінних польських земель, які мають значну польську більшість... Вирок той викопав прірву між обома народами, яких зв'язує між собою переплетення політичних і економічних інтересів»⁶⁵⁹.

Справа Цешина стала для поляків поразкою їх національних інтересів. Польсько-чехословацьке «вирішення» Цешинського питання ускладнило стосунки між двома слов'янськими народами, які мали багато причин, щоб співпрацювати. Примус не задовольняв нікого. Чехословаччина скористалася скрутним станом Польщі, але насіння розбрату загрожувало згубними пагонами. Ця Пірова перемога чехів згодом, після Мюнхенської змови, штовхне Варшаву до самовбивчої

співпраці в розмежуванні Чехословаччини заради клаптика землі в Заольжі.

Серйозні труднощі виникли при визначенні належності портового м. Гданська (Данцигу) і території, яка вела від Варшави до Гданська, що при збереженні за Німеччиною основної частини Східної Пруссії надавала польському виходу до моря характер коридору («Польський коридор»), прокладеного через німецькі володіння. Усупереч намірам лідерів великих держав Гданськ не був переданий Польщі. Зважаючи на етнічну перевагу німців, за Версальським мирним договором союзні держави разом із округом, передали в особливе державне утворення – «вільне місто», яке перебувало під протекторатом Ліги Націй. Це позбавило Польщу вільного й надійного виходу до моря, котрий обіцяли три західні держави (Велика Британія, США, Франція). Претензії Польської держави спиралися здебільшого на економічні аргументи. У кінцевому підсумку таке вирішення статусу Гданська не задовольняло ні поляків, ані німців. Поляки наполягали на тому, що їм було обіцяно «вільний безпечний доступ до моря», а Гданськ мав бути природним закінченням польського коридору, який забезпечував би їм користування Віслою і залізницями, котрі ведуть на південь. Німецькі мешканці також не були задоволені визнанням Гданська «вільним містом», і протягом кількох місяців виявляли свій протест у багаторазових та масових виступах⁶⁶⁰.

Згідно з умовами трактату, гданчани мали втратити своє німецьке громадянство і стати громадянами «вільного міста» під опікою Ліги Націй. Остання повинна була призначити комісара, обов'язком котрого був нагляд за керівництвом міста та забезпечення зв'язку з нею. Польщі надали право безмитного транзиту через порт, а також

передали міжнародні справи міста; спеціальна конвенція мала повністю регулювати всі питання у відносинах між Польщею та «вільним містом»⁶⁶¹.

9 січня 1920 р. було укладено договір між Польщею і Гданськом. Згідно з ним, зовнішню політику «вільного міста» визначав польський уряд, а Польщі гарантували вільний вихід до Балтійського моря⁶⁶². За відомою польського уряду Гданськ міг отримувати іноземні позики. Місто належало до митного кордону Польщі. Однак поляки, які мешкали на території «вільного міста», отримали лише права національних меншин. Така ситуація призводила до постійних суперечок і конфліктів, що викликало певне роздратування союзників. 15 листопада 1920 р. була остаточно укладена конвенція на конференції послів держав-союзниць у Парижі⁶⁶³. Однак і вона не усунула всіх спірних питань. Наступним кроком стало підписання детальної Варшавської угоди у жовтні 1921 р., але навіть тоді проблеми не були усунуті, додаткові перемовини і тривали⁶⁶⁴.

У результаті документ був узгоджений із пропозиціями гданчан. Митні правила, керівництво порту, залізниця і певні системи комунікацій перебували під спільним управлінням Польщі й Гданська. Гданська адміністрація забезпечувала захист громадянських прав поляків, які проживали на території міста, і підписала митну угоду з Польщею. Місто Гданськ стало демілітаризоване, а його безпеку гарантувала Ліга Націй. Польщі заборонили розміщувати тут свої війська та військово-морську базу. Комісар залишавсь арбітром у всіх спірних питаннях між Польщею і Гданськом. Однак поляки були розчаровані саме таким вирішенням проблеми і вже з 1920 р. розпочали реалізацію дорогого проекту побудови нового порту в Гдині – рибальському селищі на

15 км північніше Гданська⁶⁶⁵. Адже вони вважали, що «вільне місто» є насправді німецьким і при напружених стосунках між Польщею та Німеччиною може стати причиною значних проблем для поляків. І, як виявилось, вони мали слухність. «Польський коридор» та «вільне місто» Гданськ завдяки англійським і американським лідерам і дипломатам на Паризькій мирній конференції були постійними джерелами польсько-німецької ворожнечі у період між двома світовими війнами. Зауважимо, що суперечки і конфлікти з приводу польсько-німецького кордону протягом міжвоєнного періоду тривали. Перегляду кордону лідери німецьких демократів вимагали у 1920-х роках. Кричуща відсутність у Локарнському договорі будь-яких гарантій статус-кво на кордоні Німеччини з Польщею, паралельно до таких гарантій на її кордонах із Францією та Бельгією, надовго вбила клин підозри між Польщею і західними державами. Майже не було сумніву, що Німеччина прагнула радикально переглянути питання про кордони з Польщею.

Південний кордон Другої Речіпосполитої було встановлено безпосередньо після підписання Сен-Жерменського договору 19 вересня 1919 р.⁶⁶⁶. Згідно з ним, Австрія відмовилася на користь союзних держав Антанти від будь-яких зазіхань на неавстрійські землі, що належали колись Австро-Угорщині. Тобто, Австрія апріорно визнала майбутні акти великих держав щодо польських земель.

Таким чином, польське територіальне питання посідало чільне місце у повоєнній міжнародній дискусії. У цьому контексті підкреслимо, що ще на завершальному етапі Великої війни основними центрами вирішення польського питання стали, з одного боку, власне країна, її народ і політичні діячі Р. Дмовський, Ю. Пілсудський, І. Дашинський, І. Падеревський, В. Корфанти, В. Вітос,

М. Ратай, Л. Василевський та інші, які захищали право своєї країни на самовизначення, а з іншого – держави Антанти і США. Особливого резонансу в світі набрало послання американського президента В. Вільсона конгресу від 8 січня 1918 р., 14 пунктів мирного післявоєнного врегулювання, тринадцятий із них саме визначав кордони майбутньої Польщі. Цей пункт після визнання Німеччиною й Австро-Угорщиною програми В. Вільсона як платформи для перемир'я став міжнародно-правовою тезою, на основі якої світове співтовариство погодилося виправити несправедливість щодо поляків, допущену при поділі Речіпосполитої і на Віденському Конгресі 1815 р.

Аналізуючи підходи до усталення західних, південних та північних польських кордонів, зауважимо, що у питанні територіального визначення Польської держави йшлося про дві різні й несумісні за змістом концепції. У доктринах найвпливовіших політичних сил польського суспільства домінувала ідея створення сильної незалежної Польщі в історичних межах до 1772 р. Засадничі погляди західних держав передбачали створення невеличкої мононаціоналістичної держави, обмеженої територіями, де проживали етнічні поляки. На нашу думку, положення обох сторін були хибними, оскільки, у результаті змін, що сталися упродовж XIX ст., виявилось неможливим відновити якийсь осучаснений варіант давньої Речіпосполитої, а змішування етнічних груп унеможливило проведення простих етнографічних кордонів. Розгляд проблеми західних, південних та північних польських кордонів приводить до висновку, що їх розв'язання залежало як від волі країн Антанти, так і від можливостей силою зброї поширити державну територію до освячених традицією великодержавності кордонів 1772 р. Упродовж 1918–1921 рр. були остаточно

визначені кордони між Польщею і Німеччиною, Чехословаччиною, Румунією, а також «вільним містом» Гданськом. На нашу думку, Польща стратегічно програла у своєму прагненні повернутися до кордонів 1772 р., поляки повністю проігнорували державотворчі прагнення інших народів, що опинилися у кордонах Другої Речіпосполитої. Як не парадоксально, національна політика в оновленій польській державі носила дискримінаційний характер щодо нацменшин. Титульній нації не вдалося вирватися з полону «Едипового комплексу», формуючи відносини з нацменшинами.

4.2 «Східне питання» в політиці Речіпосполитої 1918–1921 рр.: військово-протистояння та політична доктрина

Питання територіальних меж відродженої Польської республіки на сході належали до найскладніших. Доля східного кордону була пов'язана з непростю історією польсько-радянських кордонів на землях, де жило порівняно мало поляків і не було росіян. Однак Росія та Польща змагалися за них протягом століть. Суперечливість критеріїв полягала у тому, що, якщо при визначенні західних, північних та південних кордонів, польські політики обґрунтовували територіальні домагання етнічними доказами, то стосовно територій Литви, Білорусі й України, навпаки, свідомо нехтували ними на користь національних історичних міфів. У XX ст. найбільшу польську вимогу висловив, як ми вже зазначали, Р. Дмовський на Паризькій мирній конференції, вимагаючи повернення до кордону 1772 р.⁶⁶⁷. Зауважимо: якщо західні кордони Польщі були визначені порівняно швидко, завдяки діям союзницьких держав, то ситуація

щодо східних залишалася незрозумілою аж до 1923 р. У нових кордонах відновленої Польської держави простежуються певні елементи «реалізму» західних держав. Справа її східного кордону ускладнювалася нечіткістю ситуації в Росії. Лідери держав Антанти, сподіваючись на усунення від влади більшовиків, підтримували Білий рух. Вони відклали справу східного кордону Польщі до стабілізації ситуації в Росії. Крім того, українсько-польська війна схилила їх до думки про поділ Галичини; вони не довіряли урядові УНР, вважаючи Україну складовою частиною Росії⁶⁶⁸.

Паризька мирна конференція залишала відкритим питання про східні кордони Польщі з надією, що остаточно воно буде вирішене після падіння радянської влади в Росії. Така позиція Антанти давала Ю. Пілсудському змогу вести на сході наступальні дії з метою реалізувати свою концепцію безпеки. Перші практичні кроки щодо реалізації концепції федералізму Польщі були зроблені весною 1919 р. У боях з Червоною армією 22 квітня 1919 р. армія Ю. Пілсудського зайняла столицю Литви – Вільнюс. У відразу ж виданому зверненні «До жителів колишнього Великого князівства Литовського» Начальник держави гарантував місцевим жителям вирішення національних і релігійних проблем без польського втручання. Ми вважаємо, що відозва Ю. Пілсудського була покликана переконати литовців і білорусів у необхідності шукати підтримку в федерації з Польщею для спільних дій проти більшовицької Росії.

Керівництво Литовської республіки, що на той час базувалося в Ковно, негативно сприйняло польські спроби відродження Речіпосполитої «обох народів». Не вдалося полякам створити і литовський уряд у Вільні на чолі з М. Ромером. На перешкоді реалізації федераційної

програми була також позиція молодої литовської інтелігенції й місцевого католицького духовенства. Поділяємо думку В. Комара, що причинами зростаючого польсько-литовського антагонізму було зміцнення польської, а також литовської національної свідомості. Національні еліти Литви бажали самостійно творити незалежну державу⁶⁶⁹. З іншого боку на нашу думку, литовці не поділяли історичних міфів поляків. Підгунтям литовських застережень був історичний досвід.

Найслабшим серед народів між Балтикою і Чорним морем, на думку керівництва Польської республіки, був білоруський. Прикметно, що польська еліта тавруючи білорусів, так і не спромоглася визначити критерії «слабкості» білорусів. Реалізуючи концепцію федералізму на білоруських землях, польський уряд не наважився надати право самоврядування білорусам, а опирався на місцевих поляків і новостворений за їх участю Цивільний уряд східних земель (ЦУСЗ). Це було відверте нехтування білоруськими національними інтересами. Про яку довіру і федерацію можна було говорити. Вважаємо, що така позиція польської влади не носила конструктивного характеру. Поляки маніпулювали білоруським національним питанням. Території Віленської і Гродненської губерній мали залишатися у сфері впливу місцевого польського населення. Водночас у губерніях з незначними вкрапленнями польського елементу підтримувався білоруський національний рух. Скептично оцінюючи можливість створення білоруської держави, Генеральний штаб Польщі в липні 1919 р. розробив проект утворення автономного округу в складі Мінської і Могильовської земель, який повинен був стати «білоруським П'ємонт» і увійти до федерації з

Польщею. Всі території на захід від автономного округу мали інтегруватися до складу Польської держави⁶⁷⁰.

Білоруська Народна Республіка (БНР) була проголошена незалежною державою 25 березня 1918 р. До її складу приєднувалися Могильовська, Мінська, Вітебська губернії, білоруські етнічні частини Гродненської, Віленської, Смоленської, Чернігівської губерній. У цей час з білоруського боку зростає чисельність прихильників федерації з Польщею. Представники багатьох білоруських партій різного спрямування наполегливо домагалися союзу з Польщею на федераційній основі, гарантій широкої політичної автономії та належних умов розвитку білоруської національної культури.

Після захоплення поляками Мінська, 8 серпня 1919 р. Ю. Пілсудський свідомо відмовився визнати Раду й уряд БНР. Начальник держави обмежився лише наданням білоруським діячам повноважень в органах місцевого самоврядування, щоб вони могли опікуватися культурними й освітніми проблемами свого народу. Політика польської влади щодо Білорусі залишила по собі гіркоту образ і розчарувань. Поляки вважали білоруські землі лише як свої «східні креси», – з гіркотою згадував один із лідерів Ради БНР Б. Тарашкевич⁶⁷¹. Складно заперечити такий позиції, що ґрунтується на об'єктивних реальностях.

Польська експансія на сході викликала протести галичан, їх звернення до великих держав із проханнями не заважати реалізувати право нації на самовизначення. Проте неможливість розрахунків на мирне вирішення галицької проблеми ставала дедалі очевиднішою. 18 жовтня 1918 р. Українська Національна рада у Львові декларувала створення Української держави з усіх українських територій Австро-Угорщини, а в ніч на

1 листопада 1918 р. Центральний військовий комітет узяв контроль над Львовом і багатьма повітами. Незабаром українські частини перебрали владу в усій Галичині – від р. Збруч на сході до р. Сян на заході⁶⁷².

Згідно з тимчасовим Основним законом, державу назвали Західно-Українська Народна Республіка. Проти неї виступили галицькі поляки, які отримали допомогу з Малої Польщі, Цешинської Сілезії, колишнього Королівства Польського. До середини 1919 р. у Галичині тривали бойові дії. Наприкінці лютого 1919 р. Паризька конференція скерувала сюди військову місію на чолі з французьким генералом С. Бертелемі. Він висловив обом воюючим сторонам вимогу негайно укласти перемир'я і запропонував демаркаційну лінію. За нею третина Східної Галичини зі Львовом та Бориславом залишалися за Польщею. Уряд ЗУНР не прийняв цієї пропозиції і подав скаргу до конференції. Нова військова місія під головуванням бурського генерала Ф. Боти запропонувала нову, прийнятнішу для українців демаркаційну лінію, на яку зунрівці погодилися. Проте польський уряд, перекинувши у квітні 1919 р. на галицький фронт «блакитну армію» Ю. Галлера, розпочав новий наступ, який завершився витісненням українських військ зі Східної Галичини. Українська Галицька Армія (УГА) з урядом ЗУНР відступили на схід, за Збруч, де вона об'єдналася з частинами Армії УНР⁶⁷³.

25 червня 1919 р. Верховна Рада Паризької мирної конференції ухвалила рішення передати під тимчасове управління Польщі Східну Галичину за умови надання їй автономії та проведення плебісциту. Від імені польської делегації Р. Дмовський 25 серпня 1919 р. домагався того, «щоб Східна Галичина була закріплена за Польщею як невід'ємна частина польської держави»⁶⁷⁴. 21 листопада

1919 р. Верховна Рада великих держав затвердила Статут для Східної Галичини. Ці землі оголосили підмандатною територією Ліги Націй, а Польща отримувала мандат на управління ними впродовж 25 років за умови впровадження автономії з окремим сеймом, адміністрацією, судівництвом та військом⁶⁷⁵. 8 грудня 1919 р. Верховна Рада прийняла ще одне рішення. Ним визначався кордон етнічного розмежування між поляками, українцями та білорусами. Він пролягав по лінії Буг–Пінськ–Німан. Його згодом назвали лінією Керзона, за ім'ям міністра закордонних справ Великої Британії Д. Керзона⁶⁷⁶. Однак уряд Польщі відмовився визнати це рішення, проігнорувавши його як таке, що не відповідало ні федеративним, ні інкорпоративним засадам.

У лютому 1919 р. війну за повернення до імперських кордонів почала Радянська Росія, займаючи терени, що їх залишила німецька армія, зокрема землі УНР (де після падіння гетьманату П. Скоропадського було проголошено владу Директорії УНР), а також Білорусі та Литви. Польсько-радянська війна домінувала над польсько-українським, польсько-білоруським і литовсько-польським конфліктами, змушуючи всі сторони припинити дії або міняти тактику⁶⁷⁷. Польське військо стримало наступ Червоної армії. У квітні поляки зайняли Вільнюс, дійшли до Березини та Двіни. Восени 1919 р. Польща призупинила воєнні дії проти Росії, що було викликано недовірою до армії А. Денікіна, яка виступала проти більшовиків. Польське військове командування всіляко уникало співпраці з білогвардійцями, побоюючись їх як прихильників «єдиної і неподільної Росії», й навіть вело в 1919 р. таємні переговори про умови перемир'я з представником Радянської Росії Ю. Мархлевським. Для Польщі були неприйнятні цілі А. Денікіна, котрий стояв

на позиціях, що передбачали повернення Польщі в кордони 1914 р. Ю. Пілсудський вичікував, чим завершиться боротьба більшовиків із А. Денікіним. Він відмовився розпочати спільний наступ із «білими», на якому наполягали лідери західних країн. Польський лідер розраховував на знекровлення обох сторін, щоб потім зреалізувати свою концепцію східної політики. Після провалу наступу «білих» на Москву, Ю. Пілсудський припинив перемовини з Ю. Мархлевським і знову розпочав бойові дії проти червоних. Однак ситуація кардинально змінилася.

Польща проігнорувала рішення Антанти щодо «лінії Керзона» (8 грудня 1919 р.), а також неодноразові пропозиції радянського уряду стосовно мирної угоди на вигідних для польської сторони умовах (нота від 22 грудня 1919 р.), активно готуючись до реалізації своїх планів щодо прибалтійських країн та України. Зокрема, у січні 1920 р. вона взяла участь у конференції представників Латвії, Литви та Естонії⁶⁷⁸. Однак досягти угоди про зміцнення зв'язків і співробітництва не вдалося.

У розпорядженні Ю. Пілсудського залишався єдиний можливий союзник – Директорія УНР, армія якої зазнала поразки від більшовиків. Відзначимо, що зі свого боку Директорія УНР намагалася налагодити взаємини з Польщею. Українські лідери сподівалися на її підтримку у визнанні української державної самостійності⁶⁷⁹. Протягом порівняно тривалого часу відбувалися складні й напружені переговори між урядом Директорії УНР і Польщі⁶⁸⁰. За домовленістю з головним отаманом С. Петлюрою, 21 квітня 1920 р. було укладено Договір між Польщею та Україною (договір Пілсудський–Петлюра)⁶⁸¹. За допомогу у встановленні влади в Україні С. Петлюра погодився поступитися на користь Польщі територіями

Східної Галичини, Західної Волині й частини Полісся. 24 квітня 1920 р. була підписана Військова конвенція, що передбачала спільні дії армій Польщі й Директорії УНР проти більшовиків під польським командуванням, надавала полякам значні права розпоряджатися майном й цінностями на території України⁶⁸². Польща визнавала незалежність УНР й давала згоду на кордон між ними по р. Збруч. Згідно з домовленостями, Східна Галичина ставала автономною одиницею Польщі. Договір і конвенція викликали гостру критику з боку частини польських політичних сил, зокрема ендеків, а також спровокували конфліктність, а згодом і розрив у стосунках галицьких і наддніпрянських українців. Ю. Пілсудський, скориставшись угодою з С. Петлюрою, підготував новий виступ проти Росії в Україні. Напередодні вирішальних подій 19 березня 1920 р. Ю. Пілсудський прийняв нове військове звання – Перший Маршал Польщі⁶⁸³.

25 квітня 1920 р. польські та українські війська перейшли у наступ в Україні. Ю. Пілсудський і С. Петлюра звернулися до українців із відозвою, в якій зазначили, що «після закінчення боротьби з більшовиками польські війська повернуться на свою Вітчизну»⁶⁸⁴, а до цього «всім мешканцям України без розрізнення класу, походження, віросповідання армія Польської Республіки гарантує захист і покровительство»⁶⁸⁵. Проте польсько-українські дії не підтримало населення. Недовіру до польських задумів посилювали більшовики й екзильний уряд ЗУНР, обурений відмовою С. Петлюри від Східної Галичини. Реакція Заходу була неоднозначною. Франція підтримувала Польщу, а політичні діячі Великої Британії єдиної думки не мали. Зокрема, Д. Ллойд Джордж вважав, що Польща загрожує миру в Європі; Д. Керзон називав польські воєнні дії справедливими; король Георг V

надіслав Ю. Пілсудському телеграму, в якій висловив свої симпатії. Німеччина під тиском країн Антанти оголосила нейтралітет у польсько-радянській війні. Польська громадськість також схвалювала дії Ю. Пілсудського в Україні⁶⁸⁶.

Згідно з стратегічним планом польського командування, головного удару було завдано на київському напрямку. 7 травня 1920 р. союзні війська під командуванням Е. Ридза-Смігли без боїв увійшли в Київ. Фронт стабілізувався на лінії Києва у верхів'ї Дніпра та вздовж Березини і Двіни. Тим часом більшовики сконцентрували великі сили і на початку червня 1920 р. розпочали контрнаступ у Білорусі, а згодом в Україні, змусивши поляків залишити білоруські та українські землі. Більшовики відбили у поляків Вільнюс і 6 липня 1920 р. уклали мир із Литвою, віддали їй місто й отримали право проходу для своїх військ⁶⁸⁷. Литовці, які після відступу німців творили власну державу, від початку були проти будь-якої унії з Польщею, бо боялися подальшої колонізації й не бажали відігравати другорядну роль у спільній державі. Додалася суперечка за Вільнюс, історичну столицю Литви, де литовці тоді становили малий відсоток мешканців. Литовці почали збройні дії. На початку серпня польські війська з тяжкими боями відступили на територію Польщі; виникла загроза захоплення Варшави.

У зв'язку з поразками на фронті подав у відставку уряд Л. Скульського. 23 червня 1920 р. було сформовано позапарламентський, але орієнтований на сейм уряд на чолі з В. Грабським. 1 липня 1920 р. з його ініціативи було утворено Раду захисту держави (Раду оборони панства, РОП), наділену всією повнотою законодавчої, виконавчої та військової влади⁶⁸⁸. «Вітчизна в небезпеці! ... Все для

перемоги! До зброї», – з таким зверненням Начальник Держави і Верховний Головнокомандувач Ю. Пілсудський звернувся до нації 3 липня 1920 р.⁶⁸⁹. Зовнішня небезпека згуртувала політичні партії та більшість населення країни. У такий спосіб, на наше переконання, радянсько-польська війна стала своєрідним каталізатором у відновленні польської нації, польської ідентичності, польської державності у 1920-х роках. Також війна показала, що Польща була залишена на призволяще країнами переможницями перед загрозою втратити національну державність. Лише завдяки мобілізації внутрішнього польського духу, навколо справді справді національного лідера – Ю. Пілсудського вдалося відстояти польську державну незалежність.

Загострення внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації змусило прем'єра Польщі В. Грабського звернутися до лідерів західних країн, які у липні 1920 р. зібралися на міжнародну конференцію в бельгійському курорті Спа. Учасники конференції висловили Польщі умови: укласти перемир'я, відвести війська на «лінію Керзона», виконати вимоги Паризької конференції щодо польсько-литовського і польсько-чехословацького кордонів⁶⁹⁰. В. Грабський змушений був прийняти всі умови, але після повернення до Варшави подав у відставку. Новий уряд «національного порятунку» очолив лідер ПСЛ «Пяст» В. Вітос. Цілком несподіваною для Москви стала пропозиція Великої Британії укласти з поляками мир в обмін на передачу Радянській Росії Східної Галичини, на яку вона не заявляла жодних претензій⁶⁹¹. Однак пропозиції щодо встановлення кордону по лінії, яку визначила комісія Ж. Камбона під час радянсько-польських мирних переговорів при посередництві Великої Британії, були відхилені.

Перемогу над Польщею лідери Комінтерну розглядали як початок світової пролетарської революції, про яку говорив М. Тухачевський. Під час польського походу Червоної армії значного розмаху набули заходи щодо встановлення на території Польщі радянської влади, яку поляки загалом не сприймали. Більшість населення Польської Республіки вважало, що радянський наступ загрожував її незалежності. Це дало змогу Бельведерові мобілізувати всі ресурси країни для війни. Водночас радянські резерви змушені були відволікатися на південь, де знову загострювалася громадянська війна. Розпорошуючи свої сили внаслідок недооцінки воєнного потенціалу супротивника, Червона армія просувалася до Варшави і Львова. Скориставшись цим, поляки в середині серпня 1920 р. перейшли у наступ під Варшавою і завдали поразки радянським військам⁶⁹². Перемогу, названу «Дивом на Віслі» (15 серпня 1920 р.), було визнано однією з битв, що вирішили долю світу. Наступні польські перемоги під час відступу Червоної армії, зокрема битва на Німані (20–26 вересня 1920 р.), призвели до закінчення війни й укладання миру.

Переслідуючи Червону армію, поляки ввійшли на литовські землі. Під час контрнаступу Ю. Пілсудський наказав командирові Литовсько-білоруської дивізії генералу Л. Желіговському імітувати бунт і захопити Вільнюс із навколишнім районом (у липні 1920 р. радянські війська передали його Литві). 9 жовтня 1920 р. Л. Желіговський виконав наказ. На захопленій території було створено ефемерну державу Серединну Литву, яка в 1922 р. приєдналася до Польщі. У квітні 1922 р. Ю. Пілсудський здійснив урочистий акт об'єднання Серединної Литви з Польщею. Литовський уряд у Каунасі оголосив стан війни з Польщею, який тривав до 1938 р.⁶⁹³.

Восени 1920 р. польсько-радянська війна завершилася. Переговори, що розпочались у вересні, були перенесені до Риги⁶⁹⁴. Остаточний текст мирного договору, яким закінчувалася польсько-радянська війна, було підписано після тривалих переговорів 18 березня 1921 р. в Ризі між Польщею і трьома радянськими республіками – Росією, Україною та Білоруссю. Документ набрав чинності 30 квітня 1921 р. Відповідно до цього договору, кордон мав пролягати від Західної Двіни на південь до заходу від Мінська і на схід від Лунінця, через Остріг до Збруча й по Збручу до Дністра; тобто Другій Речіпосполитій були передані землі Західної України і Західної Білорусі, кордон встановлено за 32 км від Мінська. Радянська Росія зобов'язувалася сплатити Польщі 30 млн. золотих карбованців, а також повернути всі архіви і трофеї, які з 1772 р. захопила в поляків російська армія⁶⁹⁵. Обидві сторони зобов'язувалися створити належні умови для вільного культурно-національного розвитку національних меншин.

Ризький договір був вигідний для Польщі: її незалежність збережено, а територіальні вимоги задоволені. Поразка більшовиків означала кінець планів експорту революції та комунізму до Західної Європи. Водночас Польща отримувала значні території з польським населенням, що засвідчило перемогу інкорпораційної моделі ендеків. Ризький договір став підставою для клопотання Польщі перед міжнародними організаціями щодо її прав на Східну Галичину і Волинь⁶⁹⁶. 14 березня 1923 р. Рада Послів Ліги Націй ухвалила рішення про визнання східного кордону Польщі, погодившись, таким чином, із приналежністю Східної Галичини, Волині, Західної Білорусі та Віленщини до

Польської держави; тобто країни Антанти визнали польський східний кордон у 1923 р.

Природа та діалектика польсько-українських відносин досліджуваного періоду, детермінована зовнішньо- і внутрішньополітичними процесами відродженої Польщі, що зумовлювали українські аспекти в її східній політиці, призвели до кризової ситуації й відіграли істотну роль у житті поляків та українців – національно-визвольній боротьбі галичан-українців першої половини ХХ ст., українсько-польській війні 1918–1919 рр., інкорпорації Східної Галичини, протистояння держави та українських політичних сил в Другій Речіпосполитій тощо. Відроджена Польська держава за таких умов відмовилася від запропонованої їй Антантою лінії Керзона й обрала тактику просування кордону якомога далі на схід суто військовими засобами. Уже в механізмові відновлення Другої Речіпосполитої були закладені гострі суперечності.

Польські правлячі кола не могли погодитися на етнографічний принцип формування держав, які виникли на місці колишніх імперій. Упродовж тривалого часу смуга етнічно чистих польських земель звузилася. Тож, оскільки ще в добу середньовіччя польські етнічні землі на заході були германізовані, об'єднання з Литвою в ХVІ ст. зробило для Польщі можливим компенсаційний тиск на східних сусідів⁶⁹⁷. Такий підхід розбудови відродженої Польщі в 1918 р. базувався на неточних розрахунках, а отже, на міфах, що правда, привабливих для поляків, бо нагадували епоху Ягеллонівської Польщі, об'єднаної з Україною та Литвою. Нонсенсом виявлялася теза, що Польща у 1918–1919 рр., а тим більше після Ризького трактату, могла стати спадкоємицею Ягеллонівської Польщі. Проте, на переконання деяких особистостей, які керували державою,

передусім Ю. Пілсудського, такий шанс був, тому його й намагалися втілити шляхом розчленування Радянської Росії, а з 1922 р. – Радянського Союзу за національними критеріями⁶⁹⁸. У Польщі ці думки були популярними в зв'язку саме з діями Ю. Пілсудського, котрий у своїй політиці фактично спирався на подібні засади, «він намагався призвести до створення незалежної та суверенної України, що могло стати наслідком сильного ослаблення імперії, Великої Росії»⁶⁹⁹. Окремі представники польських політичних сил були натхнені такою позицією Ю. Пілсудського та його федераційною концепцією, а частково це були певні розрахунки політиків, які помічали складне геополітичне становище Польщі між Німеччиною та Росією.

Друга Річпосполита виявилася крихким державним утворенням у складній геополітичній ситуації Центрально-Східної Європи. Половину її території становили так звані «східні креси», тобто регіони з переважно непольським населенням, яке не вважало новонароджену Польську державу своєю. На цій особливості могли добре пограти сусіди Польщі на її західних та східних кордонах. Німеччина і Радянський Союз вважали післявоєнний політичний устрій в Європі для себе не вигідним. Польща, яка була породженням версальської системи, потрапляла в небезпечну ситуацію в разі узгоджених дій двох сусідніх держав. Її природний союзник Франція, яка докладала особливо багато зусиль для створення саме такої, етнічно неоднорідної Польщі, була надто далеко, щоб надати їй негайну й ефективну допомогу. Створюючи таку Польщу, керівники Франції думали лише про одне: щоб на протилежних кордонах Німеччини виникла велика за територією і населенням країна, спроможна замінити за балансом сил дружню дореволюційну Росію⁷⁰⁰.

Аналіз зовнішньої політики Другої Річпосполитої, дозволяє говорити про те, що політика Франції та Великої Британії стосовно Польщі була похідною від політики щодо Радянської Росії та Німеччини. Це підкреслював і Ю. Пілсудський, пишучи: «Я прийняв командування польськими військами ..., мене одноголосно обрали Очільником Держави ..., тому я не думаю, що для когось було таємницею, що обидва ці факти відбулися не під впливом, але всупереч бажанням того, що в ті часи називалось Антантою Антанта – що також не є таємницею, шукала розв'язання російської проблеми значно більше, ніж такого чи іншого укладення польських прав ...»⁷⁰¹.

Наведене вище, дозволяє говорити про те, що головною віссю східної політики Другої Річпосполитої, навколо якої оберталися всі інші геополітичні комбінації, була Росія. Польське керівництво, розробляючи ще в листопаді-грудні 1918 р. засади східної політики держави для їх подання Антанті, а також на Паризькій мирній конференції, у питанні Східної Галичини зважали не на Україну, а на Росію, готові були поступитися галицькою територією поза лінією Львова й Калуша в обмін на російські поступки в Литві та Білорусі⁷⁰². Водночас, вводячи стан окупації на цій території, вони вирішили зачекати змін у зовнішньополітичній кон'юнктурі задля остаточного укладення територіального договору з тим партнером, який фактично закріпиться в Україні. Розуміючи, що «джерело російської справи» в Києві, на який Польща поки що не впливає, Ю. Пілсудський не унеможлилював такого перерозподілу сил, що вирішив би остаточну долю України. Ще в листі до генерала Т. Розвадовського від 28 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський стверджував, що після захоплення Східної Галичини

польською армією потрібно буде «підважити концепцію союзу з Києвом»⁷⁰³.

18 січня 1919 р., під час перебування у Варшаві першої дипломатичної місії УНР, очільник Польщі заявив, що Росія за жодних умов не поступиться територією України на будь-яку користь, а тому, сподівався він, у ситуації безпосередньої загрози з боку Росії Україна сама «доросте» до союзу з Польщею. У світлі цих настанов Ю. Пілсудського, на думку І. Лисяка-Рудницького, стає очевидною непереможна внутрішня суперечність: з одного боку, Ю. Пілсудський хотів утримати самостійну Україну, а з іншого – польським завоюванням Східної Галичини знищив шанси на українську самостійність⁷⁰⁴. Метою східної політики Ю. Пілсудського було насамперед утворення надійного бар'єру поміж Польщею та Росією, а в остаточній перспективі він мріяв про знищення Російської імперії через її дроблення на окремі держави, що змінило б геополітичну конфігурацію центрально-східноєвропейського регіону й уможливило б його розвиток на тривалий час з вектором інтересів Другої Речіпосполитої. На думку Ю. Пілсудського, основою реалізації таких задумів була незалежна Україна. Та коли її утворення стало б неможливим, він міг би повернутися до плану поділу України з тією силою, що тоді була на це спроможна. У будь-якому разі мета східної політики Ю. Пілсудського полягала в побудові сильної Польщі, максимально захищеної від Росії.

Тож Ю. Пілсудського обходило не стільки визволення українців й утворення самостійної Української держави, скільки ослаблення Росії шляхом відірвання від неї частини України, а створювана за зразком Ю. Пілсудського Україна як держава мала бути не дуже сильною. Їй належало погодитися на відхід до Польщі

Східної Галичини і частини Волині й не планувати захопити землі на схід від Дністра, також вона мусила шукати компромісу кордонів із Румунією⁷⁰⁵. На нашу думку, такі міркування очільника польської держави заслуговують окремого аналізу. На наше переконання, вони свідчать про те, що Ю. Пілсудський був досвідченим політиком. Він прекрасно розумів роль своєї країни, згідно з планами країн-переможниць. Будучи патріотом, він у будь-який спосіб хотів запобігти виконанню Польщею ролі країни-буфера. Саме задля цього він проектував Україну й відводив їй ту роль, яку Польщі – країні-переможці.

Разом із тим, висувуючи гасло «федерації» Польщі та України, поляки намагалися створити в українському середовищі ілюзії національної незалежності. С. Мацкевич відзначав: «Пілсудський вірив, що сусідні до Польщі країни, звільнені від Росії Польщею, легко підпадуть під польський вплив і що поляки у відповідний час зможуть полонізувати їх так само, як польська шляхта старої Речіпосполитої сполонізувала Литву і Русь... Пілсудський вірив, що народи, які увійшли у федерацію з нами швидко перетворяться у поляків»⁷⁰⁶.

У суспільно-політичній діяльності партій та організацій Другої Речіпосполитої «українське питання» посідало важливе місце. Керівництво ендеків на чолі з Р. Дмовським домагалися відновлення Польської держави в її історичних кордонах 1772 р., їх ідеологічні основи відродження Польщі базувалися на концепції історичного легітимізму. За їхньою оцінкою, «Україна по правий бік Дніпра, завойована і захищена польською зброєю, заселена народом, з лона якого вийшла шляхта, є і, з дозволу Бога, ніколи не перестане бути польською провінцією»⁷⁰⁷. Кінцевою метою народових демократів був ідеал єдиної національної «Великої Польщі», Польщі для поляків

шляхом примусової полонізації поневолених у 1918–1923 рр. народів так званих «східних кресів», насамперед українського. Обґрунтовуючи свою позицію, Р. Дмовський та його прихильники посилалися на історичні кордони на сході до поділів Речіпосполитої⁷⁰⁸. Для здійснення планів щодо «зміцнення польськості» на сході ендеки ігнорували права українського населення і висували претензії на володіння українськими землями. Р. Дмовський вказував: «Велика Україна не була б у своїй провідній стихії так дуже українською і назовні не представляла б здорових стосунків. То насправді був би гнійник на тілі Європи, сусідство з яким було б для нас фатальним. Для народу, як наш, молодого, який мусить ще виховати у собі своє призначення, краще мати за сусіда потужну державу (Росію), хоча й дуже чужу і дуже ворожу, ніж міжнародний публічний дім»⁷⁰⁹. Такою позицією Р. Дмовський не тільки топтав національну гідність українців, а й гальмував створення української державності.

Польські політичні кола підтримували претензії на українські території для їх колонізації. Польська дипломатія намагалася формувати негативну думку Антанти, яка мала бути арбітром у польсько-українській війні за Східну Галичину щодо української претензії на край. Польська делегація на Паризькій мирній конференції поставила перед собою конкретну мету: «Знищення Німеччини і знищення України. Лише з тією різницею, що німці загрожували західним кордонам майбутньої Польщі і потрібно було приструнити цю потугу, а український народ нікому нічим не загрожував, він хотів бути лише господарем у власному домі. І за це був приречений на знищення»⁷¹⁰.

Зауважимо, що існуюча позиція, яка визначала великодержавну політику Польської держави та її

намагання панувати над Литвою, Білоруссю і половиною України, набула в 1918–1923 рр. нового змісту. Національні демократи відмовляли в статусі українській нації та ратували за поділ України між Польщею і Росією⁷¹¹. Польські політики у своїй діяльності посилалися на традиції попередньої, перед розподілами, Речіпосполитої, зокрема до її далеко висунутих на схід кордонів. Досить легко зрозуміти прив'язаність поляків до традиції давньої Речіпосполитої: на їхнє переконання це була доба величчя їхньої нації. Проте складно уникнути справедливого, як на нас, висновку, що, оперуючи ідеологією історичного легітимізму, поляки завдавали шкоди як національному державному відродженню, так і етносам, які були полонізовані в окреслений період. Адже весь напрям історичного розвитку в Центрально-Східній Європі у післявоєнний час свідчив про перемогу принципу етнічного самовизначення над історичним легітимізмом. У тих умовах нестабільності геополітичні очільники відроджуваної Польської держави прагнули військовою силою задовільнити національні інтереси за рахунок територій сусідів. У такий спосіб, проігнорувавши їх права на самовизначення й самоствердження, висловлювали претензії на володіння їхніми землями, зокрема і українськими.

Щоправда, Ю. Пілсудський керувався ідеєю «прометеїзму» – союзу з усіма поневоленими Росією народами. Однак як націоналіст обґрунтовував та підтримував тезу про месіанську роль Польщі на сході як бар'єр між Західною Європою і варварською Росією через відмінності специфічних інтересів Польської Республіки. У такий спосіб польські національні патріоти розраховували розбити російське домінування і створити нову систему сил у Центрально-Східній Європі.

К. Дзевановський, виправдовуючи польську політику на сході, зазначив, що «План Пілсудського полягав у тому, щоб паралізувати більшовизм роздрібненням його територіальної бази, колишньої царської імперії, шляхом прямого, буквального застосування Вільсонових і Ленінських принципів самовизначення всіх національностей колишньої царської імперії. Таким шляхом Пілсудський надіявся створити новий баланс сил у Східній Європі»⁷¹². Самоочевидною відповіддю на це виправдання є те, що Польща, яка прагнула приєднати великі етнічно непольські території, аж ніяк не була надійним захисником безпосередньої реалізації принципу права націй на самовизначення. Поляки це право визнавали лише за собою. Іншим народам у ньому відмовляли. Така зверхність польської нації навряд чи була виправдана, беручи до уваги реалії 1920-х років.

Така політика правлячих кіл Польщі була на руку країнам Антанти, які відводили їй важливу роль у своїй боротьбі проти Радянської Росії (згодом СРСР). Позицію Антанти з приводу місця Другої Речіпосполитої у післявоєнному світі висловив 15 вересня 1919 р. маршал Франції Ф. Фош. На його думку, Польща повинна буде відіграти роль «з одного боку, бар'єра проти більшовизму, а з іншого – проти Німеччини»⁷¹³. 12 грудня 1919 р. представники країн-учасниць Антанти на засіданні у Лондоні підтвердили свій намір «зміцнити Польщу як бар'єр проти Росії» і навіть розширити цю роль до «свого роду загородження із колючого дроту»⁷¹⁴, навколо Радянської Росії. Міністр закордонних справ Великої Британії лорд Джон Керзон, який виступав на цьому засіданні для посилення позиції свого прем'єра Ллойд Джорджа, підкреслював, що у межі «дротяного загородження» Антанта втручатися не буде. Водночас

звернув особливу увагу на те, що «всі держави навколо Росії борються за свою свободу і самостійність». Це, на його думку, стосується «рівною мірою і Фінляндії, і прибалтійських держав, і Польщі, і Денікіна, і Кавказу»⁷¹⁵. Ми вважаємо, що такі слова Дж. Керзона прозвучали як схвалення агресивної політики Польської держави. Зауважимо, що плани Антанти щодо Польщі не були таємницею ні для уряду США, ні для «червоної», ні для «білої» Росії. Так, американський представник при місії Антанти у Польщі генерал-майор Д. Карнап повідомив 11 квітня 1919 р. президентові США В. Вільсону: «Імперіалістичні ідеї – вид божевілля, заволоділи психікою французів, вони намагаються створити ланцюг держав, залежних, наскільки можливо, від Франції... Ніхто нині не нападає на Польщу, навпаки, сумно дивитися, що в країні, де така нужда, де зусилля уряду і всі джерела доходу повинні бути спрямовані на поліпшення матеріального становища населення і державного управління, всім оволодів воєнний дух. Цей воєнний дух є для майбутньої Польщі більшою небезпекою, ніж більшовизм»⁷¹⁶.

На початку лютого 1920 р. Народний комісар закордонних справ Радянської Росії Г. В. Чичерін повідомив В. Леніну: «Французьке радіо з Варшави говорить про те, що Польський уряд збирається вимагати від нас незалежності України, Білорусі, Литви і Латвії, причому Петлюра подав меморандум Польщі й Антанті про необхідність незалежності України. За цим видно, що Польща збирається висувати великодержавні вимоги й оточити себе кільцем васальних держав. Чи ми повинні відмовитися від України, чи в результаті боротьби за Україну поляки підуть на Москву, чи ж варто локалізувати боротьбу шляхом найскорішого відокремлення від нас червоної незалежної України»⁷¹⁷. Проекти Ю. Пілсудського

викликали занепокоєння вищого партійно-радянського керівництва. Це засвідчувало, що Польща докладала чимало зусиль, насамперед Ю. Пілсудський, аби вийти за відведені їй західними країнами межі. Вона прагнула стати повноправним міжнародним гравцем з тим, щоб впливати на геополітику в регіоні.

Після відновлення Польської держави і створення за активної допомоги Франції її збройних сил, пасивна роль «бар'ера» між європейською та азіатською цивілізаціями перестала бути прийнятною для Ю. Пілсудського. Свідченням цього є розробка у 2-у відділі Генерального штабу основних напрямів перетворення Польщі в єдину національну державу автаркічного типу, здатну на незалежну від великих держав самостійну зовнішню політику. Згідно з цими планами, незалежність і могутність країни, стабільну зовнішню політику з орієнтацією на Антанту й зміцнення «дружніх» відносин із сусідніми країнами мали забезпечувати двосторонні угоди у формі воєнних конвенцій і союзів та силовим розширенням польського впливу на схід⁷¹⁸.

Відзначимо, що як внутрішні суспільно-політичні, так і міжнародні події протягом досліджуваного періоду яскраво засвідчили, що Польська держава своєю практикою послідовно реалізовувала окреслені вище й напрацьовані політичні доктрини і концепції в українському контексті. Особливе місце у зовнішньополітичних проектах Польщі посіла Східна Галичина. Із урахуванням концепцій розбудови держави, а також у зв'язку з розвитком національно-визвольного руху періоду поділу країни Східна Галичина стала об'єктом територіальних домагань новопосталої Польської держави. Прагнення східногалицьких українців до самовизначення і створення незалежної Української

держави політичні лідери Польщі розцінювали як замах на її цілісність. Одночасно уряд Другої Речіпосполитої розпочав дипломатичну боротьбу за визнання країнами Антанти і США прав Польщі на володіння Східною Галичиною.

Після завершення Першої світової війни та розпаду Австро-Угорської держави суперечності між галицькими українцями і поляками переросли у відкриту війну за Східну Галичину. Відновивши свою державу, поляки відмовили в такому ж праві українцям із Східної Галичини. Їхні аргументи зводилися до того, що цей регіон є інтегральною частиною Польської держави. У зв'язку з цим вони доклали усіх зусиль щоб інкорпорувати Східну Галичину до Другої Речіпосполитої. На дипломатичній ниві цьому була підпорядкована діяльність Польського національного комітету в Парижі на чолі з Р. Дмовським, уряду І. Падеревського, Начальника Держави Ю. Пілсудського, польської делегації на Паризькій мирній конференції. Держави Антанти, погодившись на участь Польщі у мирній конференції, пішли на сформування спеціальної комісії з польських питань під керівництвом Ж. Камбона (12 лютого 1919 р.). 15 лютого 1919 р. з неї було виокремлено «Підкомісію у справах перемир'я на фронті польсько-української боротьби», яку очолив французький генерал пропольської орієнтації Ж. Бартелемі⁷¹⁹. Комісії у польських справах Польща надіслала ноту з вимогою визнання за нею східних територій, котрі колись належали до Речіпосполитої.

Сполучені Штати Америки і країни Антанти мали свої геополітичні плани щодо української території й намагалися створити собі максимум користі. Своєю політику щодо східногалицького питання напередодні Паризької мирної конференції США визначали залежно

від розвитку подій у Росії. Підтримка її територіальної цілісності стала пріоритетною в американській зовнішній політиці у Східній Європі⁷²⁰. Вашингтон погоджувався на існування Польщі на її етнічних землях, задовольнивши територіальні претензії білої Росії, а про незалежну Україну навіть мови не було. Держсекретар США Р. Лансінг вважав українців неспроможними управляти краєм, тому висловлювався за об'єднання Східної Галичини з Польщею. Право на остаточне вирішення цього питання надавали Лізі Націй, або великим державам⁷²¹.

Дещо іншою щодо Польщі та Східної Галичини була позиція Франції. З одного боку, французький уряд був зацікавлений у могутній Польщі, яка мала б замінити союз із Росією і стати противагою Німеччині; з іншого – Франція, маючи економічні інтереси в Галичині, прихильно ставилася до польських претензій щодо краю⁷²². Англія щодо Східної Галичини займала суперечливу позицію, але загалом переважала тенденція створення з неї окремої, незалежної від Польщі й України держави, й прихильно ставилася до уряду ЗУНР⁷²³. Країни Антанти продовжували розглядати українське питання крізь призму загальноросійських проблем. Лідери Антанти й США, спекулюючи гаслом незалежності для пригноблених народів та принципами національного самовизначення, по суті не враховували волевиявлення українців, воно було проігноровано. Долю багатомільйонного народу вирішували в Парижі без офіційного українського представництва.

Польсько-українське протистояння особливо посилювалося з політикою ескалації з боку відновленої Польщі, силових методів вирішення питань про територіальні межі та міжнаціональні стосунки.

Напруження і гострота польсько-українських суперечностей набули стану прихованої громадянської війни. Кульмінацією протистояння між обома народами стала українсько-польська війна 1918–1919 рр. за Східну Галичину. 1 листопада 1918 р. галичани-українці захопили владу в усьому краї і проголосили створення Української держави на етнічних землях колишньої Австро-Угорської імперії. 9 листопада вони створили уряд – Тимчасовий Державний Секретаріат під головуванням К. Левицького, а через чотири дні видали Тимчасовий основний закон, в якому проголосили, що держава має назву Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР)⁷²⁴.

Подальший перебіг подій загальновідомий. Польське суспільство не визнало Західно-Української Народної Республіки, а приєднання Східної Галичини з переважаючим українським населенням до Польщі вважало справою особливого державного значення, «боротьба за східні рубежі» стала для поляків міфологізованим символом національної незалежності. У столиці краю, де польський елемент мав лише локальну перевагу, поляки підняли збройне повстання проти української державності. Вуличні бої у Львові переросли незабаром у війну; перевага була спочатку на боці українців.

Ю. Пілсудський майже не долучався до цього, виділивши для «захисту» Львова скромні сили. Очільник Польщі прагнув вирішити насамперед справу Віленщини. На рубежі 1918–1919 рр. вільнюські поляки зайняли Вільнюс, але через кілька днів їх звідси витіснила Червона армія. У квітні 1919 р. Ю. Пілсудський, організувавши масштабну воєнну операцію, звільнив місто від більшовиків. Однак не приєднав ці території до Польщі, а

лише оголосив звернення, що визнавало право населення самим вирішувати свою долю⁷²⁵.

Зміцнивши польську армію, Польща, навесні 1919 р. порівняно легко й швидко захоплювала нові території. Політика доконаних фактів на сході загрожувала ускладненням на мирній конференції у Парижі. У цій ситуації Ю. Пілсудський вичікував із прийняттям принципових рішень до моменту підписання мирного договору з Німеччиною, що визначав західний кордон Польщі. В день підписання договору трактату розпочався польський наступ у Східній Галичині. Протягом кількох тижнів війська ЗУНР були розбиті, а республіка перестала існувати. Воєнні операції тривали до липня 1919 р., коли Українську Галицьку Армію поляки витіснили на Наддніпрянську Україну, яка входила до складу Російської імперії. Новопостала Польська держава, маючи значну перевагу у військовій силі й техніці, буквально задушила ЗУНР під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. Унаслідок українсько-польської війни, яку українці програли, у 1919 р. поляки захопили Східну Галичину, Західну Волинь, Західне Поділля, Холмщину, Підляшшя⁷²⁶.

У контексті теми, порушеної в дослідженні, підкреслимо, що позиція Другої Речіпосполитої та її політичних ідеологів після Першої світової війни зводилася до традиційних вимог відновлення держави в її історичних кордонах. На думку автора, будь-який польсько-український альянс був неможливий, поки поляки не бажали відмовитися від концепції «історичних кордонів». Українські й польські територіальні претензії були настільки цілковито суперечні, що примирення через будь-який прагматичний компроміс унеможливлувалося.

Зауважимо, стосовно Східної Галичини політика польського уряду надалі була агресивно-наступальною

внаслідок невпевненості у можливості утримати цю територію. Свої подальші дії після закінчення українсько-польської війни 1918–1919 рр. Польща спрямовувала на остаточне встановлення східних кордонів, що безпосередньо вимагало легітимізації заходів поляків стосовно зміни статусу Східної Галичини. Насамперед йшлося про сприйняття її не як окремої території, а як складової частини Другої Речіпосполитої⁷²⁷. Для польського уряду постійним засобом дипломатичної гри стало декларування визнання за мирною конференцією та Лігою Націй права на прийняття рішення щодо встановлення своїх східних кордонів, який, до речі, виявився дуже вдалим. 25 червня 1919 р. на засіданні Ради міністрів закордонних справ великих держав вирішили уповноважити польський уряд окупувати всю галицьку територію до р. Збруч. Того ж дня Найвища Рада затвердила постанову Ради міністрів, записавши в протоколі: «З метою захисту особи і мас мирного населення Східної Галичини від небезпеки, яка їм загрожує від більшовицьких банд, Найвища Рада Союзних держав вирішила уповноважити сили Польської Республіки здійснювати свої окупації аж до р. Збруч. Це уповноваження не стосується рішення, яке згодом повинно бути прийняте Найвищою Радою в справі політичного статусу Східної Галичини»⁷²⁸.

Польська сторона, отримуючи ту чи іншу дипломатичну перемогу, ніколи не зупинялася на досягнутому, а висувала нові вимоги. З липня 1919 р. польські дипломати настійливо наполягали на неприйнятності рішення Найвищої Ради великих держав про передачу Східної Галичини у тимчасове польське володіння. Вони вважали, що постанова не вирішувала питання про її остаточний політичний статус і не давала

Польщі юридичного права володіти цим краєм⁷²⁹. Згідно з умовами Версальського договору, визнання за Польщею східних кордонів відкладалося до майбутнього рішення держав Заходу⁷³⁰. Однак польська дипломатія основним своїм завданням вважала не дискусії про майбутнє політичне становище Східної Галичини, а визнання цього краю невід'ємною інтегральною частиною Польщі, а, отже, ліквідацію рішень про тимчасовий статус Східної Галичини. Солідарність із Варшавою висловили США, Франція, Італія та Японія. Лише Англія продовжувала відстоювати тимчасовість польського мандата над Східною Галичиною⁷³¹.

З боку Польщі чинився тиск польської дипломатії на уряди великих держав, щоби вони переглянули своє рішення стосовно тимчасовості управління у Східній Галичині. На думку Р. Дмовського, тимчасовість польського управління на спірній території може мати негативні для миру наслідки: чвари, внутрішню боротьбу, що не припиняється, проблеми на міжнародній арені. Подібної думки дотримувався Прем'єр країни І. Падеревський, котрий 19 вересня 1919 р. на засіданні Найвищої Ради Союзних держав із приводу Східної Галичини гостро заявив, що Польща ніколи не примириться з втратою цієї частини держави і безкомпромісно відстоюватиме свої права на неї та вимагав знову порушити питання про тимчасовість статусу Східної Галичини⁷³². Домагаючись приєднання Східної Галичини до Польщі, польські керівники зазначали, що надання тимчасового мандата щодо цього краю неодмінно викличе протест, поглиблення боротьби, а це, зумовить ескалацію напруги і похитне політичну рівновагу, що Галичину можна буде відбудувати за рахунок інвестицій Польської держави, і, таким чином, забезпечить певне примирення,

а для цього потрібно підтримувати загалом стабільність Польської держави⁷³³.

У другій половині 1919 р. міжнародне становище Польщі поліпшилося. Відтак політична ситуація навколо української проблеми складалася на користь поляків. Справу Східної Галичини у листопаді розглядали США й Антанта з відвертою підтримкою Варшави, намагаючись сприяти стабілізації Польської держави і вирішити східногалицьке питання⁷³⁴. 21 листопада 1919 р. Найвища Рада великих держав уже вкотре намагалася врегулювати польсько-українські проблеми. На цьому засіданні стала очевидною зміна настроїв західних держав на користь Варшави. Розглянувши пропозицію представників Франції, вона на одному зі своїх засідань ухвалила рішення про надання Польщі 25-річного тимчасового мандата над Східною Галичиною, при умові надання їй автономії. Подальшу долю східно-галицького краю мала вирішити Ліга Націй⁷³⁵. Однак і це рішення Найвищої Ради викликало вкрай негативну реакцію у Варшаві та хвилю протестів у всій державі.

Упродовж польсько-українського конфлікту щодо долі Східної Галичини чітко простежувався вплив зовнішньополітичних чинників, стану міжнародних відносин у Європі, політики провідних держав континенту, багато з яких розігрували «українську карту». Польсько-українські взаємини ставали об'єктом політичних інтриг із боку потужних сусідніх держав – Німеччини і Радянської Росії. Останні вміло та успішно використовували у своїй політиці щодо США й країн Антанти.

Наприкінці 1919 р. відбулися зміни на міжнародній арені, зокрема в Росії. Перемога більшовицької Росії над О. Колчаком і захоплення великої території Сибіру та згодом поразка А. Денікіна, вкрай напружена політична

ситуація в УНР стали переломними для польської східної політики. Ю. Пілсудський не переймався позицією Антанти, яка й надалі не хотіла остаточно визнавати польські права на Східну Галичину, Литву та Білорусь. 8 грудня 1919 р. Найвища Рада Союзних та об'єднаних держав підтвердила початкове рішення Комісії з польських справ від 14 квітня 1919 р. Ним проголошувалося, що Польща може прийняти під тимчасову адміністрацію тільки землі на захід від лінії Бугу⁷³⁶. Ці рішення допомогли Ю. Пілсудському усунути з керівництва уряду І. Падеревського, на якого було покладено всю відповідальність за ці невдачі на міжнародній арені.

Посаду Прем'єр-міністра в грудні 1919 р. було довірено Л. Скульському, а Міністра закордонних справ – С. Патеку, які повністю залежали від Начальника Держави⁷³⁷. Зауважимо, від цього моменту східна політика Польщі повністю й неподільно була підпорядкована йому. На думку Ю. Пілсудського, похід польської армії на схід мав на меті тільки звільнити різні народи від російсько-більшовицької неволі. «На багнетах, – наголошував він, – ми несемо тим нещасливим країнам свободу без застереження. Я знаю, що багато поляків не поділяють моєї думки... Принесення свободи сусіднім із нами народам буде гордістю мого життя як державного діяча й солдата. Я знаю історичні зв'язки, які їх із нами поєднують; знаю, що зв'язки ці зміцнювалися не раз після розподілів. Звільняючи цих пригноблених, я хочу тим самим стерти останні сліди розподілу. Приєднати їх до Польщі силою – ніколи в житті! Це було б відповіддю новим насиллям на насилля, здійснене в минулому»⁷³⁸.

Насправді Ю. Пілсудський намагався виграти час, готувався до збройних вирішень польських інтересів, дбав не стільки про визволення та утворення інших держав, як про ослаблення Радянської Росії, від'єднання від СРСР України. Останню він бачив у складі Польщі. Він аргументував свої вимоги тим, що Варшава несе основний тягар боротьби з більшовизмом. Оберігаючи від нього

свою батьківщину, захищає і Європу. Стверджуючи думку Ю. Пілсудського, міністр закордонних справ С. Патеку зазначив: «У важкій боротьбі польський вояк має бути впевненим, що кров і життя, якими він жертвує, сприятимуть повному об'єднанню польських земель. Щоб не послабити духу польського воїна, у зв'язку з небезпекою більшовизму Найвища Рада має відмінити своє рішення»⁷³⁹.

Поразка антибільшовицьких сил у Росії, зміцнення геополітичного і стратегічного становища Польщі спричинили зміни у зовнішній політиці західних держав. 22 грудня 1919 р. великі держави тимчасово скасували дію статуту Східної Галичини, насамперед 25-річний мандат Польщі над цією територією⁷⁴⁰. Такі рішення свідчили про перемогу польської дипломатії на Паризькій мирній конференції напередодні закінчення її роботи 21 січня 1920 р.

Отже, східногалицьке питання на мирній конференції у Парижі розглядали залежно від того, як цього потребувала міжнародна обстановка. Для провідних держав воно мало другорядне значення. Як і українська проблема загалом, поставало це питання у контексті їхньої східної політики і в разі активізації політики тих держав, які претендували на ці землі. Головною метою західних держав була підтримка «білої Росії», і всі територіальні претензії вони вирішували на її користь. Жодна з українських проблем, окреслених перед Паризькою мирною конференцією, не була виконана. Водночас, зауважимо, що провідні країни були не дуже схильні задовольняти польські домагання на Східну Галичину. Розуміючи це, польська дипломатія вміло використовувала суперечності у таборі країн-переможниць, домагаючись своєї головної мети.

Проблема Східної Галичини залишалася невирішеною і після Паризької мирної конференції. Така невизначеність щодо згаданої проблеми значною мірою відображала суперечності в східній політиці між США,

країнами Антанти. Важливу роль у боротьбі за Східну Галичину на початку 1920 р. відіграли стосунки Ю. Пілсудського та його соратників із УНР і наміри створення незалежного державного організму, що був би у федерації з Польщею. Польські лідери наполягали на відмові уряду Української Народної Республіки від Східної Галичини. Погіршення становища українських військ на фронтах посилювали прагнення уряду УНР порозумітися з Польщею, навіть ціною територіальних поступок. Директорія УНР почала вбачати у Польщі свого єдиного союзника, який не погоджувався на поступки Радянської Росії. Ю. Пілсудський за будь-яку ціну прагнув відірвати Україну від Росії⁷⁴¹. Українсько-польські переговори проходили вкрай складно, в умовах таємності, оскільки Ю. Пілсудський не хотів наражатися на критику опозиції у країні. Після краху прибалтійського вектора в східній політиці Ю. Пілсудського на початку 1920 р. і втрати підтримки Антанти Україні стало належати стратегічне місце в його планах, що було пов'язано з життєвою необхідністю мати союзника у війні з Радянською Росією. Ю. Пілсудський прагнув завдати поразки російському домінуванню у Східній Європі та зміцнити становище Польщі на міжнародній арені⁷⁴².

Із огляду на перемогу Червоної армії над А. Денікіним та зміну східної політики великий держав, Ю. Пілсудський форсував перемовини з дипломатичною місією УНР. Союз із УНР був дуже вигідним Польщі. У ніч із 21 на 22 квітня Польська Республіка та Українська Народна Республіка, в особі Ю. Пілсудського та С. Петлюри, підписали у Варшаві між Польщею й Україною політичну конвенцію, спрямовану проти Радянської Росії⁷⁴³. Відповідно до нього, польський уряд визнавав незалежність УНР та Директорію на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою як верховну владу в державі. Українсько-польський кордон встановлювали по р. Збруч, далі – по Вишгородку на північ, потім східніше Здолбунова по Рівненському адміністративному кордону

вздовж адміністративного кордону Мінської губернії до схрещення з р. Прип'ять, потім по р. Прип'ять⁷⁴⁴. Остаточне порозуміння щодо Рівненського, Дубненського та Кременецького повітів, що відходили до Польщі, мало настати пізніше, після роботи спеціальної українсько-польської комісії. Обидві сторони зобов'язувалися не укладати жодних угод, спрямованих проти союзника. Були гарантовані національно-культурні права поляків і українців, відповідно в Україні й Польщі, а також укладення економічно-торговельних угод, вирішення аграрного питання після скликання парламенту України. Угода мала залишатися таємною⁷⁴⁵. Договір уклали таємно, про нього не знали навіть інші члени Директорії. С. Петлюра визнавав питання Східної Галичини внутрішньою справою Польщі. У такий спосіб він перекреслив січневу угоду 1919 р. між УНР і ЗУНР про злуку. До Польщі мали відійти Східна Галичина та п'ять повітів Волині з населенням 10 млн осіб. Це була територія, що колись належала Австро-Угорщині та Росії. Для українців умови Варшавського договору були важкими. Варшавський договір не був партнерством між рівними. На нашу думку, він встановлював польський протекторат над Україною.

Багато українських патріотів зрозуміло тоді, що ця домовленість може довести до перерозподілу їхньої країни: на Східну Галичину й Волинь, анексовані Польщею українські землі на схід від Дніпра, інтегровані надалі в російську орбіту, і малу українську республіку на Правобережжі, яка могла б зі труднощами утримуватися під польським протекторатом⁷⁴⁶. Найбільшою трагедією став розподіл української території, що призвело до великих політичних розбіжностей серед українських політиків і населення. Офіційне визнання УНР анексії Польщею Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини призвели до істотних розходжень серед українських політичних сил. Проти Варшавського договору рішуче виступили

закордонний (екзильний) уряд ЗУНР та українське населення окупованих Польщею в 1918–1919 рр. українських земель. С. Шелухін з цього приводу зауважив: «Завдяки договору поляки загрибали жар чужими руками і нищили Україну українськими руками, щоб заволодіти нею, знесиленою, позбавленою можливості спротиву і виснаженою». Варшавський договір засудили М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал та інші відомі українські діячі УНР і Центральної ради, які вважали, що «всі договори Петлюри і його представників із Польщею й іншими державами, укладені від імені України, є недійсними й незобов'язуючими»⁷⁴⁷. Більшість українців Східної Галичини залишалася вірною ідеєю державної незалежності.

Підписання Варшавської угоди з Україною було для Ю. Пілсудського важливим політичним рішенням, прийнятим усупереч поглядам Антанти й уряду Польщі. Ця угода внесла істотні зміни у східну політику сеймової комісії закордонних справ Польщі, а Східна Галичина, як і раніше, перебувала під польським впливом. Водночас інтегральну частину політичного українсько-польського порозуміння становила таємна військова конвенція, що її підписали 24 квітня 1920 р. український генерал В. Сінклер та представник польського воєнного відомства В. Славек. Цей документ передбачав початок спільних польсько-українських воєнних дій проти Червоної армії на території України⁷⁴⁸. С. Петлюра, уклавши союз із Польщею, прагнув отримати підтримку і визнання Антанти, тобто в кінцевому рахунку йшлося про продовження боротьби з Радянською Росією за українську державність. Для Ю. Пілсудського ж державна самостійність України була засобом реалізації польських планів у контексті його східної політики. З одного боку, він прагнув мати українську державу як бар'єр проти Росії; з іншого – включаючи до складу Польщі західноукраїнські земельні рівелював шанси на українську національну суверенність. Зауважимо, що сучасна українська історична наука

намагається об'єктивно інтерпретувати союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри, а спільні військові операції на східному театрі бойових дій розглядаються як єдино можливий шанс Директорії УНР продовжувати боротьбу за українську державність.

Проблема Східної Галичини і після укладення Варшавського договору залишалася невирішеною. Статус тимчасового управління краєм, визначений ще Паризькою мирною конференцією 25 червня 1919 р., значною мірою продовжував поглиблювати суперечності між Польщею і країнами Антанти. Велике значення у вирішенні східногалицького питання мала зміна ситуації у польсько-радянській війні 1920 р. Польща і Радянська Росія досягли компромісного налагодження справи, уклавши 18 березня 1921 р. у Ризі договір між РСФРР та УСРР, із одного боку, і Польщею – з іншого – про закінчення польсько-радянського протистояння 1920 р.⁷⁴⁹ Мир було підписано без участі представників УНР, хоча, згідно з Варшавським договором, Польща зобов'язувалася не укладати мирних договорів, що стосувалися б кордонів України. Гарантії Ю. Пілсудського українцям про те, що польські війська будуть спільно з Армією Директорії УНР боротись аж до відновлення незалежної України, залишилися лише обіцянками⁷⁵⁰. Постанова про державні кордони між протилежними сторонами була ідентичною умовам прелімінарного договору, згідно з якими за Польщею визнавали західноукраїнські та західнобілоруські землі. Після підписання Ризького договору закінчився етап збройних визвольних змагань за незалежність України на схід від Збруча⁷⁵¹.

Ризький мирний договір став першим правовим актом інкорпорації Східної Галичини до Другої Речіпосполитої і засвідчив ще одну перемогу польської зовнішньої політики на сході. Він значно послаблював вплив західних країн, які намагалися ще чинити польській дипломатії перешкоди стосовно остаточного розв'язання

східногалицької проблеми, і давав підстави Польській державі проводити захоплення краю.

Зазначимо, що Варшавський договір 1920 р. та Ризький договір 1921 р. не призвели до українсько-польського порозуміння. Навпаки, агресивність і негнучкість східної політики Польщі, зокрема щодо України, залишилася основною причиною подальшого поглиблення польсько-українського конфлікту. На думку автора, Ризький мир остаточно відвернув українські симпатії від Польщі та розвінчав міф про неї як борця «за нашу і вашу свободу». «Панська Польща» поступово у свідомості українців, які в 1920 р. пройшли через фронт, почала асоціюватися з головним ворогом України. Правлячі кола Польщі не хотіли відмовлятися від ідей «історичної Польщі» з її пануванням на українських землях.

Аналізуючи перебіг подій у польсько-українських відносинах після підписання Ризького договору, підкреслимо, що внутрішня політика Польщі була спрямована на повну інтеграцію Східної Галичини до складу держави. Польські державці всіляко намагалися зміцнити «польськість» так званих східних кресів, заперечуючи їх зв'язок з рештою українських територій. У такий спосіб Польща прагнула перекопати міжнародну спільноту в законності своїх претензій до цих територій та виправдати анексію краю. Вся система заходів польської влади щодо Східної Галичини підпорядковувалася якнайшвидшій колонізації краю⁷⁵².

На початку 1920-х років міжнародна ситуація складалася на користь Польської держави. Великі держави, які бажали бачити Польщу сильною країною на Сході, пішли на прийняття польських претензій щодо східних кордонів⁷⁵³. 26 вересня 1922 р. більшістю голосів сейм схвалив «Закон про принципи загального воєводського самоуправління, зокрема Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств»⁷⁵⁴. Закон передбачав утворення воєводських сеймиків із певними правами, дозвіл на

користування українською мовою в органах адміністрації, відкриття національних шкіл, свободу віросповідання тощо⁷⁵⁵. Закон про самоуправління набрав чинності протягом двох років із дня опублікування. Однак зауважимо, що уряд і не думав впроваджувати його в життя, оскільки закон не був конкретизований виконавчими інструкціями та постановами і залишився тільки на папері. На нашу думку, він був прийнятий із тактичних міркувань і носив пропагандистський характер. Цим кроком польська влада мала на меті домогтися підтримки західних держав і остаточно визнання ними східних кордонів Польщі. Аргументи української сторони не брали до уваги ні західні держави, ні польські правлячі кола.

На рішення країн Антанти впливали, безумовно, не тільки факт уже чотирирічного перебування Східної Галичини у складі Польщі, а й Варшавська угода 1920 р. та особливо – Ризький договір. Вирішальним кроком великих держав, спрямованим на повну анексію Східної Галичини, стало рішення Ради Послів Антанти 14 березня 1923 р. про затвердження східного кордону Польської Республіки та її суверенітет над Східною Галичиною⁷⁵⁶. Посилаючись на Версальський та Сен-Жерменський договори, Рада Послів визнала східні кордони Польщі, які встановив Ризький трактат, і узаконила владу Польщі над Східною Галичиною. Рішення підписали Р. Пуанкаре (Франція), Е. Філіппс (Англія), Р. Авезана (Італія) та М. Матсуфа (Японія); від імені польського уряду – посол у Парижі М. Замойський. Відтоді екзильний уряд ЗУНР припинив свою діяльність. Це означало, що Східна Галичина остаточно закріплювалася за Польщею, хоча постанова Антанти й передбачала автономію східногалицьких земель. Несправедливе рішення Ради Послів викликало масові протести українського населення, всіх національних політичних націй та культурно-освітніх організацій краю. Інкorporація Східної Галичини з переважаючим українським населенням до Польщі на ділі

означала колонізаційну національну асиміляцію українців-галичан, що спиралися на репресивно-адміністративний апарат держави.

Зазначимо, що Польща проводила загалом на східногалицьких землях антиукраїнську політику, спрямовану на повну полонізацію, асиміляцію та окатоличення українського населення. Дискримінаційна політика польського уряду в Східній Галичині перетворила її на справжнє вогнище і центр національно-визвольних змагань, що істотно впливало й на міжнародні відносини. Польська національна політика, характерна половинчастими та дискримінаційними рішеннями в різних галузях суспільно-політичного та господарського життя, спричинила протягом наступних років затяжну конфронтацію та постійні проблеми Польщі на міжнародній арені, що також негативно відбивалось і на становленні польської національної державності у міжвоєнний період.

Узагальнюючи викладене, констатуємо, що українські аспекти у зовнішній східній політиці Польської держави посідали важливе місце. Події 1918–1923 рр. яскраво засвідчили, що Польща своєю практикою послідовно здійснювала політичні програми Р. Дмовського і Ю. Пілсудського щодо свого відновлення в історичних кордонах 1772 р., створення єдиної національної «Великої Польщі». Польсько-українські відносини в окреслений період із усією очевидністю підтверджували той факт, що поляки не бажали поступатися своїм панівним становищем стосовно України та не уявляли собі іншого ставлення аніж як панівної нації до українського населення Східної Галичини.

Таким чином, упродовж 1918–1921 рр. були визначені кордони між Польщею і шістьма державами (Росією, Німеччиною, Чехословаччиною, Румунією, Литвою, Латвією), а також «вільним містом» Гданськом. 14 березня 1923 р. західні держави остаточно визнали

інкорпорацію Східної Галичини до Польщі. В світлі міжнародного права вона відтоді становила частину територій Польської держави. Цей акт визнав теренами Другої Речіпосполитої також Вільнюс та Віленщину. Відроджена Польська держава охоплювала 388,4 тис. км² і налічувала 27 млн осіб населення (згідно з переписом 1921 р.)⁷⁵⁷. Національні меншини становили 31% населення. Найчисельнішою групою були українці – 14%, на другому місці – євреї (9%). Кілька відсотків припадало на білорусів та німців. Лише 1% становили росіяни, литовці й чехи. Українці, білоруси та литовці населяли схід держави і там становили переважну більшість населення на селі; німці були зосереджені на заході, а чехи й словаки – на півдні. Найпротяжніший кордон Польща мала з Німеччиною – 34,5% усієї довжини кордонів, або 1912 км. На другому місці були радянські республіки – 25,5%, або 1412 км, потім – Чехословаччина – 17,8%, або 984 км. Кордон із Литвою і Латвією мав 753 км, Румунією – 347 км. Морський кордон – 140 км, або 2,5% усіх кордонів⁷⁵⁸. На всій протяжності, крім Гданська, не було жодного порту, за винятком рибальських пристаней. Згідно зі встановленими кордонами, площа Польщі за переписом 1921 р., становила 388,4 тис. км². За цим показником вона посідала шосте місце в Європі.

Формування території Польщі у добу її національно-державного відродження завершувалося за умов складних взаємин між провідними європейськими країнами, піднесення національних рухів інших народів після Першої світової війни. Встановлення кордонів із сусідами, за винятком Латвії та Румунії, супроводжувалося суперечками та конфліктами, що перетворювалися на збройні сутички. Найзапеклішим конфліктом була війна з Радянською Росією. Водночас не менш насильницькі й,

звичайно, серйозні розбіжності стосувалися питання Верхньої Сілезії – регіону на південному сході Польщі. Зауважимо очевидну слабкість географічного розташування Другої Речіпосполитої та її етнічний склад. Польща не мала вигідних для захисту кордонів, а два найсильніші із семи сусідів – Німеччина і Радянська Росія (згодом СРСР) – не погоджувалися з тривалим її існуванням як сильної держави. Особливістю встановлення кордонів Польщі було те, що цей процес відбувався на фоні протистояння з національними меншинами, що проживали на цих територіях. Домагання зайняти якнайбільші території та більшу кількість населення призвели до того, що на території Польщі проживали вороже налаштовані національні меншини. Значною проблемою було і те, що вони залишалися мовно і етнічно пов'язаними з державами-сусідами (говорити про дружню позицію цих сусідів не доводиться). Певною мірою Друга Річпосполита завершила об'єднання власних очевидних або потенційних ворогів, завдяки допомозі західних держав, з якими не мала безпосередньої географічної дотичності. Тож силове встановлення більшої частини кордонів Польської держави призвело до постійної напруги, підозри і боротьби. Особливу тривогу становив найдовший кордон – із Німеччиною, що немовби лещатами охоплював Польщу з півночі й заходу. Напругу і взаємні територіальні претензії спричиняли і встановлений південний кордон із Чехословаччиною та східний, що відмежовував національно непольські чи змішані території від України та Білорусі. Джерелом ворожнечі залишався польсько-литовський кордон. Усе це істотно впливало на національно-державні процеси відродження країни і на її зовнішню політику, становище в міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи у період між двома світовими війнами.

ВИСНОВКИ

Аналіз стану наукової розробки теми засвідчив, що незважаючи на появу праць загального характеру та досліджень, в яких висвітлено окремі аспекти суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку Польщі у 1914–1921 рр., порушена нами проблема не знайшла спеціального комплексного дослідження. Наявні роботи містять здебільшого лише опосередковану інформацію щодо досліджуваної проблематики. Залучена до роботи джерельна база є достатньо репрезентативною, достовірною. Її осмислення, засноване на сучасній методології, дозволило досягти поставленої мети та вирішити дослідницькі завдання. Застосування сучасних дослідницьких методів дало змогу ґрунтовно розкрити сутність державотворчих процесів на території Польщі.

Під час Першої світової війни на фоні розпаду колишніх імперій на території Центральної та Південно-Східної Європи тривало національно-державне відродження, створювалися нові незалежні країни, однією з яких була Польща. Суперництво європейських країн за «прихильність» поляків посприяло тому, що національна політична еліта змогла обрати таку позицію, яка зробила можливим реалізацію власного бачення майбутнього своєї країни. «Польське питання» від початку війни перебувало в полі зору воюючих країн, які намагалися використати державницькі домагання поляків у власних інтересах. Ставлення європейських країн до вказаної проблеми поступово еволюціонувало від обіцянок широкої автономії в 1914–1916 рр., «самостійної держави» в 1916–1917 рр. та створення незалежної Польщі в 1917–1918 рр.

Важливе значення для відродження незалежної Польської держави мав як власне польський досвід, який базувався на національних традиціях Конституції від 3 травня 1791 р., так і досвід тогочасних Франції, Англії, США та інших провідних держав. Зокрема, саме ці країни сприяли раціональному шляху розвитку польської державності, що полягав у зміцненні конституціоналізму, державної єдності та формуванні функціонального державного механізму. Значне організаційно-політичне значення для становлення польської державності мала діяльність Польського Національного Комітету, який було створено в листопаді 1914 р. у Варшаві під керівництвом Р. Дмовського. Саме цей орган європейськими державами було визнано офіційною польською організацією.

Юридичну основу для формування державного апарату Польщі в роки Першої світової війни склали розпорядження Варшавського генерал-губернатора «Про організацію Державної Ради і Сейму в Польському Королівстві» від 12 листопада 1916 р. та «Про тимчасову Державну Раду в Польському Королівстві» від 26 листопада 1916 р., які було покладено в основу конституційного розвитку Польщі.

Першим перехідним органом державної влади в Польському Королівстві була Регентська Рада, створена на підставі патенту генерал-губернаторів Центральних держав від 12 вересня 1917 р. «Про організацію Державної влади в Польському Королівстві». Саме Регентська Рада активно працювала над організацією Польської держави. На наше глибоке переконання, в цьому полягає її заслуга. Своїми заходами Регентська Рада запобігла анархії в краї,

дозволила полякам зреалізувати на практиці польську національну ідею – відродити державу.

Правовою основою відродженої Польської держави став декрет «Про найвищу представницьку владу Польської Республіки», який був прийнятий 22 листопада і набрав чинності 29 листопада 1918 року. Ним було передбачено посаду Тимчасового Начальника Держави в особі Ю. Пілсудського, а також Уряд Польської Республіки, що складався з Президента Міністрів і Міністрів. Цей документ став першим нормативним актом конституційного характеру про вищу представницьку владу Польської Республіки. Головним завданням уряду Начальник Держави Ю. Пілсудський визначив проведення виборів до Законодавчого Сейму.

У перші роки незалежності Польща перебувала у складних соціально-економічних та суспільно-політичних умовах. По-перше, повоєнної розрухи, значних людських втрат. По-друге, різнопланової соціально-економічної диспропорції між окремими регіонами країни, що раніше були у складі трьох різних імперій. По-третє, глибокої економічної кризи і залишених у спадок занепаду в промисловості та сільському господарстві. По-четверте, гострих суспільно-політичних і національних конфліктів у середині суспільства. Зазначимо, що усі згадані вище чинники становили суть двох суперечливих, але взаємопов'язаних соціально-економічних та суспільно-політичних процесів. З одного боку, післявоєнної розрухи, з важкою спадщиною минулого; наростання соціальних суперечностей і політичної нестабільності, які гальмували поступ суспільства. З іншого – зародження, формування

та становлення в межах відродженої держави нових соціально-економічних та суспільно-політичних відносин.

Першочерговими завданнями для новопосталої Польщі стали: відбудова господарства та пристосування його до умов «мирного життя», створення єдиної інфраструктури, реструктуризація та модернізація основних галузей промисловості, формування єдиної фінансової та торгівельної системи. У перші роки незалежності польською владою було вирішено чимало з поставлених завдань. Зокрема, розроблено і запроваджено заходи, що були спрямовані, з одного боку, на лібералізацію господарської системи і відступу вже в 1921 р. від різних форм регламентації, а з іншого - на об'єднання країни в єдину економічну систему. Потрібно було прикласти максимум зусиль для створення нових транспортних систем сполучення між колишніми розрізненими польськими територіями; для запровадження єдиної грошової одиниці та включення до економічної системи Польщі нового економічного регіону Верхньої Силезії; створення єдиного державного господарського податкового законодавства, а також цінових, митних, регулюючих приписів щодо створення і функціонування промислових підприємств, банків, страхових компаній, підприємств транспорту тощо. Відбувалось формування засад сільськогосподарського виробництва і поступово реалізувалась аграрна реформа.

Після створення Польської держави, в лютому 1919 р., розпочав свою роботу центральний орган законодавчої влади – Законодавчий сейм. Йому належала провідна роль у політичному житті країни. Ним було

започатковано творення державного механізму Другої Речіпосполитої.

Прийняттям Березневої Конституції, як і утвердженню основних суспільно-політичних положень щодо майбутнього польського суспільства, передувала гостра ідейна боротьба в Законодавчому сеймі та країні. Зважаючи на те, що підготовка Конституції вимагала тривалого обговорення, сейм прийняв «Малу Конституцію» – закон про тимчасову організацію влади. На Ю. Пілсудського було покладено подальше виконання обов'язків начальника держави. Проте державна влада концентрувалася в руках Законодавчого сейму, якому надавалася суверенна влада. Сеймові підпорядковувалися всі органи виконавчої влади, Начальник Держави, міністри. Головне завдання Законодавчого сейму полягало в прийнятті Основного закону – Конституції. Незважаючи на певні обмеження своїх повноважень, Ю. Пілсудський зосередився на створенні армії, яка саме й могла забезпечити йому всю повноту влади, сприяти консолідації трьох колишніх регіонів Польщі, роз'єднаних свого часу кордонами, а також бути надійним козирем у справі формування кордонів нової держави.

У роботі Законодавчого сейму над Основним законом країни обґрунтованим є виокремлення двох періодів роботи над конституційним оформленням польської державності: 1) січень 1919 – липень 1920 рр. – напрацювання проєктів Конституції, дискусії в Конституційній комісії щодо проєктів та виписування загальних рис майбутнього Основного Закону держави, 2) липень 1920 – березень 1921 рр. – завершення

парламентської дискусії та прийняття Конституції 17 березня 1921 р.

На першому етапі було напрацьовано сім конституційних проектів, всі вони без винятку ґрунтувалися на принципах парламентської демократії. Основні дискусії точилися навколо питань виборів президента та меж його компетенції, структури парламенту, власності та національних меншин. Під час роботи Законодавчого сейму над визначенням засад державного устрою Польщі зіткнулися не тільки різні бачення державно-політичного устрою країни, але і позначилися різні підходи щодо організації суспільного устрою загалом. Різні, деколи протилежні орієнтації та цілі парламентських фракцій створювали великі складнощі у розробці Основного закону. Однак, в умовах політичного протистояння більшість фракцій Законодавчого сейму підтримали концепцію встановлення в Польщі парламентської форми правління, вважаючи її найбільш відповідною польським умовам. Партійні розбіжності, ускладнення на радянсько-польському фронті влітку 1920 р. не дозволили завершити роботу над Конституцією. В 1920 р. співвідношення сил в сеймі змінилося на користь прихильників однопалатності, які заперечували будь-які інші варіанти структури законодавчої влади. Найбільш послідовні прихильники однопалатного парламенту чинили постійну протидію ухваленню двопалатної системи. Це змушувало прихильників двопалатної системи відмовитися від деяких принципових компонентів, без яких втрачалося все її значення (особливий порядок формування сенату, його широкі законодавчі повноваження). У зв'язку з цим, хоча Конституція 1921 р.

і зафіксувала принцип двопалатного парламенту, його інституційне наповнення не дозволяло верхній палаті відігравати значущу роль в державному житті. Крім того, на визначенні статусу органів виконавчої влади в конституції негативно позначилися складні відносини сейму з Начальником Держави Ю. Пілсудським.

Під час другого етапу політичні сили в конституційній комісії та сеймі змогли досягти компромісу і прийняти 17 березня 1921 р. Основний закон Польської держави. Березнева Конституція оформила інститути парламентської демократії, завершила формування Другої Речіпосполитої та створила умови для стабілізації внутрішньополітичного життя. Найістотношою особливістю прийнятої моделі була надмірна концентрація повноважень у частини найвищого органу влади країни – нижньої палати парламенту (сейму). Конституція 17 березня 1921 р. визначила засади формування нової політичної системи, яка отримала в історіографії визначення «парламентської демократії».

Конституція Польщі від 17 березня 1921 р., на відміну від попередніх польських конституційних актів, закріпила чіткий розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову. В основу Конституції було покладено такі принципи: неперервність Польської держави; республіканська форма політичного устрою; суверенітет народу; представницька демократія; поділ влади; парламентаризм; двопалатна система парламенту; незалежність судів; визнання прав і свобод людини і громадянина; однорідність держави. Однак, проголосивши в Березневій конституції принципи демократії, польська

республіка виявилася неспроможною втілити їх в життя і на їхній основі побудувати парламентську державу.

Функціональні недоліки парламентського ладу у Польщі значною мірою зумовлювалися її досить відсталою економічною структурою і низьким рівнем політичної культури суспільства, яке здобуло незалежність після довгого поневолення. Перед молодого державою постали дуже складні завдання: створення адміністративного апарату, відбудова промисловості та сільського господарства, створення сотні тисяч робочих місць, забезпечення продовольчої безпеки країни. Реалізація цих надзвичайних завдань викликала додаткові труднощі, які Польська держава подолати не змогла.

Кордони новопосталої Польщі посідали чільне місце у міжнародній політиці. На завершальному етапі Першої світової війни основними центрами вирішення польського питання стали, з одного боку, власне країна, її народ і політичні діячі Р. Дмовський, Ю. Пілсудський, І. Падеревський, В. Корфанти, В. Вітос, М. Ратай, та інші, які захищали право своєї країни на самовизначення, а з іншого – провідні західноєвропейські держави і США. Аналізуючи підходи до усталення польських кордонів, зауважимо, що у питанні територіального визначення Польської держави йшлося про дві різні й несумісні за змістом концепції, які репрезентували Ю. Пілсудський і Р. Дмовський. Перший був прихильником федеративної концепції, що спиралася на ідею Ягеллонів і окреслювала державу в кордонах до 1772 р. Йшлося про Польщу в складі федерації або міцного союзу з Україною, Білорусією, Литвою та іншими прибалтійськими державами. Зі свого боку Р. Дмовський висував концепцію приєднання, яка

передбачала включення до складу Польщі Віленської, Гродненської, більшої частини Мінської губерній, а також Волині та Поділля.

Обидва концепти мали на меті створення сильної незалежної Польщі в історичних межах до 1772 р. Засадничі підходи західних держав передбачали створення невеличкої мононаціоналістичної держави, обмеженої територіями, де проживали етнічні поляки. На нашу думку, пропозиції обох сторін були хибними, оскільки, у результаті змін, що сталися упродовж XIX – початку XX ст., виявилось неможливим відновити якийсь осучаснений варіант давньої Речіпосполитої, а в результаті змішування етнічних груп унеможливило проведення простих етнографічних кордонів.

Розгляд проблеми польських кордонів приводить до висновку, що її вирішення залежало як від волі країн Антанти, так і від можливостей силою зброї поширити державну територію до освячених традицією великодержавності кордонів 1772 р. Упродовж 1918 – 1921 рр. були остаточно визначені кордони між Польщею і Радянською Росією, Німеччиною, Чехословаччиною, Румунією, Литвою, Латвією, а також «вільним містом» Гданськом. 14 березня 1923 р. західні держави визнали інкорпорацію Східної Галичини до Польщі. Так цей акт визнав теренами Другої Речіпосполитої і Вільнюс та Віленщину. Згідно зі встановленими кордонами, площа Польщі станом на 1921 р. досягла 388, 4 тис. км². За цим показником країна посідала шосте місце в Європі. Встановлення кордонів із сусідами супроводжувалося збройним протистоянням. Після підписання Варшавського договору 1920 р. з Директорією УНР Ю. Пілсудський

розпочав війну з Радянською Росією, що завершилась укладенням в березні 1921 р. Ризького мирного договору, котрий залишив західноукраїнські й західнобілоруські землі за Польщею. За Версальським мирним договором 1919 р. до Другої Речіпосполитої були приєднані Познанщина і частина Помор'я з вузьким коридором до Балтійського моря, а порт Гданськ (Данциг) отримав статус вільного міста. Проведений у складних умовах польсько-радянської війни плебісцит у Верхній Сілезії, Вармії і Мазурах віддав перевагу полякам на меншій частині цих земель. Лише внаслідок трьох сілезьких повстань (1919–1921 рр.) союзні держави погодилися на передачу Польщі третини терену Верхньої Сілезії, а у жовтні 1920 р. польські війська захопили в Литви Віленський край.

Друга Річпосполита не мала вигідних умов для захисту кордонів, а зі семи сусідів два найсильніші, Німеччини і Радянська Росія, згодом СРСР, не погоджувалися з тривалим її існуванням як сильної держави. Особливістю встановлення кордонів Польщі було те, що вона продовжувала мати різні проблеми з національними меншинами. Домагання опанувати якнайбільші території та більшу кількість населення призвели до того, що чисельні етнічні меншини, які проживали на цій території, були вороже налаштовані до Польської держави. Окрім того, такі національні меншини були мовно і кровно пов'язані з потужними державами-сусідами. Таке силове встановлення більшої частини території Другої Речіпосполитої призвело до постійної напруги, підозри й протистояння. Особливу тривогу становив найдовший кордон із Німеччиною, що охопив Польщу з півночі й заходу. Напругу і взаємні територіальні

претензії спричинив південний кордон із Чехословаччиною, а також східний, що відмежовував національно непольські чи змішані території від України та Білорусі. Джерелом ворожнечі був польсько-литовський кордон. Все це суттєво впливало як на національні та державні процеси у добу відродження Польщі, так і на зовнішньополітичні інтереси та становище у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи у період між двома світовими війнами.

СПИСОК ОПРАЦЬОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- ¹ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 458.
- ² Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Н. Дейвіс; пер. з англ. П. Таращук. – К.: Основи. – 2008. – С. 769.
- ³ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 62.
- ⁴ Матвеева А. Г. Канцлер Каприви и поляки: «Новый курс» в политике Германии в 1890–1894 гг. / А. Г. Матвеева. – М.: Ин-т всеобщей истории РАН, 2008. – 210 с.
- ⁵ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні / П. Вандич. – К.: Критика, 2004. – С. 229.
- ⁶ Nałęcz T. Odzyskana niepodległość / T. Nałęcz // Polska. Losy państwa i narodu do 1939 roku / H. Samsonowicz, J. Tazbir, N. Łepkowski, T. Nałęcz. – Warszawa : ISKRY, 2003. – S. 428–432.
- ⁷ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 64.
- ⁸ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej, T. Jędruszcza. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 173.
- ⁹ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej, T. Jędruszcza. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 178–179.
- ¹⁰ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej, T. Jędruszcza. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 186–187.
- ¹¹ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej, T. Jędruszcza. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 189–190.
- ¹² Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszcza. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 740.
- ¹³ Siedlik T. A. Historia Polski 1900–1939 / T. A. Siedlik. – Warszawa, 1993. – S. 66, 83.

- ¹⁴ Zdrada J. Historia Polski 1795–1914 / J. Zdrada. – Warszawa, 2007. – S. 777.
- ¹⁵ Погодин А. Проект основных положений автономного устройства Царства Польского / А. Погодин // Главные течения польской политической мысли (1863–1907). – СПб., 1907. – С. 645–652.
- ¹⁶ Korwin-Milewski Í. Siedemdziesiąt lat wspomnień / Í. Korwin-Milewski. – Warszawa : Gryt, 1993. – S. 192.
- ¹⁷ Ahmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914–1915 / A. Ahmatowicz. – Warszawa : Neriton, 2003. – S. 18.
- ¹⁸ Pajewski J. Odbudowa państwa Polskiego 1914–1918 / J. Pajewski. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – S. 38.
- ¹⁹ Матвеева В. С. Женское движение в Царстве Польском в конце XIX — начале XX в. / В. С. Матвеева // Индустриализация и общество. Социальные последствия индустриализации в Европе в XIX–XX веках : сборник. – М., 2004. – С. 64.
- ²⁰ Бахтурина А. Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.) / А. Ю. Бахтурина. – М., 2004. – С. 22.
- ²¹ Бахтурина А. Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.) / А. Ю. Бахтурина. – М., 2004. – С. 23.
- ²² Сазонов С. Д. Воспоминания / С. Д. Сазонов. – Минск: Харвест, 2002. – С. 273.
- ²³ Polska w latach ruchu niepodległościowego... S. 7.
- ²⁴ Dmowski R. Niemcy, Rosja i kwestia polska / R. Dmowski // W Sercu polska : witryna internetowa. – Tryb dostępu: http://wsercupolska.org/przeczytaj/Niemcy_Rosja_i_kwestia_polska.pdf.
- ²⁵ Dmowski R. Niemcy, Rosja i kwestia polska / R. Dmowski // W Sercu polska : witryna internetowa. – Tryb dostępu: http://wsercupolska.org/przeczytaj/Niemcy_Rosja_i_kwestia_polska.pdf.
- ²⁶ Dmowski R. Niemcy, Rosja i kwestia polska / R. Dmowski // W Sercu polska : witryna internetowa. – Tryb dostępu: http://wsercupolska.org/przeczytaj/Niemcy_Rosja_i_kwestia_polska.pdf.
- ²⁷ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 414.
- ²⁸ Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. – М.: Индрик, 2012. – 952 с.

- ²⁹ Buszko J. Polacy w parlamencie wiedeńskim / J. Buszko // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* – Kraków, 1996. – S. 276.
- ³⁰ Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej – APK), archiwum zesp. Tarnowskich z Dzikowa, jedn. 649. Statut Stowarzyszenia «Stronnictwo Prawicy Narodowej» 1907, jedn. 650. Drugie Walne Zgromadzenie Stronnictwa Prawicy Narodowej odbyte w dniu 26 kwietnia 1909 r. w Krakowie (broszura) 1909.
- ³¹ *Opinia rządem // Czas.* – 1907. – 18 lipca; *Potrzeba organizacji // Czas.* – 1907. – 23 lipca; *Stronnictwo Prawicy Narodowej // Czas.* – 1907. – 4 września.
- ³² Zgromadzenie wyborców. Mowa J.E. Bobrzyńskiego // *Czas.* – 1908. – 6 marca.
- ³³ Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. – М.: Индрик, 2012. – 952 с.
- ³⁴ Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. – М.: Индрик, 2012. – 952 с.
- ³⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 146 (Галицьке намісництво), оп. 8, спр. 851. Zjazd mężów zaufania i członków Rady Naczelnej PSL w Krakowie 12.12.1908, арк. 148, спр. 113; Obrady stronnictwa ludowego w Tarnowie (14.06.1910). Starostwo w Tarnowie do Prezydium Namiestnictwa we Lwowie, арк. 6.
- ³⁶ Buszko J. Polityka Michała Bobrzyńskiego w kwestii ukraińskiej (1906–1913) / J. Buszko // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* – 1993. – Ed. 103. – S. 68.
- ³⁷ Матвеев Г. Ф. Пилсудский / Г. Ф. Матвеев. – М.: Молодая Гвардия, 2008. – С. 151–159.
- ³⁸ Rozmowy z wywiadem austriackim przed pierwszą wojną światową // *Sprawy Międzynarodowe.* – 1960. – R. 13. – № 3. – S. 67–70.
- ³⁹ Działalność polskich organizacji w Galicji w świetle rosyjsko-austriackiej korespondencji dyplomatycznej z okresu 1906–1912 // *Sprawy Międzynarodowe.* – 1960. – R. 13. – №10. – S. 55.
- ⁴⁰ Rozmowy z wywiadem austriackim przed pierwszą wojną światową // *Sprawy Międzynarodowe.* – 1960. – R. 13. – №3. – S. 67–70.
- ⁴¹ Działalność polskich organizacji w Galicji w świetle rosyjsko-austriackiej korespondencji dyplomatycznej z okresu 1906–1912 // *Sprawy Międzynarodowe.* – 1960. – R. 13. – №3. – S. 63–64.
- ⁴² Wiadomości polityczne // *Rzeczpospolita.* – 1910. – 28 maja. – S. 129.

- ⁴³ Hóbelt L. Parteien und Fraktionen im cisleithanischen Reichsrat / L. Hóbelt // *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* – Wien, 2000. – Obj. 1. – Bd. 7. – S. 984–985.
- ⁴⁴ Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. – М.: Индрик, 2012. – 952 с.
- ⁴⁵ «Diło» o PN // *Czas.* – 1911. – 24 listopada.
- ⁴⁶ Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. – М.: Индрик, 2012. – 952 с.
- ⁴⁷ Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. – М.: Индрик, 2012. – 952 с.
- ⁴⁸ Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. – М.: Индрик, 2012. – 952 с.
- ⁴⁹ Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. – М.: Индрик, 2012. – 952 с.
- ⁵⁰ Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. – М.: Индрик, 2012. – 952 с.
- ⁵¹ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 226–227.
- ⁵² Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 253–255.
- ⁵³ Алексієвць Л. М. Польша: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 73.
- ⁵⁴ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 216–217.
- ⁵⁵ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 238–239.
- ⁵⁶ Feldman J. Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914 / J. Feldman // *Przejrzal I uzupełnie / przedmowa L. Wasilewskiego.* – Warszawa, 1932. – S. 27.
- ⁵⁷ История Польши : в 3 т. / под ред. И. С. Миллера и И. А. Хренова. – Т. 2. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1955. – С. 632.
- ⁵⁸ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 223–224.

- ⁵⁹ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 434–435.
- ⁶⁰ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 435.
- ⁶¹ Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945 / J. Krasuski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – S. 36–37.
- ⁶² Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 235–237.
- ⁶³ Вербах А. Законодательные акты, вызванные войной 1914 года с Германиею, Австро-Венгриєю и Турциєю. Законы, манифесты, рескрипты, указы правительствующему Сенату, распоряжения и постановления министров и др. / А. Вербах. – Изд. неофиц. – Вильна, 1915. – С. 27.
- ⁶⁴ История Польши: в 3 т. / под ред. И. С. Миллера и И. А. Хренова. – Т. 2. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1955. – С. 633.
- ⁶⁵ Komarnicki W. Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i system / W. Komarnicki. – Wilno, 1937. – S. 17.
- ⁶⁶ Archiwum akt nowych w Warszawie (далі – AANW), kat. 1, zyg. 2, opis 32.
- ⁶⁷ AANW, kat. 1, zyg. 2, opis 32.
- ⁶⁸ Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945 / J. Krasuski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – S. 320.
- ⁶⁹ Наленч Д. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты / Д. и Т. Наленч; под ред. Р. П. Федорова, сокр. пер. с пол. В. Воронкова, В. Светлова, В. Федоренко. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – С. 76.
- ⁷⁰ Бардах Ю. История государства и права Польши: [пер. с польского] / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетрчак; [предисл. З. М. Черниловского]. – М.: Юридическая литература, 1980. – С. 62.
- ⁷¹ Наленч Д. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты / Д. и Т. Наленч; под ред. Р. П. Федорова, сокр. пер. с пол. В. Воронкова, В. Светлова, В. Федоренко. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – С. 73.
- ⁷² AANW, kat. 5, teka 134.
- ⁷³ Вербах А. Законодательные акты, вызванные войной 1914 года с Германиею, Австро-Венгриєю и Турциєю. Законы, манифесты, рескрипты, указы правительствующему Сенату, распоряжения и

- постановления министров и др. / А. Вербах. – Изд. неофиц. – Вильна, 1915. – С. 532.
- ⁷⁴ Kumaniecki K. Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania Państwa Polskiego / K. Kumaniecki. – Warszawa; Kraków: Nakładem Księgarni J. Czerneckiego, 1920. – S. 15.
- ⁷⁵ Kumaniecki K. Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania Państwa Polskiego / K. Kumaniecki. – Warszawa; Kraków: Nakładem Księgarni J. Czerneckiego, 1920. – S. 17.
- ⁷⁶ Kallas M. Historia ustroju Polski X–XX w. / M. Kallas. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. – S. 48.
- ⁷⁷ Kallas M. Historia ustroju Polski X–XX w. / M. Kallas. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. – S. 288.
- ⁷⁸ Тищик Б. Й. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Історія держави і права / Б. Й. Тищик. – Львів, 2004. – С. 110–111.
- ⁷⁹ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 293–295.
- ⁸⁰ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 77.
- ⁸¹ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 78.
- ⁸² Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 311–312.
- ⁸³ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 316–317.
- ⁸⁴ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 78–79.
- ⁸⁵ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 392.
- ⁸⁶ Kumaniecki K. Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania Państwa Polskiego / K. Kumaniecki. – Warszawa; Kraków: Nakładem Księgarni J. Czerneckiego, 1920. – S. 293.

- ⁷⁷ Kumaniecki K. Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania Państwa Polskiego / K. Kumaniecki. – Warszawa ; Kraków : Nakładem Księgarni J.Czerneckiego, 1920. – S. 36.
- ⁷⁸ Kumaniecki K. Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania Państwa Polskiego / K. Kumaniecki. – Warszawa ; Kraków : Nakładem Księgarni J.Czerneckiego, 1920. – S. 39–40.
- ⁷⁹ Kumaniecki K. Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania Państwa Polskiego / K. Kumaniecki. – Warszawa ; Kraków : Nakładem Księgarni J.Czerneckiego, 1920. – S. 43.
- ⁸⁰ Kumaniecki K. Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania Państwa Polskiego / K. Kumaniecki. – Warszawa ; Kraków : Nakładem Księgarni J.Czerneckiego, 1920. – S. 44.
- ⁸¹ Kumaniecki K. Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania Państwa Polskiego / K. Kumaniecki. – Warszawa ; Kraków : Nakładem Księgarni J.Czerneckiego, 1920. – S. 46.
- ⁸² Kumaniecki K. Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania Państwa Polskiego / K. Kumaniecki. – Warszawa ; Kraków : Nakładem Księgarni J.Czerneckiego, 1920. – S. 48.
- ⁸³ Kallas M. Historia ustroju Polski X–XX w. / M. Kallas. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. – S. 289.
- ⁸⁴ Kumaniecki K. Ustrój państwowych władz administracyjnych na ziemiach Polski / K. Kumaniecki. – Kraków : Leon Frommer, 1920. – S. 63.
- ⁸⁵ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 80.
- ⁸⁶ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jedruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 353–354.
- ⁸⁷ Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego / J. Bardach, B. Lesnodorski, M. Pietrzak. – Warszawa, 2003. – S. 450.
- ⁸⁸ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jedruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 340–341.
- ⁸⁹ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 80.
- ⁹⁰ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jedruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 324–325.

- ¹⁰¹ AANW, teka 5, kat. 39, ark. 2.
- ¹⁰² AANW, teka 5, kat. 39, ark. 6.
- ¹⁰³ AANW, teka 5, kat. 39, ark. 7.
- ¹⁰⁴ AANW, teka 5, kat. 39, ark. 8.
- ¹⁰⁵ AANW, teka 5, kat. 39, ark. 9–10.
- ¹⁰⁶ AANW, teka 5, kat. 39, ark. 8.
- ¹⁰⁷ AANW, teka 5, kat. 39, ark. 9.
- ¹⁰⁸ AANW, teka 5, kat. 39, ark. 35.
- ¹⁰⁹ История Польши : в 3 т. / под ред. И. С. Миллера и И. А. Хренова. – Т. 2. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1955. – С. 635.
- ¹¹⁰ AANW, teka 1, kat. 339, ark. 75.
- ¹¹¹ AANW, teka 1, kat. 339, ark. 77–78.
- ¹¹² AANW, teka 1, kat. 339, ark. 81.
- ¹¹³ AANW, teka 1, kat. 339, ark. 82.
- ¹¹⁴ Dekret o tymczasowej organizacji władz naczelnych w Królestwie Polskim z dnia 3 stycznia 1918 r. // Dziennik Praw Królestwa Polskiego. – Krakow, 1918. – Nr. 1. – Poz. 1. – S. 1–5.
- ¹¹⁵ Ustawa o Radzie Stanu Królestwa Polskiego z dnia 4 lutego 1918 roku // Dziennik Praw Królestwa Polskiego. – Krakow, 1918. – Nr. 2. – Poz. 2.
- ¹¹⁶ Rada Regencyjna do Narodu Polskiego z dnia 7 października 1918 r. // Dziennik Praw Królestwa Polskiego. – Krakow, 1918. – Nr. 12. – Poz. 23–24.
- ¹¹⁷ Dzennik Rozporządzeń Komisij Wojskowej № 2, 1918 r. Dekret Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z dnia 19 września 1918 r. // Dziennik Praw Królestwa Polskiego. – Krakow, 1918. – Nr. 29. – S. 62.
- ¹¹⁸ Dzennik Rozporządzeń Komisij Wojskowej № 2, 1918 r. Dekret Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z dnia 19 września 1918 r. // Dziennik Praw Królestwa Polskiego. – Krakow, 1918. – Nr. 29. – S. 86–88.
- ¹¹⁹ Dzennik Rozporządzeń Komisij Wojskowej № 2, 1918 r. Dekret Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z dnia 19 października 1918 r. // Dziennik Praw Królestwa Polskiego. – Krakow, 1918. – Nr. 29. – S. 87–88.
- ¹²⁰ Koskowski B. Czego oczekujemy / B. Koskowski // Kurier Warszawski. – 1918. – S. 11.
- ¹²¹ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 108.
- ¹²² Kutrzeba S. Polska odrodzona 1914–1939 / S. Kutrzeba. – Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988. – S. 246.
- ¹²³ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 109.

- ¹²⁴ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 348–349.
- ¹²⁵ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 110.
- ¹²⁶ Archiwum państwowe w Lublinie (далі APL), zesp. № 403, 15408 j.a, 108,85 mb.
- ¹²⁷ Nałęcz D. Józef Piłsudski – legendy i fakty / D. i T. Nałęcz. – Warszawa : Młodz. Agencja. Wyd, 1987. – S. 85–86.
- ¹²⁸ Zakrzewski J. Polityka Polska, a uwięzienie Piłsudskiego / J. Zakrzewski. – В. м, б. г. – S. 12.
- ¹²⁹ Наленч Д. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты / Д. и Т. Наленч; под ред. Р. П. Федорова, сокр. пер. с пол. В. Воронкова, В. Светлова, В. Федоренко. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – С. 86.
- ¹³⁰ Rada Regencyjna do Narodu Polskiego z dnia 7 października 1918 r. // Dziennik Praw Królestwa Polskiego. – Krakow, 1918. – Nr. 12. – Poz. 23–24.
- ¹³¹ Наленч Д. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты / Д. и Т. Наленч; под ред. Р. П. Федорова, сокр. пер. с пол. В. Воронкова, В. Светлова, В. Федоренко. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – С. 85.
- ¹³² Dekret Naczelnika Państwa o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej z dnia 22 listopada 1918 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr. 17. – Poz. 35, 40–41.
- ¹³³ Landau Z. Józef Piłsudski o przyczynach upadku rządu Moraczewskiego / Z. Landau // Kwartalnik Historyczny. – 1958. – S. 1151.
- ¹³⁴ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 111.
- ¹³⁵ Roszkowski W. Historia Polski 1914–1999 / W. Roszkowski. – Warszawa : Czytelnik, 1999. – S. 16.
- ¹³⁶ Dekret o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1918. – Nr. 17. – Poz. 41.
- ¹³⁷ Dekret o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1918. – Nr. 17. – Poz. 40.
- ¹³⁸ Dekret o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1918. – Nr. 17. – Poz. 41.
- ¹³⁹ Dekret o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1918. – Nr. 17. – Poz. 41. – №. 103–104.

- ¹⁴⁰ Dekret o 8-mio godzinnym dniu pracy // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1918. – Nr. 17. – Poz. 42; Dekret Naczelnika Państwa o urządzeniu i działalności inspekcji pracy // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – Nr. 5. – Poz. 17; Dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1918. – Nr. 18. – Poz. 46; Dekret o wyborach do Sejmu Ustawodawczego z dn. 28 listopada 1918 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr. 18. – Poz. 47.
- ¹⁴¹ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 115.
- ¹⁴² Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 116.
- ¹⁴³ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 117.
- ¹⁴⁴ Dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1918. – Nr. 18. – Poz. 46.
- ¹⁴⁵ Dekret o wyborach do Sejmu Ustawodawczego z dn. 28 listopada 1918 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1918. – Nr. 18. – Poz. 47.
- ¹⁴⁶ Dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1918. – Nr. 18. – Poz. 46.
- ¹⁴⁷ Закон № 44 від 20 січня 1920 р. «Про польське громадянство» // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – Nr. 7.
- ¹⁴⁸ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 119.
- ¹⁴⁹ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 119–120.
- ¹⁵⁰ Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945 / J. Krasuski. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie. – 2000. – S. 36.
- ¹⁵¹ Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939 / H. Zieliński. – Wrocław, 1982. – S. 88.
- ¹⁵² List R. Dmowskiego do I. Paderewskiego. Osobiste. AAN, archiwum Ignacego Jana Paderewskiego 1861–1941, sygn. 637, k. 69–89.

- ¹⁵³ Przemówienie I. Paderewskiego na Dworcu Wiedeńskim... / I. Przemówienie // Kurier Warszawski. – 1919. – Nr. 2. – 2 stycznia. – S. 4.
- ¹⁵⁴ Komarnicki W. Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i system / W. Komarnicki. – Wilno, 1937. – S. 15.
- ¹⁵⁵ Kosicka-Pajewska A. Gabinet Paderewskiego 16.01.1919–9.12.1919 / A. Kosicka-Pajewska // Gabinety II Rzeczypospolitej / pod red. J. Farysia, J. Pajewskiego. – Szczecin ; Poznań, 1992. – S. 42–43.
- ¹⁵⁶ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 120.
- ¹⁵⁷ Wojciechowski S. Moje wspomnienia. 1918–1922 / S. Wojciechowski. – T. 2. – Lwów ; Warszawa, 1938.
- ¹⁵⁸ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 449.
- ¹⁵⁹ Zaremba P. Historia Dwudziestolecia 1918–1939 / P. Zaremba ; przyg. do druku M. Łatyński. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1991. – S. 306.
- ¹⁶⁰ Dekret o zwolaniu Sejmu Ustawodawczego z dnia 8 lutego 1919 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr. 16. – Poz. 217, 218, 219.
- ¹⁶¹ Landau Z. Józef Piłsudski o przyczynach upadku rządu Moraczewskiego / Z. Landau // Kwartalnik Historyczny. – 1958. – S. 1151.
- ¹⁶² Dekret o zwolaniu Sejmu Ustawodawczego z dnia 8 lutego 1919 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr. 16. – Poz. 218, 219.
- ¹⁶³ Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dn. 20 lutego 1919 r. «Mała Konstytucja» // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr. 19. – Poz. 226, 227.
- ¹⁶⁴ Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dn. 20 lutego 1919 r. «Mała Konstytucja» // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr. 19. – Poz. 226.
- ¹⁶⁵ Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dn. 20 lutego 1919 r. «Mała Konstytucja» // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr. 19. – Poz. 227.
- ¹⁶⁶ Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1864–1945 / W. Pobóg-Malinowski. – Londyn, 1956. – T. 2. – Cz. 1. – S. 189–190.
- ¹⁶⁷ Górecki D. Powstanie władz naczelnych w odradzającej się Polsce (1914–1919) / D. Górecki. – Łódź : Redakcja Naczelna Wydawnictw Uniwersytetu Łódzkiego, 1983. – S. 24.
- ¹⁶⁸ Nałęcz T. Spór o kształt demokracji i parlamentaryzmu w Polsce w latach 1921–1926 / T. Nałęcz. – Warszawa : Wydawnictwo prywatnej wyższej szkoły businessu i administracji, 1994. – S. 28–29.

- ¹⁶⁹ Nałęcz T. Spór o kształt demokracji i parlamentaryzmu w Polsce w latach 1921–1926 / T. Nałęcz. – Warszawa : Wydawnictwo prywatnej wyższej szkoły businessu i administracji, 1994. – S. 30.
- ¹⁷⁰ Nałęcz D. Józef Piłsudski – legendy i fakty / D. Nałęcz, T. Nałęcz. – Warszawa : Młodz. Agencja. Wyd, 1987. – S. 91.
- ¹⁷¹ Наленч Д. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты / Д. и Т. Наленч; под ред. Р. П. Федорова, сокр. пер. с пол. В. Воронкова, В. Светлова, В. Федоренко. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – С. 97–98.
- ¹⁷² Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні / П. Вандич. – К.: Критика, 2004. – С. 265.
- ¹⁷³ Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej / Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – Nr. 44. – Poz. 267.
- ¹⁷⁴ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 166.
- ¹⁷⁵ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 458.
- ¹⁷⁶ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 459.
- ¹⁷⁷ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 459–460.
- ¹⁷⁸ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 170.
- ¹⁷⁹ Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами [В.П. Канаш (пер. з англ.)] / Дж. Ротшильд – К.: Мегатайт, 2001. – С. 438.
- ¹⁸⁰ Nałęcz T. Spór o kształt demokracji i parlamentaryzmu w Polsce w latach 1921–1926 / T. Nałęcz. – Warszawa : Wydawnictwo prywatnej wyższej szkoły businessu i administracji, 1994. – S. 138–141.
- ¹⁸¹ Mackiłowicz S. Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r. / S. Mackiłowicz. – London, 1985. – S. 3–19.
- ¹⁸² Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 173.

- ¹⁸³ Szaraniec L. Wojciech Korfanty: przywódca chadecji na Górnym Śląsku w II Rzeczypospolitej / L. Szaraniec. – Katowice : Muzeum Śląskie, 1997. – 15 s.
- ¹⁸⁴ Borkowski J. Ludowcy w II Rzeczypospolitej / J. Borkowski. – Cz. 2. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1987. – 373 s.
- ¹⁸⁵ Program Polskiego Stronnictwa Ludowego. – Lwów, 1903.
- ¹⁸⁶ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszcza. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 280–284.
- ¹⁸⁷ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszcza. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 424–426.
- ¹⁸⁸ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszcza. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 425–426.
- ¹⁸⁹ Faryś J. Piłsudski i Piłsudczycy: z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918–1939) / J. Faryś. – Szczecin : Wydaw. Naukowe US, 1991. – 278 s.
- ¹⁹⁰ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні / П. Вандич. – К.: Критика, 2004. – С. 248.
- ¹⁹¹ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 179.
- ¹⁹² Волковський С., Шевалкович Н. Д. Национальная демократия // Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине. – Минск : Изд-во Белорусской Академии наук, 1935. – С. 105.
- ¹⁹³ Kozicki S. Pół wieku polityki narodowo-państwowej / S. Kozicki. – S. 462.
- ¹⁹⁴ Grabski S. Na nowej drodze dziejowej / S. Grabski. – Warszawa, 1946. – S. 23.
- ¹⁹⁵ Miłkowski Z. Rzecz o obronie czynnej i o skarbie narodowym / Z. Miłkowski. – Paryż, 1887.
- ¹⁹⁶ Kozicki S. Pół wieku polityki narodowo-państwowej / S. Kozicki. – S. 487–495.
- ¹⁹⁷ Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине / под. ред. С. Скульського. – Минск : Изд-во Белорусской Академии наук, 1935. – С. 99.
- ¹⁹⁸ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 396.

- ¹⁹⁹ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 181.
- ²⁰⁰ Program Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze rosyjskim. – Kraków, 1903. – S. 59.
- ²⁰¹ Łepkowski T. Naród bez państwa / T. Łepkowski // Samsonowicz H., Tazbir J., Łepkowski T., Nałęcz T. Polska. Losy państwa i narodu. Do 1939 roku. – Warszawa, 2003. – S. 397.
- ²⁰² Bułhak W. Dmowski – Rosja a kwestia polska. U źródeł orientacji rosyjskiej obozu narodowego 1886–1908 / W. Bułhak. – Warszawa : Instytut Historii PAN : Wydawnictwo Neriton, 2000. – 226 s.
- ²⁰³ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszcza. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 235.
- ²⁰⁴ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 184.
- ²⁰⁵ Zestawienie Posłów do Sejmu według przynależności partyjnej // Sejm Ustawodawczy. Lista posłów do Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej dn. 12 kwietnia 1919 r. – S. 1.
- ²⁰⁶ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 185.
- ²⁰⁷ Bełcikowska A. Stronnictwa i Związki Polityczne w Polsce / A. Bełcikowska. – Warszawa, 1925. – S. 213.
- ²⁰⁸ Dmowski R. Pisma / R. Dmowski. – T. 3. – Częstochowa, 1938. – S. 81–91.
- ²⁰⁹ Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине / под. ред. С. Скульського. – Минск : Изд-во Белорусской Академии наук, 1935. – С. 103–104.
- ²¹⁰ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 186.
- ²¹¹ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 187.
- ²¹² Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 188.

- ²¹³ Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Д. Ротшильд ; пер. з англ. В. П. Канаша. – К.: Мегатайт, 2001. – С. 47.
- ²¹⁴ Яжборовская И. С. У истоков польского социалистического движения / И. С. Яжборовская, Н. И. Бухарин. – М.: Наука, 1976. – 12 с.; Орехов А. М. Становление польского социалистического движения. Структура, программные концепции, деятели (1887–1893) / А. М. Орехов. – М.: Наука, 1979. – 374 с.
- ²¹⁵ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 196; Польская социалистическая партия. [Elektroniczny zaszyb]. – Available: <http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/008/091/219.htm>.
- ²¹⁶ Kancewicz J. Zjazd paryski socjalistów polskich (17–23.11.1892 r.), jego geneza, przebieg i znaczenie / J. Kancewicz // Z Pola Walki. – 1962. – Nr. 4 (20). – S. 16.
- ²¹⁷ Polskie programy socjalistyczne. 1878–1918. – Warszawa, 1975. – S. 252.
- ²¹⁸ Polskie programy socjalistyczne. 1878–1918. – Warszawa, 1975. – S. 253.
- ²¹⁹ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 197.
- ²²⁰ Łepkowski T. Naród bez państwa / T. Łepkowski // H. Samsonowicz, J. Tazbir, T. Nałęcz Polska. Losy państwa i narodu. Do 1939 roku. – Warszawa, 2003. – S. 393.
- ²²¹ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 198.
- ²²² Kancewicz J. Powstanie i rozwój Polskiej Partii Socjalistycznej w Warszawie w latach 1893–1894. (Działalność praktyczna i organizacyjna) / J. Kancewicz. – Warszawa, 1968. – Zesz. 1. – S. 206.
- ²²³ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 198.
- ²²⁴ Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине / под. ред. С. Скульського. – Минск : Изд-во Белорусской Академии наук, 1935. – С. 120.
- ²²⁵ Nałęcz T. Odzyskana niepodległość / T. Nałęcz // Polska. Losy państwa i narodu. Do 1939 roku. – Warszawa, 2003. – S. 426.

- ²²⁶ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 407.
- ²²⁷ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 410.
- ²²⁸ Program SDKPiL // Z Pola Walki. – 1934. – Nr. 16. – S. 124.
- ²²⁹ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 199.
- ²³⁰ Łepkowski T. Naród bez państwa / T. Łepkowski // Polska. Losy państwa i narodu. Do 1939 roku. – Warszawa, 2003. – S. 48.
- ²³¹ Program Polskiej Partii Socjalistycznej. – Warszawa, 1907. – S. 8.
- ²³² Nałęcz T. Spór o kształt demokracji i parlamentarizmu w Polsce w latach 1921–1926 / T. Nałęcz. – Warszawa : Wydawnictwo prywatnej wyższej szkoły businessu i administracji, 1994. – S. 235.
- ²³³ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 201.
- ²³⁴ Bełcikowska A. Stronnictwa i Związki Polityczne w Polsce / A. Bełcikowska. – Warszawa, 1925. – S. 361–365.
- ²³⁵ Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине / под. ред. С. Скульського. – Минск : Изд-во Белорусской Академии наук, 1935. – С. 128–130.
- ²³⁶ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 202.
- ²³⁷ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 203.
- ²³⁸ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 203–204.
- ²³⁹ Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego / A. Ajnenkiel // II Rzeczpospolita. – T. 2. – Cz. 2. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – S. 23.
- ²⁴⁰ Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego / A. Ajnenkiel // II Rzeczpospolita. – T. 2. – Cz. 2. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – S. 86.
- ²⁴¹ Pietrzak M. Wykaz rządów Państwa Polskiego w latach 1918–1926 / M. Pietrzak. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1969. – S. 321.

- ²⁴² Тымовский М. История Польши / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер. – М.: Весь мир, 2004. – С. 415.
- ²⁴³ Śliwa M. Ludowcy i socjaliści w Parlamencie II Rzeczypospolitej / M. Śliwa. – Warszawa : Wydaw. Sejmowe : Kancelaria Sejmu, 1995. – 166 s.
- ²⁴⁴ Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине / под. ред. С. Скульського. – Минск : Изд-во Белорусской Академии наук, 1935. – С. 189.
- ²⁴⁵ Program Polskiego Stronnictwa Ludowego. – Warszawa, 1918. – 22 s.
- ²⁴⁶ Матвеев Г. Ф. «Третий путь?» Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период / Г. Ф. Матвеев. – М.: МГУ, 1992. – С. 32.
- ²⁴⁷ Leczyk M. Druga Rzeczpospolita 1918-1939. Społeczeństwo, gospodarka, kultura, polityka / M. Leczyk. – Warszawa, 2006. – S. 161.
- ²⁴⁸ Kumańicki K. Manifest Tymczasowego Rządu Republiki Polskiej / K. Kumańicki // Odbudowa państwowosci polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–1924. – Warszawa; Krakow, 1924. – S. 48–50.
- ²⁴⁹ Kumańicki K. Manifest Tymczasowego Rządu Republiki Polskiej / K. Kumańicki // Odbudowa państwowosci polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–1924. – Warszawa; Krakow, 1924. – S. 56.
- ²⁵⁰ История Польши / под ред. И. С. Миллера и И. А. Хренова. – Том 2. – Москва : Издательство Академии Наук СССР, 1955. – С. 638.
- ²⁵¹ Kumańicki K. Manifest Tymczasowego Rządu Republiki Polskiej / K. Kumańicki // Odbudowa państwowosci polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–1924. – Warszawa ; Krakow, 1924. – S. 130–132.
- ²⁵² Dekret o 8-mio godzinnym dniu pracy // Dziennik Praw Państwa Polskiego. – 1918. – Nr. 17. – Poz. 42.
- ²⁵³ Dekret Naczelnika Państwa o urzędzeniu i działalności inspekcji pracy // Dziennik Praw Państwa Polskiego. – 1919. – Nr. 5. – Poz. 17.
- ²⁵⁴ Ustawa tymczasowa z dnia 2 sierpnia 1919 r. O organizacji władz administracyjnych II instancji // Dziennik Praw Państwa Polskiego. – 1919. – Nr. 65. – Poz. 395.
- ²⁵⁵ Ustawa z dnia 18 lipca 1919 r. o pomocy państwowej na odbudowę gospodarstw, zniszczonych lub uszkodzonych skutkiem wojny // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – Nr. 63. – Poz. 367–368.
- ²⁵⁶ Sejm R. P. Tymczasowy regulamin najwyższej izby kontroli Państwa i jej organów. – Okres I. – Druki 1920. – S. 83–100.
- ²⁵⁷ Ustawa z dnia 18 lipca 1919 r. o pomocy państwowej na odbudowę gospodarstw, zniszczonych lub uszkodzonych skutkiem wojny // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – Nr. 63. – Poz. 368.

- ²⁵⁸ Drozdowski M. M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / M. M. Drozdowski // Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / pod. red. J. Tomickiego. – Warszawa, 1982. – S. 408.
- ²⁵⁹ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Н. Дейвіс; пер. з англ. П. Таращук. – К.: Основи. – 2008. – 1098 с.
- ²⁶⁰ Polska 1918–1939 // Roczniki statystyczne GUS: Polska 1918–1988. – Warszawa, 1989. – S. 122.
- ²⁶¹ Sieradzka D. Samorząd komunalny województwa śląskiego 1920–1939: Źródła polityczne i narodowościowe / D. Sieradzka. – Gliwice, 1992. – S. 26.
- ²⁶² Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 295.
- ²⁶³ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Odbudowa państwowosci polskiej: najważniejsze dokumenty. 1912–1924 / K. Kumańicki. – Warszawa – Krakow, 1924. – S. 55–69.
- ²⁶⁴ Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Г. Дильонгова [пер. з пол. М. Кірєнка]. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – С. 132.
- ²⁶⁵ Żarnowski J. Polska 1918 – 1939: Praca – technika – społeczeństwo / J. Żarnowski. – Warszawa, 1992. – S. 32.
- ²⁶⁶ Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939 / J. Żarnowski. – Warszawa, 1973. – 539 s.
- ²⁶⁷ Richard M. Watt. Gorkza Chwała. Polska i jej los 1918–1939 / M. Watt Richard. – Warszawa : A.M.F. Group Sp. z o.o, 2005. – S. 263.
- ²⁶⁸ Drozdowski M. M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / M. M. Drozdowski // Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / pod. red. J. Tomickiego. – Warszawa, 1982. – S. 410 – 411.
- ²⁶⁹ Kaliński J. Gospodarka Polski w XX wieku / J. Kaliński, Z. Landau. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – S. 69.
- ²⁷⁰ Święcicki M. Instytucje polskiego prawa pracy w latach 1918 – 1939 / M. Święcicki. – Warszawa, 1960. – S. 74.
- ²⁷¹ Kaliński J. Gospodarka Polski w XX wieku / J. Kaliński, Z. Landau. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – S. 71.
- ²⁷² Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939 / J. Żarnowski. – Warszawa, 1973. – S. 82.
- ²⁷³ Drozdowski M. M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / M. M. Drozdowski // Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / pod. red. J. Tomickiego. – Warszawa, 1982. – S. 411.

- ²⁷⁴ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 459.
- ²⁷⁵ Айненкель А. Крестьянство и крестьянские партии в политической системе II Речи Посполитой / А. Айненкель // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период / отв. ред. А. Х. Клеванский. – М.: Наука, 1986. – С. 85–86.
- ²⁷⁶ Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polskich 1918–1926 / A. Ajnenkiel. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1978. – S. 129.
- ²⁷⁷ Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 22 lutego 1919 r. – Warszawa, 1919. – S. 22.
- ²⁷⁸ Żródła do dziejów Polski w XIX i XX wieku: lata 1918 – 1939. Polska Niepodległa. – Т. 2. – Pułtusk : WSM, 1998. – 271 s.; Ustawa o wykonaniu reformy rolnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – Nr. 70. – Poz. 462.
- ²⁷⁹ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 300–301.
- ²⁸⁰ Żródła do dziejów Polski w XIX i XX wieku: lata 1918 – 1939. Polska Niepodległa. – Т. 2. – Pułtusk : WSM, 1998. – S. 30.
- ²⁸¹ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 303.
- ²⁸² Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДА України у м. Львові), ф. 171, оп. 1, спр. 211, арк. 94–95.
- ²⁸³ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 237.
- ²⁸⁴ Матвеев Г. Ф. «Третий путь?» Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период / Г. Ф. Матвеев. – М.: Высшая школа, 1992. – С. 113.
- ²⁸⁵ Ustawa z dnia 17 marca 1925 r. i Państwowej Radzie Rolniczej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1925. – Nr. 41. – Poz. 278.
- ²⁸⁶ Ustawa z 28 XII 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1926. – Nr. 1. – Poz. 1.
- ²⁸⁷ Баран З. Відродження і становлення Польської держави 1918 – 1921 рр.: лекції / З. Баран. – Львів : ЛДУ, 1995. – С. 49.

- ²⁸⁸ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 166.
- ²⁸⁹ Ustawa z 28 XII 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1926. – Nr. 1. – Poz. 1–3.
- ²⁹⁰ Ustawa z 28 XII 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1926. – Nr. 1. – Poz. 1.
- ²⁹¹ ЦДА України у м. Львові, ф. 171, оп. 1, спр. 211, арк. 98.
- ²⁹² Kaliński J. Gospodarka Polski w XX wieku / J. Kaliński, Z. Landau. – Warszawa : Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – S. 65.
- ²⁹³ Polska 1918–1939 // Roczniki statystyczne GUS: Polska 1918–1988. – Warszawa, 1989. – S. 114–151.
- ²⁹⁴ Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczynska. – Warszawa : Key Text, 1999. – S. 268.
- ²⁹⁵ Ustawa z dnia 17 marca 1925 r. O Państwowej Radzie Rolniczej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1925. – Nr. 41. – Poz. 278.
- ²⁹⁶ ЦДА України у м. Львові, ф. 171, оп. 1, спр. 39, 54, 92, 210.
- ²⁹⁷ ЦДА України у м. Львові, ф. 282, оп. 1, спр. 211, 212.
- ²⁹⁸ Ustawa z dnia 18 lipca 1919 r. o pomocy państwowej na odbudowę gospodarstw, zniszczonych lub uszkodzonych skutkiem wojny // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – Nr. 63. – Poz. 368.
- ²⁹⁹ ЦДА України у м. Львові, ф. 211, оп. 1, спр. 399, арк. 9.
- ³⁰⁰ Roszkowski W. Rolnictwo i leśnictwo / W. Roszkowski // Problemy gospodarcze Drygiej Rzeczypospolitej / [pod red. K. Kozłowskiego]. – Warszawa, 1989. – S. 116.
- ³⁰¹ Mieszczankowski M. Struktura agrarna Polski międzywojennej / M. Mieszczankowski. – Warszawa, 1960. – S. 98.
- ³⁰² Rzeczpospolita Polska, Ministerstwo Informacji // Малий річник статистичний. – Warszawa, 1936. – 362 s.
- ³⁰³ Kaliński J. Gospodarka Polski w XX wieku / J. Kaliński, Z. Landau. – Warszawa : Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – S. 102.
- ³⁰⁴ Історія Центрально-Східної Європи : посіб. для студентів істор. і гуманітарних факультетів ун-тів / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. – С. 396–403.
- ³⁰⁵ Mieszczankowski M. Struktura agrarna Polski międzywojennej / M. Mieszczankowski. – Warszawa, 1960. – S. 79.
- ³⁰⁶ Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczynska. – Warszawa : Key Text, 1999. – S. 266.

- ³⁰⁷ Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939 / H. Zieliński. – Wrocław, 1982. – S. 38.
- ³⁰⁸ Richard M. Watt. Gorzka Chwała. Polska i jej los 1918–1939 / M. Watt Richard. – Warszawa : A.M.F. Group Sp. z o.o, 2005. – S. 179.
- ³⁰⁹ Richard M. Watt. Gorzka Chwała. Polska i jej los 1918–1939 / M. Watt Richard. – Warszawa : A.M.F. Group Sp. z o.o, 2005. – S. 179–180.
- ³¹⁰ Звернення Тернопільського комітету безробітних... із закликом добитися постійної державної допомоги (17. 03. 1933 р.) // Революційна боротьба на Тернопільщині 1917–1939 рр. (документи і матеріали). – Тернопіль, 1959. – С. 170.
- ³¹¹ Kaliński J. Gospodarka Polski w XX wieku / J. Kaliński, Z. Landau. – Warszawa : Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – S. 62.
- ³¹² Czernocki St. Wieś jako pozycja główna rozwoju Polski / St. Czernocki // Życie Krzemienieckie. – 1937. – S. 12.
- ³¹³ Żyliński K. Ustawodawstwo ratownicze dla rolnictwa / K. Żyliński // Życie Krzemienieckie. – 1933. – S. 3.
- ³¹⁴ Kaliński J. Gospodarka Polski w XX wieku / J. Kaliński, Z. Landau. – Warszawa : Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – S. 63.
- ³¹⁵ Ustawa z dnia 18 lipca 1919 r. o pomocy państwowej na odbudowę gospodarstw, zniszczonych lub uszkodzonych skutkiem wojny // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – Nr. 63. – Poz. 368.
- ³¹⁶ Dekret o najwyższej Izbie Kontroli Państwa // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – Nr. 14. – Poz. 183.; Tymczasowy regulamin najwyższej izby kontroli państwa i jej organów. AAN, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 42, s. 83–103; Ustawa z dnia 25 września 1922 r. o kontroli nad długami Państwa // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922. – Nr. 89. – Poz. 805; Dekret o przedmiocie nietykalności członków Sejmu Ustawodawczego, 7 lutego 1919 r. AAN, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 36, s. 200.
- ³¹⁷ Ustawa o nietykalności członków Sejmu Ustawodawczego // Dz Pr PP. – 1919. – Nr. 31. – Poz. 263; Regulamin Zgromadzenia Narodowego. Ustawa z dnia 27 lipca 1922 r. // Dz U RP. – 1922. – Nr. 66. – Poz. 596; Ustawa o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województw: lwowskiego, tarnopolskiego, stanisławowskiego // Dz U RP. – 1922. – Nr. 90. – Poz. 829.
- ³¹⁸ Richard M. Watt. Gorzka Chwała. Polska i jej los 1918–1939 / M. Watt Richard. – Warszawa : A.M.F. Group Sp. z o.o, 2005. – S. 183.
- ³¹⁹ Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczyńska. – Warszawa : Key Text, 1999. – S. 223.

- ³³⁷ Jędruszczak T. Ostatnie lata dragiciej Rzeczypospolitej (1935–1939) / T. Jędruszczak, H. Jędruszczak. – Warszawa, 1970. – S. 35.
- ³³⁸ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 306.
- ³³⁹ Jablonowski M. Z dziejów gospodarczych Polski lat 1918–1939 / M. Jablonowski. – Warszawa: WS i P, 1992. – S. 178.
- ³⁴⁰ Drozdowski M. M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / M. M. Drozdowski // Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / pod. red. J. Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 408.
- ³⁴¹ Алексієвць Л. М. Особливості соціально-економічного розвитку Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) / Л. М. Алексієвць // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 13. – Тернопіль, 2001. – С. 188.
- ³⁴² Kaliński J. Gospodarka Polski w XX wieku / J. Kaliński, Z. Landau. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – S. 57.
- ³⁴³ Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczynska. – Warszawa: Key Text, 1999. – S. 223.
- ³⁴⁴ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 294.
- ³⁴⁵ Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczynska. – Warszawa: Key Text, 1999. – S. 282.
- ³⁴⁶ Danowska-Prokop B. Wybrane problemy economiczno-społeczne i polityczne na Górnym Śląsku w latach 1922–1939 / B. Danowska-Prokop. – Katowice, 1995. – S. 166.
- ³⁴⁷ Danowska-Prokop B. Wybrane problemy economiczno-społeczne i polityczne na Górnym Śląsku w latach 1922–1939 / B. Danowska-Prokop. – Katowice, 1995. – S. 166–168.
- ³⁴⁸ Popkiewicz J. Przemysł ciężki Górnego Śląska w gospodarce Polski międzywojennej (1922–1939) / J. Popkiewicz, F. Ryszka. – Opole: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. – S. 47.
- ³⁴⁹ Popkiewicz J. Przemysł ciężki Górnego Śląska w gospodarce Polski międzywojennej (1922–1939) / J. Popkiewicz, F. Ryszka. – Opole: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. – S. 64.
- ³⁵⁰ Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczynska. – Warszawa: Key Text, 1999. – S. 285.

- ³⁵¹ Landau Z. Polske zagraniczne pożyczki państwowe (1918 – 1926) / Z. Landau. – Warszawa, 1961. – S. 112.
- ³⁵² Kaliński J. Gospodarka Polski w XX wieku / J. Kaliński, Z. Landau. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – S. 93.
- ³⁵³ Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczynska. – Warszawa: Key Text, 1999. – S. 137.
- ³⁵⁴ Ciechocińska M. Z badań nad położeniem klasy robotniczej w Polsce w latach kryzysu. 1929–1935 / M. Ciechocińska // Zoszyty naukowe SGPiS, 1962. – S. 37.
- ³⁵⁵ Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczynska. – Warszawa: Key Text, 1999. – S. 286.
- ³⁵⁶ Szeżeński A. Z. Historia Polski i świat naszego wieku. 1914–1989 / A. Z. Szeżeński. – Warszawa: wydawnictwo Bellona, 1997. – S. 108.
- ³⁵⁷ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 306.
- ³⁵⁸ Gawicki R. Interwencjonizm gospodarczy w polskim przemyśle wykennicznym 1918–1939 / R. Gawicki. – Łódź, 1966. – S. 85.
- ³⁵⁹ Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczynska. – Warszawa: Key Text, 1999. – S. 289.
- ³⁶⁰ Szeżeński A. Z. Historia Polski i świat naszego wieku. 1914–1989 / A. Z. Szeżeński. – Warszawa: wydawnictwo Bellona, 1997. – S. 85–86.
- ³⁶¹ Richard M. Watt. Gorzka Chwała. Polska i jej los 1918–1939 / M. Watt Richard. – Warszawa: A.M.F. Group Sp. z o.o, 2005. – S. 265.
- ³⁶² Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczynska. – Warszawa: Key Text, 1999. – S. 290.
- ³⁶³ Brzosko E. Rozwój transportu w Polsce w latach 1918–1939 / E. Brzosko. – Szczecin: wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Szczecinie, 1982.
- ³⁶⁴ Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczynska. – Warszawa: Key Text, 1999. – S. 88.
- ³⁶⁵ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 305.
- ³⁶⁶ Brzosko E. Rozwój transportu w Polsce w latach 1918–1939 / E. Brzosko. – Szczecin: wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Szczecinie, 1982.
- ³⁶⁷ Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczynska. – Warszawa: Key Text, 1999. – S. 88.
- ³⁶⁸ Сич О. Проблема цивілізаційного вибору в Центральній та Східній Європі: перша спроба / О. Сич // Україна – Європа – Світ: міжнарод. зб.

наук. пр. Серія : Історія. Міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 13–25.

³⁶⁹ Алексієвець М. Слов'янські народи Центральної та Південно-Східної Європи: утвердження незалежних держав у міжвоєнні роки (1918–1939 рр.) / М. Алексієвець // Україна – Європа – Світ : зб. наук. пр. – Тернопіль, 2009. – Вип. 3. – С. 26–32.

³⁷⁰ Алексієвець М. Слов'янські народи Центральної та Південно-Східної Європи: утвердження незалежних держав у міжвоєнні роки (1918–1939 рр.) / М. Алексієвець // Україна – Європа – Світ : зб. наук. пр. – Тернопіль, 2009. – Вип. 3. – С. 31.

³⁷¹ Історія Центрально-Східної Європи : посібник для студентів істор. і гуманітарних факультетів ун-тів / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. – С. 249.

³⁷² Історія Центрально-Східної Європи : посібник для студентів істор. і гуманітарних факультетів ун-тів / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. – С. 249–250.

³⁷³ Історія Центрально-Східної Європи : посіб. для студентів істор. і гуманітарних факультетів ун-тів / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. – С. 269.

³⁷⁴ Сич О. Проблема цивілізаційного вибору в Центральній та Східній Європі: перша спроба / О. Сич // Україна – Європа – Світ : міжнарод. зб. наук. пр. Серія: Історія. Міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 23.

³⁷⁵ Алексієвець Л. До проблеми інституалізації Польської держави у 1918–1919 рр. / Л. Алексієвець // Україна – Європа – Світ : зб. наук. пр. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 30.

³⁷⁶ Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego / A. Ajnenkiel // II Rzeczpospolita. – Т. 2. – Cz. 2. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – S. 11.

³⁷⁷ Dekret o wyborach do Sejmu Ustawodawczego z dn. 28 listopada 1918 r. / Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr. 18. – Poz. 47.

³⁷⁸ Dekret o wyborach do Sejmu Ustawodawczego z dn. 28 listopada 1918 r. / Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr. 18. – Poz. 47–48.

³⁷⁹ Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego / A. Ajnenkiel // II Rzeczpospolita. – Т. 2. – Cz. 2. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – S. 13.

³⁸⁰ Dekret o postanowieniach karnych za przeciwdziałanie wyborom do Sejmu i wykonywaniu obowiązków poselskich // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – Nr. 5. – Poz. 96.

³⁸¹ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 216.

³⁸² Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 217.

³⁸³ Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego / A. Ajnenkiel // II Rzeczpospolita. – Т. 2. – Cz. 2. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – S. 16.

³⁸⁴ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 218.

³⁸⁵ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСП), ф. 495, оп. 124, спр. 19, арк. 12.

³⁸⁶ Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917–1929 гг. – М.: Наука, 1988. – С. 147.

³⁸⁷ Краткая история Польши с древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1993. – С. 124.

³⁸⁸ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 212–213.

³⁸⁹ Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego / A. Ajnenkiel // II Rzeczpospolita. – Т. 2. – Cz. 2. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – S. 16–17.

³⁹⁰ Dekret o wprowadzeniu do Sejmu Ustawodawczego RP Polaków posiadających mandat poselski do parlamentu Rzeszy Niemieckiej w 1918 r. / Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – Nr. 14. – Poz. 193.

³⁹¹ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 219.

³⁹² Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 222.

³⁹³ РДАСП, ф. 495, оп. 124, спр. 41, арк. 12, 24, 63, 45, 69, 86.

³⁹⁴ РДАСП, ф. 495, оп. 124, спр. 41, арк. 74–80.

³⁹⁵ Roszkowski W. Historia Polski. 1914–2001 / W. Roszkowski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. – S. 253.

³⁹⁶ Gabinet Drugiej Rzeczypospolitej / pod red. J. Farysa i J. Pajewskiego. – Szczecin-Poznań, 1992. – 194 s.

- ³⁹⁷ Tymczasowy Regulamin obrad Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej // Druki Sejmu Ustawodawczego. – Druk. № 1. – S. 3–250.
- ³⁹⁸ Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 14.02.1919 r. – łam. 3–7.
- ³⁹⁹ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 233–234.
- ⁴⁰⁰ Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego / A. Ajnenkiel // II Rzeczpospolita. – T. 2. – Cz. 2. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – S. 42.
- ⁴⁰¹ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 245; Алексієвєць Л. Прийняття конституції 1921 р. у контексті утвердження парламентсько-демократичного устрою Другої Речі Посполитої / Л. Алексієвєць // Україна – Європа – Світ : зб. наук. пр. – Тернопіль, 2009. – Вип. 3. – С. 63; Калінчик В. О. Становлення парламентської демократії Другої Речіпосполитої (1918–1926 рр.) / В. О. Калінчик Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут історії України НАН України. – К., 2011. – 20 с.
- ⁴⁰² Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. ХХ століття : [підруч. для вищ. навч. закл.] / В. І. Яровий. – К.: Генеза, 2005. – С. 129.
- ⁴⁰³ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 246.
- ⁴⁰⁴ Projekty Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – 236 s.
- ⁴⁰⁵ Krukowski S. Geneza Konstytucji z 17 marca 1921 roku / S. Krukowski. – Warszawa : Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1977. – S. 14.
- ⁴⁰⁶ Projekt Komisij Konstytucyjnej Sejmu Ustawodawczego. Wydawnictwo kancelarji cywilnej Naczelnika Państwa. – Warszawa, 1920. – 266 s.
- ⁴⁰⁷ Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dn. 20 lutego 1919 r. «Mała Konstytucja» // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr. 19. – Poz. 225–227.
- ⁴⁰⁸ Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dn. 20 lutego 1919 r. «Mała Konstytucja» // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr. 19. – Poz. 226–227.
- ⁴⁰⁹ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 247–248.
- ⁴¹⁰ Bobrzynski M. Wskrzeszenie państwa polskiego. Szkic historyczny / M. Bobrzynski. – Warszawa, 1927. – S. 106.

- ⁴¹¹ Paderewski / oprac. W. Dulba i Z. Sokofowska. – Krakow: Wyd-wo liter., 1976. – S. 67.
- ⁴¹² Krukowski S. Geneza Konstytucji z 17 marca 1921 roku / S. Krukowski. – Warszawa : Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1977. – S. 37.
- ⁴¹³ Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926 / J. Pajewski. – Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – S. 123.
- ⁴¹⁴ Kawalec K. Wizje ustroju państwa w polskiej myśli politycznej lat 1918–1939 / K. Kawalec. – Wrocław, 1995. – S. 217.
- ⁴¹⁵ Wojciechowski S. Moje wspomnienia. 1918–1922 / S. Wojciechowski. – T. II. – Lwów – Warszawa, 1938. – S. 31.
- ⁴¹⁶ Wojciechowski S. Moje wspomnienia. 1918–1922 / S. Wojciechowski. – T. II. – Lwów – Warszawa, 1938. – S. 32.
- ⁴¹⁷ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 247–248.
- ⁴¹⁸ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 248.
- ⁴¹⁹ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 249.
- ⁴²⁰ Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia (dale – SURP) 35, 9.05.1919. – L. XXXV/84.
- ⁴²¹ SURP z posiedzenia 35, 9.05.1919. – L. XXXV/85–86.
- ⁴²² SURP z posiedzenia 35, 9.05.1919. – L. XXXV/80.
- ⁴²³ SURP z posiedzenia 35, 9.05.1919. – L. XXXV/90.
- ⁴²⁴ SURP z posiedzenia 35, 9.05.1919. – L. XXXV/65.
- ⁴²⁵ SURP z posiedzenia 35, 9.05.1919. – L. XXXV/66.
- ⁴²⁶ SURP z posiedzenia 35, 9.05.1919. – L. XXXV/68.
- ⁴²⁷ SURP z posiedzenia 36, 10.05.1919. – L. XXXVI/29, L. XXXVI/34.
- ⁴²⁸ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. XXXVII/51.
- ⁴²⁹ Wojciechowski S. Pamitniki / S. Wojciechowski. – Warszawa, 1938. – S. 29.
- ⁴³⁰ SURP z posiedzenia 35, 9.05.1919. – L. XXXV/79.
- ⁴³¹ Podstawa Ładu Rzeczypospolitej Polskiej. Wnioskodawca: Klub Sejmowy Polskiego Stronnictwa Ludowego («Wyzwolenie») // Projekty Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – S. 42.
- ⁴³² Podstawa Ładu Rzeczypospolitej Polskiej. Wnioskodawca: Klub Sejmowy Polskiego Stronnictwa Ludowego («Wyzwolenie») // Projekty Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – S. 43.

- ⁴³³ Ajnenkiel A. Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926 / A. Ajnenkiel. – Warszawa : Państw. wyd-wo nauk, 1972. – S. 215.
- ⁴³⁴ Jachymek J. Mysl polityczna PSL «Wyzwolenie» 1918–1931 / J. Jachymek. – Lublin, 1983. – S. 89.
- ⁴³⁵ Krukowski S. Geneza Konstytucji z 17 marca 1921 roku / S. Krukowski. – Warszawa : Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1977. – S. 40.
- ⁴³⁶ SURP z posiedzenia 35, 9.05.1919. – L. XXXV/92.
- ⁴³⁷ Krukowski S. Geneza Konstytucji z 17 marca 1921 roku / S. Krukowski. – Warszawa : Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1977. – S. 24–26.
- ⁴³⁸ Podstawa Ladu Rzeczypospolitej Polskiej. Wnioskodawca: Klub Sejmowy Polskiego Stronnictwa Ludowego («Wyzwolenie») // Projekty Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – S. 59.
- ⁴³⁹ Podstawa Ladu Rzeczypospolitej Polskiej. Wnioskodawca: Klub Sejmowy Polskiego Stronnictwa Ludowego («Wyzwolenie») // Projekty Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – S. 60.
- ⁴⁴⁰ Podstawa Ladu Rzeczypospolitej Polskiej. Wnioskodawca: Klub Sejmowy Polskiego Stronnictwa Ludowego («Wyzwolenie») // Projekty Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – S. 210.
- ⁴⁴¹ SURP z posiedzenia 35, 9.05.1919. – L. XXXV/71.
- ⁴⁴² Jachymek J. Mysl polityczna PSL «Wyzwolenie» 1918–1931 / J. Jachymek. – Lublin, 1983. – S. 68.
- ⁴⁴³ Jachymek J. Mysl polityczna PSL «Wyzwolenie» 1918–1931 / J. Jachymek. – Lublin, 1983. – S. 69.
- ⁴⁴⁴ Krukowski S. Geneza Konstytucji z 17 marca 1921 roku / S. Krukowski. – Warszawa : Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1977. – S. 47.
- ⁴⁴⁵ Komarnicki W. Polskie prawo polityczne. Geneza i system / W. Komarnicki. – Warszawa, 1922. – s. 191; Ajnenkiel A. Od «rządów ludowych» do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926 / A. Ajnenkiel. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1964. – S. 216.
- ⁴⁴⁶ Gtabinski S. Wspomnienia polityczne / S. Gtabinski. – Pelplin, 1939. – S. 492
- ⁴⁴⁷ Bobrzynski M. Wskreszenie panstwa polskiego. Szkic historyczny / M. Bobrzynski. – Warszawa, 1927. – S. 220.
- ⁴⁴⁸ Krukowski S. Geneza Konstytucji z 17 marca 1921 roku / S. Krukowski. – Warszawa : Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1977. – S. 72–73.
- ⁴⁴⁹ Gtabinski S. Wspomnienia polityczne / S. Gtabinski. – Pelplin, 1939. – S. 492.

- ⁴⁵⁰ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвєць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 250.
- ⁴⁵¹ Російський державний військовий архів (РДВА), ф.308, оп. 17, спр. 148, арк. 49, 146, 159.
- ⁴⁵² РДВА, ф.308, оп. 17, спр. 148, арк. 98.
- ⁴⁵³ РДВА, ф.308, оп. 17, спр. 148, арк. 103.
- ⁴⁵⁴ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 169, 171.
- ⁴⁵⁵ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 183.
- ⁴⁵⁶ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 188, 225.
- ⁴⁵⁷ Wojciechowski S. Moje wspomnienia. 1918–1922 / S. Wojciechowski. – T. II. – Lwów – Warszawa, 1938. – S. 37.
- ⁴⁵⁸ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 92.
- ⁴⁵⁹ Wojciechowski S. Moje wspomnienia. 1918–1922 / S. Wojciechowski. – T. II. – Lwów – Warszawa, 1938. – S. 38.
- ⁴⁶⁰ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 240.
- ⁴⁶¹ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 282.
- ⁴⁶² РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 280.
- ⁴⁶³ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 432.
- ⁴⁶⁴ SUPR z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. XXXV/14.
- ⁴⁶⁵ Peretiatkowicz A. Cezaryzm demokratyczny a Konstytucja Polska / A. Peretiatkowicz // Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny. – Warszawa, 1929. – S. 21.
- ⁴⁶⁶ Jachymek J. Mysl polityczna PSL «Wyzwolenie» 1918–1931 / J. Jachymek. – Lublin, 1983. – S. 6.
- ⁴⁶⁷ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 331, 301.
- ⁴⁶⁸ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 33.
- ⁴⁶⁹ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 218, 220.
- ⁴⁷⁰ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 370.
- ⁴⁷¹ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 370.
- ⁴⁷² РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 86.
- ⁴⁷³ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 88.
- ⁴⁷⁴ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 87.
- ⁴⁷⁵ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 114.
- ⁴⁷⁶ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 154.
- ⁴⁷⁷ Maciejewski T. Historia ustroju i prawa sądowego Polski / T. Maciejewski. – Warszawa, 1999. – S. 70.
- ⁴⁷⁸ РДВА, ф.308, оп.17, спр. 148, арк. 484.
- ⁴⁷⁹ РДАСП, ф. 495, оп. 124, спр. 20, арк. 29.

- ⁴⁸⁰ Protokoły z posiedzen Komisji Konstytucyjnej. – S. 108.
⁴⁸¹ Protokoły z posiedzen Komisji Konstytucyjnej. – S. 108.
⁴⁸² РДАСПІ, ф. 495, оп. 124, спр. 39, арк. 17.
⁴⁸³ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 148, арк. 372.
⁴⁸⁴ Protokoły z posiedzen Komisji Konstytucyjnej. – S. 110.
⁴⁸⁵ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 148, арк. 212 зв.
⁴⁸⁶ Protokoły z posiedzen Komisji Konstytucyjnej. – S. 118.
⁴⁸⁷ Protokoły z posiedzen Komisji Konstytucyjnej. – S. 120.
⁴⁸⁸ Protokoły z posiedzen Komisji Konstytucyjnej. – S. 124.
⁴⁸⁹ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 149, арк. 519.
⁴⁹⁰ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 149, арк. 521.
⁴⁹¹ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 149, арк. 547, 602.
⁴⁹² РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 148, арк. 520.
⁴⁹³ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 149, арк. 524.
⁴⁹⁴ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 149, арк. 520.
⁴⁹⁵ Protokoły z posiedzen Komisji Konstytucyjnej. – S. 124.
⁴⁹⁶ Protokoły z posiedzen Komisji Konstytucyjnej. – S. 126.
⁴⁹⁷ Protokoły z posiedzen Komisji Konstytucyjnej. – S. 126.
⁴⁹⁸ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 149, арк. 379.
⁴⁹⁹ Protokoły z posiedzen Komisji Konstytucyjnej. – S. 127–128.
⁵⁰⁰ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 149, арк. 580.
⁵⁰¹ Protokoły z posiedzen Komisji Konstytucyjnej. – S. 134.
⁵⁰² РДАСПІ, ф. 495, оп. 124, спр. 32, арк. 12, 14.
⁵⁰³ РДАСПІ, ф. 495, оп. 124, спр. 32, арк. 21.
⁵⁰⁴ РДАСПІ, ф. 495, оп. 124, спр. 19, арк. 15.
⁵⁰⁵ Brus WI. Polska 1918–1926 гг. / WL. Brus. – Warszawa, 1946. – S. 138.
⁵⁰⁶ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 149, арк. 401.
⁵⁰⁷ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 149, арк. 659.
⁵⁰⁸ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 149, арк. 637.
⁵⁰⁹ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/4.
⁵¹⁰ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/8–9.
⁵¹¹ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/11.
⁵¹² SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/12.
⁵¹³ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/12.
⁵¹⁴ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/13.
⁵¹⁵ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/15.
⁵¹⁶ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/17.
⁵¹⁷ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/18.
⁵¹⁸ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/19.

- ⁵¹⁹ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/21.
⁵²⁰ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 149, арк. 702.
⁵²¹ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 149, арк. 706.
⁵²² SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/22.
⁵²³ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/27.
⁵²⁴ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/27.
⁵²⁵ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/28.
⁵²⁶ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/31.
⁵²⁷ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/32.
⁵²⁸ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/33.
⁵²⁹ SUPR z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/34.
⁵³⁰ Protokoły z posiedzen Komisji Konstytucyjnej. – S. 47.
⁵³¹ Protokoły z posiedzen Komisji Konstytucyjnej. – S. 107.
⁵³² SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/44.
⁵³³ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/46.
⁵³⁴ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/48.
⁵³⁵ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/47.
⁵³⁶ SURP z posiedzenia 160, 8.07.1920. – L. CLX/48.
⁵³⁷ Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926 / J. Pajewski. – Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – S. 119.
⁵³⁸ Dubanowicz E. Konstytucja / E. Dubanowicz // Rzeczpospolita. – 1920. – 5 października.
⁵³⁹ SURP z posiedzenia 173, 15.10.1920. – L. CLXXIII/45.
⁵⁴⁰ SURP z posiedzenia 173, 15.10.1920. – L. CLXXIII/46.
⁵⁴¹ SURP z posiedzenia 173, 15.10.1920. – L. CLXXIII/49.
⁵⁴² SURP z posiedzenia 174, 16.10.1920. – L. CLXXIV/19.
⁵⁴³ SURP z posiedzenia 174, 16.10.1920. – L. CLXXIV/21.
⁵⁴⁴ SURP z posiedzenia 174, 16.10.1920. – L. CLXXIV/22.
⁵⁴⁵ SURP z posiedzenia 174, 16.10.1920. – L. CLXXIV/23.
⁵⁴⁶ SURP z posiedzenia 174, 16.10.1920. – L. CLXXIV/21.
⁵⁴⁷ SURP z posiedzenia 174, 16.10.1920. – L. CLXXIV/37.
⁵⁴⁸ РДВА, ф. 308, оп. 17, спр. 149, 1124 арк.
⁵⁴⁹ Dubanowicz E. Konstytucja / E. Dubanowicz // Rzeczpospolita. – 1920. – 5 października.
⁵⁵⁰ SURP z posiedzenia 176, 21.10.1920. – L. CLXXVI/33–36.
⁵⁵¹ SURP z posiedzenia 176, 21.10.1920. – L. CLXXVI/45–50.
⁵⁵² SURP z posiedzenia 176, 21.10.1920. – L. CLXXVI/30.
⁵⁵³ SURP z posiedzenia 182, 5.11.1920. – L. CLXXXII/4.
⁵⁵⁴ SURP z posiedzenia 192, 2.12.1920. – L. CXCII / 57–60.

- ⁵⁵⁵ SURP z posiedzenia 193, 3.12.1920. – L. CXCIII/52.
⁵⁵⁶ SURP z posiedzenia 194, 9.12.1920. – L. CXCIV/46.
⁵⁵⁷ SURP z posiedzenia 195, 10.12.1920. – L. CXCIV/3.
⁵⁵⁸ SURP z posiedzenia 195, 10.12.1920. – L. CXCIV/51–54.
⁵⁵⁹ SURP z posiedzenia 202, 25.01.1921. – L. CCII/5.
⁵⁶⁰ SURP z posiedzenia 202, 25.01.1921. – L. CXCIV/54.
⁵⁶¹ SURP z posiedzenia 202, 25.01.1921. – L. CCIII/59–60.
⁵⁶² SURP z posiedzenia 203, 27.01.1921. – L. CCIII/66.
⁵⁶³ SURP z posiedzenia 203, 27.01.1921. – L. CCIII/67.
⁵⁶⁴ SURP z posiedzenia 204, 28.01.1921. – L. CCIV/10–13.
⁵⁶⁵ SURP z posiedzenia 204, 28.01.1921. – L. CCIV/13.
⁵⁶⁶ SURP z posiedzenia 206, 5.02.1921. – L. CCVI/33.
⁵⁶⁷ SURP z posiedzenia 206, 5.02.1921. – L. CCVI/34.
⁵⁶⁸ SURP z posiedzenia 216, 8.03.1921. – L. CCVI/33.
⁵⁶⁹ SURP z posiedzenia 217, 10.03.1921. – L. CCXVII/22–26.
⁵⁷⁰ SURP z posiedzenia 219, 15.03.1921. – L. CCXIX/20.
⁵⁷¹ SURP z posiedzenia 219, 15.03.1921. – L. CCXIX/27–28.
⁵⁷² SURP z posiedzenia 219, 15.03.1921. – L. CCXIX/28–29.
⁵⁷³ SURP z posiedzenia 220, 16.03.1921. – L. 4–5, 25.
⁵⁷⁴ SURP z posiedzenia 220, 16.03.1921. – L. 11.
⁵⁷⁵ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 458.
⁵⁷⁶ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 44. – Poz. 267.
⁵⁷⁷ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 44. – Poz. 267–268.
⁵⁷⁸ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 44. – Poz. 267.
⁵⁷⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 44. – Poz. 267–268.
⁵⁸⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 44. – Poz. 267.
⁵⁸¹ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 260.
⁵⁸² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 44. – Poz. 267–268.

- ⁵⁸³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 44. – Poz. 267.
⁵⁸⁴ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 44. – Poz. 266–268.
⁵⁸⁵ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 44. – Poz. 267.
⁵⁸⁶ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 44. – Poz. 267–268.
⁵⁸⁷ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 44. – Poz. 267.
⁵⁸⁸ Сич О. Проблема цивілізаційного вибору в Центральній та Східній Європі: перша спроба / О. Сич // Україна – Європа – Світ : міжнарод. зб. наук. пр. Серія: Історія. Міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 16–17.
⁵⁸⁹ Woolsej L. H. The Polish Boundary Question / L. H. Woolsej // American Journal of International Law. – Т. XXXVIII. – 1944. – S. 441–448; Halecki O. Poland's Place in Europe / O. Haleski // Studies in Polish Civilisations. – New York, 1986. – S. 15–22.
⁵⁹⁰ Архив полковника Хауза. Подготовлен к печати профессором истории Чарлзом Сеймуром / пер. с англ. В. В. Прокунина. – Т. 3. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1939. – С. 233.
⁵⁹¹ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 127.
⁵⁹² Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 457.
⁵⁹³ Lasocki Z. Wspomnienia szefa administracji Polskiej Komisji Likwidacyjnej i Komisji Rządzącej / Z. Lasocki. – Kraków, 1931. – S. 342.
⁵⁹⁴ Jędruszczak T. Problemy odbudowy niepodległego Państwa Polskiego w 1918 roku / T. Jędruszczak // Polska odrodzona 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / pod red. Jana Tomickiego. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1982. – S. 40–42.
⁵⁹⁵ Monitor Polski. – Nr. 34. – 12. II. 1920. – S. 2–3.
⁵⁹⁶ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – С. 127–129.

- ⁵⁹⁷ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 129.
- ⁵⁹⁸ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 130.
- ⁵⁹⁹ Парнета О. Польща: міжнародні відносини у добу відродження (1918–1923) / О. Парнета // Україна – Європа – Світ: міжнарод. зб. наук. пр. Серія: Історія. Міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль, 2013. – Вип. 11. – С. 331.
- ⁶⁰⁰ История дипломатии: в 3 т. Дипломатия в период подготовки второй мировой войны (1919–1939 гг.) / под ред. В. П. Потемкина. – Т. 3. – М.; Л.: Государственное издательство политической литературы, 1945. – С. 41.
- ⁶⁰¹ Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919 – 1945 / J. Krasuski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – S. 184.
- ⁶⁰² История дипломатии: в 3 т. Дипломатия в период подготовки второй мировой войны (1919–1939 гг.) / под ред. В. П. Потемкина. – Т. 3. – М.; Л.: Государственное издательство политической литературы, 1945. – С. 35.
- ⁶⁰³ Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919 – 1945 / J. Krasuski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – S. 42.
- ⁶⁰⁴ Документы внешней политики СССР. – Т. 1–2. – М.: Наука, 1958–1959. – С. 148.
- ⁶⁰⁵ Документы внешней политики СССР. – Т. 1–2. – М.: Наука, 1958–1959. – С. 35.
- ⁶⁰⁶ Sowa A. U progu wojny. Z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej / A. Sowa. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1997. – S. 11.
- ⁶⁰⁷ Документы внешней политики СССР. – Т. 1–2. – М.: Наука, 1958–1959. – С. 42.
- ⁶⁰⁸ Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919 – 1945 / J. Krasuski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – S. 43.
- ⁶⁰⁹ Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919 – 1945 / J. Krasuski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – S. 47.

- ⁶¹⁰ Tomaszewski J. Kresy Wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. / J. Tomaszewski // Między Polską etniczną a historyczną. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – Т. 6. – Warszawa, 1988. – S. 101.
- ⁶¹¹ Czubiński A. Ewolucja systemu politycznego w Polsce w latach 1914–1998. Odbudowanie niepodległego państwa i jego rozwój do 1945 r. / A. Czubiński. – Т. 1. – Poznań: Wydawnictwo TERRA, 2000. – S. 15.
- ⁶¹² Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Н. Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Основи. – 2008. – С. 813–814.
- ⁶¹³ Kozick S. Sprawa granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu / S. Kozick. – Warszawa, 1921. – S. 17.
- ⁶¹⁴ Sejm Ustawodawczy RP. Druki. 1919–1922. – S. 199.
- ⁶¹⁵ Парнета О. Проголошення та міжнародне визнання польської держави. «Польське питання» на Парижській мирній конференції / О. Парнета // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2009. – Вип. 3. – С. 199.
- ⁶¹⁶ Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945 / J. Krasuski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – S. 113.
- ⁶¹⁷ Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945 / J. Krasuski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – S. 44–45.
- ⁶¹⁸ Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах / Д. Ллойд Джордж: в 2-х т. – Т. 1. – М., 1957. – С. 355.
- ⁶¹⁹ Dominiczak H. Granica polsko-niemiecka 1919–1939. Z dziejów formacji granicznych / H. Dominiczak. – Warszawa, 1975. – S. 136.
- ⁶²⁰ Краткая история Польши с древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1993. – С. 114.
- ⁶²¹ Traktat pokoju między Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Niemcami (1919 czerwiec 28, Wersal) // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – Nr. 35. – Poz. 200.
- ⁶²² Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 452.
- ⁶²³ Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską (1919 czerwiec 28, Wersal) // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – Nr. 110. – Poz. 728.
- ⁶²⁴ Roos H. History of Modern Poland / H. Roos. – New York, 1966. – S. 96.
- ⁶²⁵ Roos H. History of Modern Poland / H. Roos. – New York, 1966. – S. 123.

- ⁶²⁶ Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945 / J. Krasuski. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – S. 47.
- ⁶²⁷ Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926 / J. Pajewski. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – S. 110.
- ⁶²⁸ Grodzki R. Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia / R. Grodzki. – Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2009. – S. 20.
- ⁶²⁹ Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności / A. Dybkowska, J. Żaryn, M. Żaryn. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1994. – S. 237.
- ⁶³⁰ Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919 – 1945 / J. Krasuski. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – S. 71.
- ⁶³¹ Watt R. M. Gorzka chwała. Polska i jej los 1918–1939 / R. M. Watt. – Warszawa, 2005. – S.139.
- ⁶³² Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 456.
- ⁶³³ Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego. – T. V. – Warszawa: NERJTON, 2001. – S. 43.
- ⁶³⁴ Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego. – T. V. – Warszawa: NERJTON, 2001. – S. 140.
- ⁶³⁵ Grodzki R. Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia / R. Grodzki. – Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2009. – S. 22.
- ⁶³⁶ Ustawa konstytucyjna, zawierająca statut organiczny Województwa Śląskiego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – Nr. 73. – Poz. 497.
- ⁶³⁷ Grodzki R. Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia / R. Grodzki. – Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2009. – S. 22–23.
- ⁶³⁸ Grodzki R. Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia / R. Grodzki. – Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2009. – S. 23.
- ⁶³⁹ Grodzki R. Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia / R. Grodzki. – Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2009. – S. 23–24.
- ⁶⁴⁰ Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюрозель. – К.: Основи, 1995. – С. 12.

- ⁶⁴¹ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 640–641.
- ⁶⁴² Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918–1919. Śląsk Cieczyński, Spisz i Orawa (do postanowienia przeprowadzenia plebiscytu przez Radę Najwyższą). – T. IV. – Paryż, 1926. – S. 365.
- ⁶⁴³ Grodzki R. Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia / R. Grodzki. – Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2009. – S. 24.
- ⁶⁴⁴ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 641.
- ⁶⁴⁵ Grodzki R. Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia / R. Grodzki. – Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2009. – S. 74.
- ⁶⁴⁶ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 457.
- ⁶⁴⁷ Парнета О. Польша 1918–1923 рр.: усталення кордонів держави / О. Парнета // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Львів : Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. – Вип. 17. – С. 140.
- ⁶⁴⁸ Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności / A. Dybkowska, J. Żaryn, M. Żaryn. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1994. – S. 237.
- ⁶⁴⁹ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 661–670.
- ⁶⁵⁰ Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski, 1864–1945 / W. Pobóg-Malinowski. – Londyn, 1956. – T. 2 – Cz. 1. – S. 67.
- ⁶⁵¹ Watt R. M. Gorzka chwała. Polska i jej los 1918–1939 / R. M. Watt. – Warszawa, 2005. – S. 143 – 144.
- ⁶⁵² Watt R. M. Gorzka chwała. Polska i jej los 1918–1939 / R. M. Watt. – Warszawa, 2005. – S. 144.
- ⁶⁵³ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Н. Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Основи. – 2008. – С. 816.

- ⁶⁵⁴ Grodzki R. Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia / R. Grodzki. – Zakrzewo : Wydawnictwo Replika, 2009. – S. 25.
- ⁶⁵⁵ Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918–1919. Śląsk Cieszyński, Spisz i Orawa (do postanowienia przeprowadzenia plebiscytu przez Radę Najwyższą). – T. IV. – Paryż. – 1926. – S. 9.
- ⁶⁵⁶ Grodzki R. Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia / R. Grodzki. – Zakrzewo : Wydawnictwo Replika, 2009. – S. 25–26.
- ⁶⁵⁷ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 451.
- ⁶⁵⁸ Grodzki R. Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia / R. Grodzki. – Zakrzewo : Wydawnictwo Replika, 2009. – S. 26.
- ⁶⁵⁹ Watt R. M. Gorzka chwała. Polska i jej los 1918–1939 / R. M. Watt. – Warszawa, 2005. – S. 147.
- ⁶⁶⁰ Watt R. M. Gorzka chwała. Polska i jej los 1918–1939 / R. M. Watt. – Warszawa, 2005. – S. 148.
- ⁶⁶¹ Dominiczak H. Granica polsko-niemiecka 1919–1939. Z dziejów formacji granicznych / H. Dominiczak. – Warszawa, 1975. – S. 87.
- ⁶⁶² Watt R. M. Gorzka chwała. Polska i jej los 1918–1939 / R. M. Watt. – Warszawa, 2005. – S. 144.
- ⁶⁶³ Watt R. M. Gorzka chwała. Polska i jej los 1918–1939 / R. M. Watt. – Warszawa, 2005. – S. 149–150.
- ⁶⁶⁴ Watt R. M. Gorzka chwała. Polska i jej los 1918–1939 / R. M. Watt. – Warszawa, 2005. – S. 150.
- ⁶⁶⁵ Watt R. M. Gorzka chwała. Polska i jej los 1918–1939 / R. M. Watt. – Warszawa, 2005. – S. 150–151.
- ⁶⁶⁶ Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939 / pod red. naukową T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kiełbikowej. – 1918–1932. – T.1. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Pax, 1989. – S. 83.
- ⁶⁶⁷ Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939 / pod red. naukową T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kiełbikowej. – 1918–1932. – T.1. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Pax, 1989. – S. 31–35.
- ⁶⁶⁸ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 452.

- ⁶⁶⁹ Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.) / В. Л. Комар. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – С. 79.
- ⁶⁷⁰ Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.) / В. Л. Комар. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – С. 79–80.
- ⁶⁷¹ Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.) / В. Л. Комар. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – С. 80–81.
- ⁶⁷² ЦДА України у Львові, ф. 211, оп. 1, спр. 17, арк. 2.
- ⁶⁷³ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 452.
- ⁶⁷⁴ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 80.
- ⁶⁷⁵ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 524–532.
- ⁶⁷⁶ Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924 / K. Kumaniecki. – Warszawa; Kraków: Głos Narodu, 1924. – S. 175–177.
- ⁶⁷⁷ Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Г. Дильонгова [пер. з пол. М. Кірсенка]. – К.: Києво-Могилянська Академія, 2007. – С. 111.
- ⁶⁷⁸ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 453.
- ⁶⁷⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2211, оп. 41, спр. 1, арк. 1.
- ⁶⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 124, арк. 20–21.
- ⁶⁸¹ Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939 / pod red. naukową T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kiełbikowej. – 1918–1932. – T.1. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Pax, 1989. – S. 94–96.
- ⁶⁸² Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939 / pod red. naukową T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kiełbikowej. – 1918–1932. – T.1. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Pax, 1989. – S. 96–99.
- ⁶⁸³ ЦДАВО України, ф. 2211, оп. 1, спр. 3, арк. 47.
- ⁶⁸⁴ Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura / pod red. J. Tomickiego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1982. – S. 31–32.
- ⁶⁸⁵ Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura / pod red. J. Tomickiego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1982. – S. 32.

- ⁶⁸⁶ Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura / pod red. J. Tomickiego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1982. – S. 33.
- ⁶⁸⁷ Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Г. Дильонгова [пер. з пол. М. Кірсенка]. – К.: Києво-Могилянська Академія, 2007. – С. 111.
- ⁶⁸⁸ Ustawa o utworzeniu Rady Obrony Państwa // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – Nr. 53. – Poz. 327.
- ⁶⁸⁹ AAN, sygn. 153, ark. 1.
- ⁶⁹⁰ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 561.
- ⁶⁹¹ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 562.
- ⁶⁹² Яжборовская И. С. Россия и Польша. Синдром войны 1920 г. / И. С. Яжборовская, В. С. Парсаданова. – М.: Academia, 2005. – С. 238.
- ⁶⁹³ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 455.
- ⁶⁹⁴ Яжборовская И. С. Россия и Польша. Синдром войны 1920 г. / И. С. Яжборовская, В. С. Парсаданова. – М.: Academia, 2005. – С. 262–263.
- ⁶⁹⁵ Завада І. Український текст Ризького договору від 18. 03. 1921 р. / І. Завада // Ризький договір і Україна. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2000. – С. 143–196.
- ⁶⁹⁶ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 456.
- ⁶⁹⁷ Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / В. Литвин. – К., 2002. – С. 51.
- ⁶⁹⁸ Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa, 1971. – S. 287.
- ⁶⁹⁹ Прометеїзм у міжвоєнній Польщі / Available: <http://www.polskieradio.pl/zagranica/ua/news/artukul/53405.html>.
- ⁷⁰⁰ Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / В. Литвин. – К., 2002. – С. 52.
- ⁷⁰¹ Piłsudski J. Pisma / J. Piłsudski. – Т. II. – Warszawa, 1937. – S. 152.
- ⁷⁰² Wasilewski L. Józef Piłsudski, jakim go znałem / L. Wasilewski. – Warszawa: Rój, 1935. – S. 207.

- ⁷⁰³ Hauser P. Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego i proba jej urzeczywistnienia w latach 1918–1921 / P. Hauser // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 17.
- ⁷⁰⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький // пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, І. Киван, Е. Панкеевої. – Том 1. – К.: Основи, 1994. – С. 101.
- ⁷⁰⁵ Dziewanowski K. Joseph Piłsudski: A European Federalist. 1918–1922 / K. Dziewanowski. – Stanford, 1968. – S. 73.
- ⁷⁰⁶ Україна в польських зовнішньополітичних доктринах // Українська державність у ХХ столітті: Історико-політичний аналіз / О. Дрогачов та ін. – К.: Політична думка, 1996. – С. 351.
- ⁷⁰⁷ Czubiński A. Ewolucja systemu politycznego w Polsce w latach 1914–1998. Odbudowanie niepodległego państwa i jego rozwój do 1945 r. / A. Czubiński // Część I: Zbiór studiów. – Т. I. – Poznań: Wyd-wo «Terra», 2000. – S. 95.
- ⁷⁰⁸ Красівський О. Східна Галичина і Польша 1918–1939 рр.: Проблеми взаємовідносин / О. Красівський. – К.: УАДУ, 1998. – С. 60–62.
- ⁷⁰⁹ Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1864–1945 / W. Pobóg-Malinowski. – Londyn, 1956. – Т. 2 – Cz. 1. – S. 56.
- ⁷¹⁰ Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1864–1945 / W. Pobóg-Malinowski. – Londyn, 1956. – Т. 2 – Cz. 1. – S. 54.
- ⁷¹¹ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – М.: Издательство АН СССР, 1964. – Т. 2. – С. 50.
- ⁷¹² Алексієвць М., Парента О. Український вектор у східній політиці Другої Речі Посполитої. Інкорпорація Східної Галичини та колонізація українців краю / М. Алексієвць, О. Парнета // Україна–Європа–Світ: міжнарод. зб. наук. пр. Серія: Історія. Міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль, 2011. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 159.
- ⁷¹³ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – М.: Издательство АН СССР, 1964. – Т. 2. – С. 206.
- ⁷¹⁴ РДАСП, ф. 17, оп. 84, спр. 93, арк. 10–11.
- ⁷¹⁵ РДАСП, ф. 17, оп. 84, спр. 93, арк. 12.
- ⁷¹⁶ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – М.: Издательство АН СССР, 1964. – Т. 2. – С. 206.
- ⁷¹⁷ РДАСП, ф. 17, оп. 84, спр. 93, арк. 10.
- ⁷¹⁸ РДАСП, ф. 17, оп. 84, спр. 93, арк. 15.
- ⁷¹⁹ Документы внешней политики СССР. – Т. 1–2. – М.: Наука, 1958–1959. – С. 26.

- ⁷²⁰ Wędrowski J. R. Stany Zjednoczone a odrodzenie Polski. Polityka Stanów Zjednoczonych wobec sprawy polskiej i Polski w latach 1916 – 1919 / J. R. Wędrowski. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1980. – S. 13.
- ⁷²¹ Kukułka J. Francja a Polska po traktacie Wersalskim (1919 – 1922) / J. Kukułka. – Warszawa, 1970. – S. 149.
- ⁷²² Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały. – Warszawa, 1967. – Т. II. – S. 51.
- ⁷²³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – С. 217.
- ⁷²⁴ Солдатенко В. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніка: у 4-х т. Рік 1919 / В. Солдатенко. – Т. 2. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 427.
- ⁷²⁵ Wrzosek W. Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918–1922 / W. Wrzosek. – Białystok, 1988. – S. 85.
- ⁷²⁶ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т. 2. – М.: Издательство АН СССР, 1964. – С. 56.
- ⁷²⁷ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – С. 55.
- ⁷²⁸ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – С. 346.
- ⁷²⁹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – С. 57.
- ⁷³⁰ Ukraine and Poland in Dokuments. 1918–1922. – 1983. – Vol. I. – № V. – P. 37.
- ⁷³¹ Pobóg–Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1864 – 1945 / W. Pobóg–Malinowski. – Londyn, 1956. – Т. 2. – Cz. 1. – S. 422.
- ⁷³² Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu. – Paryż, 1920. – Cz. I. – S. 461.
- ⁷³³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – С. 366.
- ⁷³⁴ Wędrowski J. R. Stany Zjednoczone a odrodzenie Polski. Polityka Stanów Zjednoczonych wobec sprawy polskiej i Polski w latach 1916–1919 / J. R. Wędrowski. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1980. – S. 74.

Наукове видання

Босчко Владислав Федорович

ДРУГА РІЧПОСПОЛИТА
1914-1921 рр.:
СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

Монографія

Комп'ютерне верстання

Берестовий А. І.

Підписано до друку 22.04.2016. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 18,1. Тираж 300 пр. Зам. № 6125

Виготовлено з оригінал-макету у видавничому відділі
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Адреса: бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 35-44-63,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.